ú/3-4

3/2004

Soudobé dějiny

Komunistické hnutí v biografickém zrcadle

AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY PRAHA
KNIHOVNA

Předplatné na ročník XI (2004), tj. 4 čísla:

250,– Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,
290,– Kč (včetně poštovného) pro instituce.
Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,– Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku XI (2004).

Předplatné pro zahraničí:
45 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce,
60 euro (včetně poštovného) pro instituce.

Cena 68,– Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá:
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,
Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,
tel.: 257 531 122
257 533 036
fax: 257 531 121
E-mail: dvorak@usd.cas.cz

KNIHOVNA AV ČR
PE 6387
11 (2004) č. 3-4
2898/05

Soudobé dějiny (ISSN 1210–7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR.
Obálka Aleš Lederer.
Resumé přeložil Derek Paton.
Sazba Jan Zápotocký.
Vytiskla Tiskárna Vězeňské služby Pankrác.
Vychází s podporou Ediční rady Akademie věd ČR.
Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.
© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 2003

SOUDOBÉ DĚJINY

XI / 3

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

949188

PE 6384/11.2004.3-4.

ÚSTAV ČESKÉ REPUBLIKY PRAHA KNIHOVNA

02898/05

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ
Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jan Měchýř, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Vratislav
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křesťan, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pernes, Brno
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)
Ela Nauschová

Autoři

Miluša Bubeniková (1957)
lektorka jazyků na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy, specializuje se na dějiny ruské literatury v 19. a 20. století a osudy ruské emigrace v Československu. Je spoluautorkou publikace *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945* (Praha 1996).

Jana Čechurová (1969)
odborná asistentka Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, zabývá se českými dějinami první poloviny 20. století. Autorka monografií *Česká politická pravice: Mezi převratem a krizí* (Praha 1999) a *Čeští svobodní zednáři ve XX. století* (Praha 2002).

Marie Černá (1972)
vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a nyní působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Specializuje se na biografickou sociologii.

Šárka Daňková (1977)
působí na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a zabývá se moderními dějinami Německa a Rakouska.

Martin Groman (1976)
vystudoval žurnalistiku, je doktorandem na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a pracuje pro Český rozhlas 3 – Vltava. Specializuje se na historii českých médií ve 20. století.

Vlastimil Hála (1951)
vědecký pracovník Filozofického ústavu AV ČR v Praze. Věnuje se zejména etické problematice v dějinách filozofie. Autor práce *Impulsy Kantovy etiky* (Praha 1994)

a řady časopiseckých článků z oblasti dějin filozofie i filozofie současné (Bolzano, Brentano, Hösle, Habermas aj.).

Karel Hrubý (1923)
sociolog, od roku 1968 žije v Basileji. V letech 1983–1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981).

Zdeněk Kárník (1931)
profesor Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Zabývá se českými a německými sociálními dějinami 19. a 20. století. Je autorem práce *Habsburk, Masaryk či Šmeral: Socialisté na rozcestí* (Praha 1996) a třísvazkové monografie *České země v éře První republiky: 1918–1938* (Praha 2000–2003).

Jan Křen (1930)
profesor Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, přednáší na univerzitách v Rakousku a Německu. Zabývá se moderními dějinami střední Evropy a česko-německými vztahy. K tomuto tématu publikoval *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918* (Praha 1991 a Mnichov 1996), je autorem knihy esejů *Historické proměny češství* (Praha 1992).

Jiří Křesťan (1957)
archivář a historik, vedoucí oddělení Státního ústředního archivu v Praze. Zabývá se dějinami komunismu a socialismu v českých zemích, zvláště pak osobností Zdeňka Nejedlého, jemuž věnoval studii *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Praha 1996).

Vladislav Moulis (1931)
do roku 1993 vědecký pracovník Ústavu dějin střední a východní Evropy AV ČR, nyní v důchodu. Zabývá se dějinami Sovětského svazu a československo-sovětských vztahů. Publikoval monografie *Podivné spojenectví: K československo-sovětským politickým a hospodářským vztahům mezi dubnem 1945 a únorem 1948* (Praha 1996) a *Běsové ruské revoluce* (Praha 2002).

Doubravka Olšáková (1977)
působí ve Výzkumném centru pro dějiny vědy v Praze a zároveň je doktorandkou na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy a na pařížské Sorbonně. Zabývá se dějinami 19. století a českou historiografií po roce 1945.

Jiří Pernes (1948)
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Kromě dějin habsburského rodu se nyní zabývá především krizí komunistického systému v Československu v letech

AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY PRAHA
KNIHOVNA

Errata

V minulém dvojčísle *Soudobých dějin* v článku Pavla Šrámka „Odhodlání versus loajalita: Názory a postoje velení československé armády v roce 1938" došlo k nepříjemné záměně popisek u fotografií generálů Jana Syrového a Ludvíka Krejčího. Čtenářům i autorovi se zdvořile omlouváme.

Ke zprávě Jaroslava Pánka „Přípravy dvacátého mezinárodního kongresu historických věd (Sydney, 3.–9. července 2005)" dodatečně uvádíme, že byla publikována také v *Českém časopise historickém*, roč. 102, č. 1 (2004), s. 209–214, a že nám ji autor poskytl se souhlasem redakce *ČČH*.

V recenzi Vlastimila Hály „'Postkoloniální' pohled na habsburský mýtus" se vloudila chyba do jména spolueditora recenzovaného sborníku; správné jméno zní Moritz Csáky, a nikoli Czáky, jak bylo uvedeno na začátku recenze.

Redakce Soudobých dějin

1953–1957 a problematikou poúnorového exilu. Autor řady prací z českých a středoevropských dějin (zejména) v 19. a 20. století, například *Habsburkové bez trůnu* (Praha 1995), *Až na dno zrady: Emanuel Moravec* (Praha 1997) nebo *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Praha 2003).

Jiří Pešek (1954)
profesor a vedoucí katedry německých studií v Institutu mezinárodních studií při Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Je spoluautorem několika knih a autorem řady článků a studií, převážně z oblasti kulturních dějin od středověku po současnost.

Michal Reiman (1930)
emeritní profesor politologie a moderních východoevropských dějin na Svobodné univerzitě v Berlíně, nyní působí v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Specialista v oboru světových dějin a dějin Sovětského svazu. Autor studie *Lenin, Stalin, Gorbačov: Kontinuita a zlomy v sovětských dějinách* (Hamburk 1987 a Praha 1991), naposled publikoval práci O *komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí* (Praha 2000).

Petr Šámal (1972)
působí v Ústavu pro českou literaturu AV ČR, vedoucí redaktor časopisu *Česká literatura*. Podílí se na projektu dějin české literatury po roce 1945 a zabývá se literární kritikou a změnami estetických norem v české poválečné literatuře.

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
vydal v nové edici Hlasy minulosti:

Obsah

Studie a články

Martin Groman — Stanislav Budín – komunista bez legitimace 9

Jiří Pernes — Mládež vede Brno
Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1950) 45

Karel Hrubý — Zkušenost omylu
Nesnadná cesta profesora Františka Grause z ideologického zajetí 61

Jana Čechurová — Nositelé kontinuity a inovátoři
Poválečné osudy londýnských zednářů v Československu 83

Memoáry

Vladislav Moulis — Léta mých studií historie (1950–1955) 107

Recenze

Jan Křen — Silný projekt – slabší začátek – jaký konec? 127

Marie Černá — Politické paměti komunismu 133

Petr Šámal — O kulturní politice přehledně a komplexně 138

Zdeněk Kárník — Užitečná příručka k dějinám sociální demokracie . . . 145

Jiří Křesťan — Hledání klíčů k době „podivného míru" 149

Michal Reiman — Jak se rehabilitovaly oběti Stalinova režimu 156

Miluša Bubeníková — Ruská emigrace v Československu – pohled odjinud 165

Doubravka Olšáková — Tíživé dědictví školy Annales aneb Francouzská „oral history" ve službách státního aparátu 176

Vlastimil Hála — „Kultura terorismu" *Pohled Noama Chomského na politiku USA* 182

Kronika

Jiří Pešek — Jen trošku špinavá válka wehrmachtu na východě Evropy? 186

Šárka Daňková — Kdo má právo vysvětlovat dějiny? *Na okraj konference o Frakci Rudé armády* 189

Anotace 191

Resumé 204

Stanislav Budín – komunista bez legitimace

Martin Groman

Autor tohoto příspěvku měl původně v úmyslu především osvětlit motivace, které novináře Stanislava Budína vedly k tomu, aby po celý svůj život následoval komunistickou stranu, přestože z ní byl dávno vyloučen. Zdálo se lákavé pokusit se rozplést jednotlivá vlákna, z nichž sestávalo pouto oddanosti význačného jedince – levicového intelektuála, který našel v Československu druhý domov – k politické straně, jež této vazby využívala podle potřeby, aniž by za ni poskytovala odpovídající kariérní, nebo alespoň morální satisfakci. Proč pro takového jedince bylo naplnění ideálů, které spojoval s Komunistickou stranou Československa, téměř za každých okolností důležitější než osobní úspěch, ba dokonce důležitější než reálná příslušnost ke společenství, jež v jeho očích umožňovalo podílet se na tomto světodějném úsilí? A jak dokázal vnitřně zpracovat trauma, které v něm zanechal akt exkomunikace z tohoto společenství, jakmile se prohřešil proti jeho nepsaným regulím příliš samostatným myšlením a vlastní iniciativou? Čím se udržovala a vyvažovala takto vychýlená osobní integrita a kde k ní hledat klíč? Nerodila se z životní a koneckonců existenciální zkušenosti vykořeněnosti židovského exulanta, který niterně toužil přimknout se ke společenství, jež ve svém praktickém konání, prožitku sociální solidarity i transcendentním projektu nabízelo možnost přesáhnout a popřít individuální dimenze lidského osudu? Autor pomýšlel i na to, že by se Budínův životní příběh dal pojmout jako případová studie souputnictví levicového intelektuála s politickou silou, která ve 20. století mocně roztáčela „kola dějin" k horizontům utopie. Takto zvolená sociologizující či kulturněhistorická perspektiva by snad v interakci s hlubším psychologickým průnikem do Budínovy osobnosti umožnila najít víceméně uspokojivé odpovědi na výše položené otázky.

Záhy se však ukázalo, že přítomná studie takovým ambicím sotva může dostát. V prvé řadě pro zamýšlený pokus schází opora v dostatečně široké pramenné základně a literatuře, takže badatel vstupuje na poměrně nezmapovaný terén. O Budínovi dosud neexistuje v podstatě žádná biografická práce, dokonce i encyklopedická a slovníková hesla přinášejí (především pro prvních dvacet let jeho života) jen nejstručnější

informace.[1] Z Budínova života patrně nejvíce zachytili žurnalisté, kteří s ním spolupracovali, například Antonín J. Liehm nebo Jiří Ruml.[2] Mezi memoárovou literaturou k tématu nesporně stěžejní místo zaujímají třídílné Budínovy vlastní paměti, sepsané v rozmezí let 1969 až 1972. Dosud byly zveřejněny pouze samizdatem za „normalizace", první díl pak v roce 1990 vycházel časopisecky na pokračování v *Tvorbě*. K jejich výpovědím jsem se snažil přistupovat převážně jako k doplňkovému pramenu, i když zvláště při líčení Budínova mládí jsem byl na ně odkázán téměř výhradně. Pokud to bylo možné, usiloval jsem také o jejich konfrontaci s jinými prameny. Přes jejich „rankovský" název *Jak to vlastně bylo* se mi pro přístup k pamětem Stanislava Budína jeví jako nejvhodnější vodítko výrok A. J. Liehma: „Každá autobiografie, a paměti sem chtě nechtě patří, je pokus obhájit sám sebe, před druhými i před sebou. Než se toho zmocní jiní, ať už jakoukoli formou."[3] Z Budínovy pozůstalosti se dochovalo jen torzo uložené dnes ve dvou krabicích v Literárním archivu Památníku národního písemnictví, kde většinu materiálu tvoří opět rukopis pamětí a nahodilé útržky korespondence z poválečných let.

Budínovu dráhu žurnalisty a spisovatele je pochopitelně možné sledovat z jeho novinových nebo časopiseckých článků a knih, pro hlubší poznání jeho osobnosti však mají omezený význam. Podobně k rozkrytí především politických souvislostí Budínovy kariéry ve třicátých letech minulého století mohou posloužit odborné historické práce o dějinách komunistického hnutí, většinou již staršího data; takto jsem s úspěchem využil zejména studie a články Zdeňka Hradiláka, Františka Helešice, Ladislava Niklíčka a dalších autorů, publikované převážně v šedesátých letech, jakož i nedávno česky vydané Rupnikovy *Dějiny Komunistické strany Československa*.[4] Jiný kontext – politický, sociální i ideový – pro období let dvacátých a zčásti i třicátých pomáhají dotvářet studie o ruské a ukrajinské emigraci v první Československé republice.[5] Pokud jde o archivní fondy, čerpal jsem hlavně z bývalého Archivu ÚV KSČ a z Archivu

1 Srv. BRABEC, Jiří (ed.): *Slovník zakázaných autorů*. Praha, SPN 1991, s. 49 n.; *Slovník českých spisovatelů*. Praha, Československý spisovatel 1964, s. 48; HELEŠIC, František: Komunističtí novináři 1921–1938: Příspěvek k formování „revolučních elit". In: KOUTSKÁ, Ivana – SVÁTEK, František (ed.): *Politické elity v Československu 1918–1948: Sborník*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 20.) Praha, ÚSD AV ČR 1994, s. 217; KNAPÍK, Jiří: *Kdo byl kdo v naší kulturní politice 1948–1953*. Praha, Libri 2002, s. 60 n.; TOMEŠ, Josef a kol.: *Český biografický slovník XX. století*, sv. 1: *A–J*. Praha – Litomyšl, Paseka 1999, s. 154; *Slovník českých spisovatelů od roku 1945*, sv. 1: *A–L*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Nakladatelství Brána – Knižní klub 1995 a 1999, s. 79 n.

2 LIEHM, Antonín J.: *Minulost v přítomnosti*. Brno, Host 2002; RUML, Jiří: *Díra v hlavě*. Praha, SPN 1991.

3 LIEHM, A. J.: *Minulost v přítomnosti*, s. 9.

4 RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci*. Praha, Academia 2002.

5 TEJCHMANOVÁ, Světlana: *Rusko v Československu: Bílá emigrace v ČSR 1917–1939*. Jinočany, Nakladatelství H&H 1993; VEBER, Václav a kol. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR 1918–1945: Sborník studií*, sv. 1–3. Praha, Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK 1993–1995; PODANÝ, Václav – BARVÍKOVÁ, Hana a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v Československé republice 1918–1938*. Praha, Archiv AV ČR 1996; BĚLOŠEVSKÁ, Ljubov – SLÁDEK, Zdeněk (ed.): *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské*

Syndikátu československých novinářů, které jsou dnes součástí Státního ústředního archivu v Praze. Příležitostně jsem využil také jiných tamních archivních fondů (například Komitétu pro pomoc ruským a ukrajinským studentům) či Archivu Českého vysokého učení technického.

Dostupný materiál tak skýtá (navíc s vědomím, že jeho základ tvoří Budínovy vlastní vzpomínky) omezený prostor pro nastínění skutečně vrstevnatého psychologického portrétu. Citelným a stěží nahraditelným deficitem v tomto směru je absence písemných dokumentů privátní povahy, zejména korespondence. Pokus o typologizaci Budínova osudu na pozadí ideově-politického vývoje levicových, respektive komunistických intelektuálů v Československu ve 20. století by zase vyžadoval mnohem rozsáhlejší komparativní záběr, než umožňuje stať v časopise i aktuální stav autorova poznání. Smyslem tohoto příspěvku je tedy představit pokud možno celistvě málo známou životní dráhu Stanislava Budína a detailněji přiblížit některé její zásadní křižovatky, a to především s ohledem na jeho světonázorové zrání a podivuhodný vztah ke komunistickému hnutí; zvýšená pozornost se tak logicky soustředí na peripetie jeho vyloučení z komunistické strany. V pozadí takto koncipovaného výkladu jsem se snažil naznačit i možné motivace Budínových postojů a rozhodnutí.

Anarchismus, sionismus, nebo socialismus?

Život Stanislava Budína (1903–1979), respektive Bensiona Batě, jak znělo jeho původní jméno, je rozepjat mezi několik ideologií a režimů. Zatímco ve své první půli procházel prudkými zlomy, druhá polovina byla již mnohem ustálenější. Nepřičinil se o to ani tak Budín sám jako spíše ti, kteří jej v roce 1936 vyloučili z komunistické strany a ještě po více než dvaceti letech, na počátku let šedesátých, odmítali obnovit jeho členství.

V mládí se Budínova osobnost formovala v dosti nestabilní a nejisté realitě – východisko z ní se nabízelo hned v několika směrech. Jak už jsem se zmínil, hlavním pramenem k poznání motivací, úvah a tužeb mladého Budína jsou dnes jeho vlastní paměti. Podrobnosti o svých aktivitách před příchodem do Československa v roce 1923 Budín nesdělil ani policejnímu ředitelství,[6] ani se nepodařilo nalézt jeho životopisy psané při vstupu do KSČ. Všude se opakují základní data a motivy – narozen 23. března 1903 v Kamenci Podoľském (dnes leží na hranici Ukrajiny a Rumunska), pochází z židovské rodiny, odešel do Polska, kde roku 1922 ve Varšavě maturoval. Rok nato odjel spolu se svou snoubenkou Chanou Kaufmanovou do Československa (v té době už studovala filozofii ve Vídni, kde také na podzim roku 1923 zahájila další semestr).[7]

---

emigrace v Československé republice (1918–1939). Praha, Euroslavica – Slovanský ústav AV ČR 1998; TÍŽ (ed.): *Karel Kramář: Studie a dokumenty k 65. výročí jeho úmrtí*. Praha, Euroslavica – Slovanský ústav AV ČR 2003.

6 Viz *Státní ústřední archiv v Praze* (dále *SÚA*), fond Policejní ředitelství 1941–1950, karton (k.) 296, sign. B 734/24, Bař Bension.

7 *Tamtéž*.

Více o Budínově činnosti a směřování prozrazuje snad jen nekrolog Rádia Svobodná Evropa od Karla Jezdinského ze 14. srpna 1979, který k Budínově mládí dodává ve slovnících absentující informaci, že Baťa v rodné Haliči „působil v tamním židovském socialistickém hnutí – takzvaném Bundu".[8] Také tato informace ovšem s největší pravděpodobností byla (ať už přímo nebo zprostředkovaně) převzata z Budínových pamětí. Podrobnosti o svém mládí řekli manželé Budínovi jen několika přátelům, mezi nimi třeba historikovi Dušanu Tomáškovi: „Bydleli v Kamenci Podoľském, kde zažili několik pogromů. Po říjnové revoluci r. 1917 pogromy zesílily, Bension Baťa a Chana Kaufmanová ilegálně utekli do Polska. V Polsku byla také nepřátelská nálada proti uprchlíkům z Ukrajiny a Ruska, tak přišli na Moravu a nakonec do Prahy."[9]

Budínovy paměti nabízejí přece jen plastičtější pohled na první roky jeho života. Můžeme sledovat alespoň ty stěžejní momenty, které jednak později Budín před svými přáteli příležitostně v identických verzích jako v pamětech vyprávěl, případně které jsou podstatné pro pochopení jeho životního pocitu neukotvenosti.

První díl Budínových pamětí *Jak to vlastně bylo* je vymezen roky 1903 až 1936, tedy od narození po vyloučení z KSČ. Období před příchodem do Prahy, o kterém české archivy i literatura v podstatě mlčí, zabírá prvních padesát stran. Na nich se dovídáme, že Kamenec Podoľskij byl centrem Podoľské gubernie. Budín tedy pocházel z významného správního centra, pod něž spadaly přibližně dva miliony lidí. Město se vyznačovalo svou zaostalostí; ještě po letech si Budín vybavoval, že se jeho dětství obešlo bez kanalizace, vodovodu i elektrárny (tu postavili v roce 1912). Pokud vynikalo ještě něčím, pak to byla náboženská a národnostní různorodost. Region leží na rozhraní mezi pravoslavím a islámem, zasahovalo do něj ale také polské katolictví a výrazný židovský fenomén. „Polovinu ze čtyřiceti tisíc obyvatel města tvořili Židé – obchodníci, nějaká inteligence, živnostníci a prostě chudina."[10] Další části Kamence obývali Rusové a Ukrajinci, Poláci. „A zajímavé bylo, že mezi těmito čtyřmi národnostními skupinami téměř nebylo společenského styku a každá skupina žila svým izolovaným životem."[11]

Do tohoto etnicky pestrého a nesladěného prostředí se Budín narodil jako poslední z devíti dětí Raisy (podle materiálů pražského policejního ředitelství však Rachel) a Solomona Baťových. Otec byl správcem filiálky Všeruské dopravní a pojišťovací společnosti v Kamenci. Podle Budínových vzpomínek patřila rodina ve městě k vyšším kruhům – otec prý dokonce působil jako jistý spojovací článek mezi jinak vzájemně nekomunikující ruskou a židovskou komunitou. „Téměř jediný mezi Židy ve městě uměl otec velmi dobře rusky, předplácel petrohradské a kyjevské ruské noviny, měli jsme doma velkou knihovnu ruských a přeložených klasiků a v rodině se většinou mlu-

8 Osobní archiv Františka Helešice, přepis nekrologu z vysílání RFE. Již v roce 1970 se o tom však zmínil „normalizační" pořad Československého rozhlasu namířený proti Budínovi. Viz *Archiv Českého rozhlasu* (Praha), DF 11757, Dějepis současnosti o St. Budínovi, 11.11.1970, autor Bohumil Roháček.

9 Záznam rozhovoru autora s Dušanem Tomáškem z 18.2.2002.

10 BUDÍN, Stanislav: *Jak to vlastně bylo*. Samizdat, s. 2.

11 *Tamtéž*.

vilo rusky."[12] Otec podle všeho patřil k proruským liberálům, kteří chtěli reformovat carské Rusko, ale rozhodně jim byla vzdálena myšlenka revolučních reforem v duchu radikální levice. Místní židovská obec jej dokonce využívala pro jeho jazykové vybavení jako zprostředkovatele styku s ruskými carskými úřady. Solomon Baťa se od svých souvěrců odlišoval rovněž svou nedůvěrou k myšlenkám sionismu.

V prostředí národnostních sporů a třenic, v době těsně před první světovou válkou a v mezidobí ruských revolucí počátku 20. století řešili Budínovi sourozenci všudypřítomné napětí různými, většinou však radikálními způsoby. Jeho nejstarší bratr Michal se stal sociálním demokratem, za což byl vyloučen z gymnázia. Navíc jako podezřelý, radikální student byl několikrát zatčen a domácnost jeho rodičů podrobena prohlídkám; rodiče zřejmě příliš prudkého a názorově s nimi nesouhlasícího mladíka „vyhostili z domova".[13] Nejmladší syn manželů Baťových, Bension, se se svým bratrem Michalem poprvé viděl až v roce 1939 v Americe (v době Michalova odchodu z rodiny totiž ještě Bension nebyl na světě).

Anarchismus do rodiny Baťových vnesla dcera Sima – po revoluci roku 1905 spáchala za nejasných okolností sebevraždu. Také další dcera Marie tíhla k anarchismu: „...patřila ke skupině mládeže, která připravovala revoluci, po níž měla přijít absolutní svoboda a zničení státu."[14] Patrně nejtragičtější osud však prožil Bensionův o osm let starší bratr Gríša. Studoval medicínu v Paříži, ale první světová válka tomu učinila konec, rodiče ve zhoršené finanční situaci nemohli jeho další vzdělání zaplatit. Gríša se vrátil do Kamence a nastoupil vojenskou službu. Jeho další osud ovlivnil také pozdější Budínovu komunistickou kariéru. V pamětech popisuje bratrovu smrt na základě vyprávění Gríšovy manželky takto: „Bratr neměl vyhraněné politické přesvědčení, ale v rodinných tradicích sympatizoval se socialismem – a tak se dal k sociálním revolucionářům, k eserské straně, která se stala po Říjnové revoluci hlavním nositelem kontrarevoluce. V létě 1918 došlo ke vzpouře československých legií, která právě k Kazani (kde Gríša působil jako vojenský lékař, pozn. aut.) vyvrcholila sesazením sovětské moci. (...) Bratr zůstal v armádě a stal se velitelem železniční stanice Tomsk."[15] Ta byla po porážce armády vedené admirálem Kolčakem obsazena Rudými a Gríša Baťa se dostal do zajateckého tábora. Zde se zalíbil jakési dívce, která v táboře pracovala. Dívce se zase dvořil velitel tábora. V té době bylo v Moskvě odhaleno spiknutí, „které organizovala kontrarevoluce. Spiknutí bylo potlačeno, a protože spiklenci prý spoléhali na pomoc zajatých důstojníků, bylo rozhodnuto likvidovat podezřelé zajatce. Jedné noci bylo podle rozsudků Čeky zastřeleno několik set zajatců. Mezi nimi i bratr. Neměl sice se spiknutím nic společného, ale žárlivý velitel tábora se tak zbavil soka."[16]

Toto revolučně-milostné drama ovšem Budín jako vysvětlení bratrovy smrti nepoužíval pokaždé. Několik let před vznikem svých pamětí, 14. listopadu 1960, Františku Helešicovi například popisoval detaily svého vyloučení z KSČ v roce 1936 a při té

12 *Tamtéž*, s. 3.
13 *Tamtéž*, s. 5.
14 *Tamtéž*, s. 7.
15 *Tamtéž*, s. 10 n.
16 *Tamtéž*, s. 11.

příležitosti uvedl jinou verzi událostí z roku 1917. Jedním z důvodů Budínova vyloučení měla být právě minulost Gríši, který byl bělogvardějec. Budín Helešicovi tvrdil, že k popravě došlo náhodou, když z řady nastoupených zajatců byl odpočítán každý desátý a popraven.[17] Ať už se události seběhly jakýmkoli způsobem, jisté je, že Budín se (po vyloučení ze strany roku 1936) popravu svého bratra snažil odpolitizovat – jednou ji líčil jako náhodu, jindy jako důsledek žárlivosti.

Přestože nejmladšímu členu rodiny nemusely být zcela zřejmé všechny detaily ideologických a nacionálních sporů, které se v rodině a jejím nejbližším okolí patrně odehrávaly, sám na sobě brzy pocítil sociální nespravedlnost a pro nepředsudečné uvažování nesmyslná omezení. Budín v roce 1912 nastoupil do gymnázia, kam se dostal i přes přísný protižidovský *numerus clausus*. Navíc se připojila samozřejmá existenční nejistota, která provází každou válku a každou revoluci. Během první světové války Kamencem několikrát prošla fronta. Bension sice zažil ostřelování a viděl zblízka mrtvolu, mnohem více jej však zajímala literatura. V mládí četl Plechanova, Nietzscheho, ale nejvíce mu učaroval „bosácký romantismus" Maxima Gorkého.[18] V rodinné knihovně se kromě množství knih daly najít také noviny – liberální deníky *Řeč z Petrohradu* a *Kyjevská mysl*. Na podzim 1917 jejich dodávku přerušila revoluce. „Revoluce znamenala především, že jsme přestali chodit do školy. Kdo by se také mohl učit v době, kdy propuklo všeobecné štěstí, kdy začínal nový svět a starý se hroutil. (...) Revoluce – to byl jeden nepřetržitý svátek, jedna nepřetržitá schůze na náměstích, v ulicích, v parcích, jedno nepřetržité řečnění o svobodě, demokracii, socialismu, všeobecném štěstí a o říši spravedlnosti, volnosti, rovnosti a bratrství."[19] V té době se čtrnáctiletý Bension na jedné z četných schůzí seznámil se svou pozdější ženou, o tři měsíce starší Chanou Kaufmanovou. Národnostní situace v Kamenci se ještě zkomplikovala novým politickým štěpením – uvnitř národnostních enkláv (ruské, ukrajinské, polské i židovské) vznikaly strany liberálů, bolševiků, menševiků, eserů, nacionalistů i anarchistů.

Mladý Baťa v té době poprvé čte Marxův *Kapitál*. Alespoň podle pamětí to tedy byl uvědomělý revolucionář. Knize ovšem, jak upřímně přiznává, ve svých čtrnácti letech nerozumí a je z toho deprimován. Nicméně zde se objevuje jiný důležitý motiv. I po více než půlstoletí Budín popisuje, s jakými pocity *Kapitál* vnímal, a jak se vůbec vztahoval ke všemu revolučnímu – knihu podle vlastních slov četl jako „Písmo svaté", „pustil jsem se do toho s vervou, které je schopen jen člověk žíznící po poznání víry pravé".[20] Tu syn židovského liberála nachází tedy v radikálním socialismu, i když o jasném názorovém vyhranění patnáctiletého mladíka asi lze mluvit jen stěží. Leninovy kroky sledoval v denním tisku, i ve svém obdivu však prý dovedl s odstupem rozlišovat, jak Lenin brojí proti jiným zasloužilým revolucionářům, které mladý Bension obdivoval stejně jako Lenina. Když do Kamence přijel Kerenskij, je Baťa na nádraží a běží ulicemi za jeho autem. Dostane se i do sálu, kde Kerenskij řeční, a s obdivem poslouchá jeho projev.

17 Záznam rozhovoru autora s Františkem Helešicem z 16.5.2002.
18 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 26.
19 *Tamtéž*, s. 16 n.
20 *Tamtéž*, s. 18.

Jestliže vnitropolitická situace v Rusku byla roku 1917 složitá, Halič a Ukrajina nebyly daleko od anarchie. Kerenského prozatímní vláda nebyla dostatečně silná, aby zároveň přebírala správu tak rozsáhlé země a ještě stačila pokračovat v bojích první světové války. Haličí se přelévaly válečné fronty. Také Kamenec zažil v roce 1917 několik různých velitelů – jednou Rusy, jindy Poláky, následovali Němci a zase Rusové; jednou menševici, jindy eseři, bělogvardějci, nakonec bolševici. Zvláště špatné následky mělo toto střídání vládců města pro židovskou komunitu, kterou decimovaly četné pogromy.[21]

V roce 1917, kdy vypukly dvě ruské revoluce, tedy Budín uvěřil, že právě revoluce je jedinou šancí na změnu nevyrovnaných sociálních podmínek, ve kterých se tehdejší ruská multietnická společnost nacházela. V rodinném prostředí židovské enklávy v Kamenci byl mladý Bension Bať izolován od okolního světa. S jiným než židovským prostředím byl konfrontován spíše tragicky: při zmíněných pogromech, při přechodech válečných front i chaosu občanské války. „Ozbrojení a většinou opilí kozáci chodili od jednoho židovského bytu k druhému a pod záminkou účtování se 'židobolševiky' řádili. Násilnili dívky, zatýkali a odváděli k popravám mladé muže, zabíjeli starce a odnášeli všechno cenné, na co přišli."[22]

Bensionův otec byl sice neformální hlavou židovské komunity v Kamenci, staral se o organizační a soudní záležitosti, ale sionismus příliš nepodporoval. Naopak Baťova láska Chana viděla svou budoucnost jen v životě v Izraeli. Mladí lidé také o těchto vyhlídkách často vedli spory: „Toužili jsme po lásce, založené na těsném přátelství, na společné práci ve prospěch lidstva – jen jsme se pořád nemohli dohodnout, zda to bude práce při budování židovského státu v Palestině nebo práce kdekoli jinde na světě pro nastolení spravedlivé socialistické společnosti. Bylo nám necelých sedmnáct a bylo to začátkem roku 1920."[23]

Mnozí haličští Židé viděli naději na zlepšení svých sociálních podmínek v aktuálním pohybu na mezinárodněpolitické scéně – 2. listopadu 1917 zaslal britský ministr zahraničí Arthur Balfour dopis zástupci Světové sionistické organizace lordu Rotschildovi. Takzvaná Balfourova deklarace, která se stala jedním ze základů dnešního Izraele a která ve své době způsobila značnou migraci Židů z východní Evropy do Palestiny, stanovovala, že britská vláda bude podporovat snahy o zřízení židovského státu v Palestině, pokud tím „nebudou poškozena občanská a náboženská práva existujících nežidovských společenství v Palestině".[24] K tehdejší vlně emigrace se připojila také Chanina rodina. Ta se v době Bensionových studií na gymnáziu vydala i s dcerou do tehdy polského Lvova a doufala v transfer do Palestiny, Chanu ovšem záhy zlákala možnost studovat ve Vídni. A tak se Bension rozhodl, že odejde z domova a studia také dokončí za hranicemi. V květnu 1922 opouští Kamenec a zamíří za Chaninou rodinou do Lvova. Ve Varšavě pak téhož roku skládá maturitu, což umožnila polská vláda tím,

21 *Tamtéž*, s. 30 n.
22 *Tamtéž*, s. 23.
23 *Tamtéž*, s. 31.
24 PEČENKA, Marek – LUŇÁK, Petr a kol: *Encyklopedie moderní historie*. Praha, Libri 1999, s. 39.

že uznala Ruskou akademickou skupinu ve Varšavě, tvořenou uprchlými ruskými profesory, za právoplatnou maturitní komisi.[25]

Když se po letech vracel k důvodům svého odchodu z Ruska, Bension Bať mimo jiné vzpomínal, že ve svém okolí prožíval pocit odcizení: „V židovském prostředí jsem byl zcela izolován od ruských nebo ukrajinských mas. Neměl jsem jediného kamaráda, který by nebyl Židem, nikdy korektní styky s mými nežidovskými spolužáky nepřekročily práh třídy, do níž jsme spolu chodili. (...) Ale na druhé straně mi byl cizí židovský nacionalismus, uměl jsem vidět a bolestně nést všechny neřesti a nectnosti židovského maloměšťáckého prostředí. (...) Žil jsem tedy v prostředí, ze kterého jsem stůj co stůj chtěl uniknout a se kterým mě vlastně nic nespojovalo. (...) A pak, byl jsem ještě zamilován."[26]

Hana a Stanislav Budínovi ve 20. letech v Praze. Vzali se v říjnu 1924.

V otázce volby mezi sionismem a socialismem u Budína převážila druhá eventualita. Už v Kamenci rodina dodržovala židovské svátky vlastně jen formálně. Když se Bension po revoluci z roku 1917, tedy ve svých patnácti letech, snažil začlenit do politického života, zvolil si socialistický Bund. V pamětech jako důvod této volby uvádí, že organizace „zaujímala v hlavní otázce míru či války stanovisko mezi menševiky a bolševiky. Nebo také proto, že Bund byl tradičně protisionistický, a to odpovídalo celému mému zaměření..."[27] Snad ale svůj rozchod se sionismem praktikoval spíše postupně. Určité tápání mezi vírou předků a novou ideologií demonstroval ještě o šest let poz-

25 *SÚA*, fond KRUS (Komitét pro pomoc ruským a ukrajinským studentům) 1921–1935, sign. I/336/1190, inv. č. 145, k. 40, složka 3069, Bať Bension Solomonovič.

26 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 43.

27 *Tamtéž*, s. 19.

ději, i když jen na administrativní úrovni – ve studijních výkazech Českého vysokého učení technického v Praze uváděl (například při zápisu do druhého ročníku 9. října 1924), že je bez vyznání a národnosti židovské. Při zápisu do čtvrtého (7. října 1926) i pátého ročníku už tvrdil, že je národnosti ruské.[28]

Naznačenou problematiku však nejde zploštit jen na změnu víry za „víru", sionismu za komunismus. Například ve zmínce o ideovém souznění s Chanou byla pro Budína patrně podstatná pasáž: „Toužili jsme po lásce, založené na těsném přátelství, na společné práci ve prospěch lidstva..." Kromě přesvědčení, že sionismus představuje jen jinou variantu již poznaného sektářství, si Budín z domova odnášel také zkušenost, že osvobození od pocitu nejistoty a ohrožení vede jen přes nastolení větší sociální spravedlnosti. Budín se skutečně přesvědčeným komunistou podle všeho stal až na konci dvacátých let v Praze. Do Československa přišel ještě jako smýšlením sociální demokrat. Tomu ostatně odpovídaly také jeho první, ještě krajanské, politické kontakty – právě se sociálnědemokratickými mládežnickými organizacemi. Ostatně v té době „ČSR a Praha byly především významným centrem levicové (socialistické) části ruské emigrace. Pro ruskou šlechtu a bojovné monarchisty měl pochopení dr. Kramář a někteří další pravicoví politikové, avšak celkové politické klima nové republiky přálo jak moderní evropské levici, tak i západním ideálům humanitní demokracie."[29]

Dá se tedy konstatovat, že Budín v počátcích svého politického angažmá si zvolil mezi anarchismem, sionismem a socialismem umírněnější a konstruktivnější variantu nápravy společenských poměrů, než k jaké se přichýlil o pár let později.

Komunismus!

Po příchodu do Prahy Budín zpočátku přirozeně tíhl ke krajanskému exilovému *milieu*, zároveň ho vtahovalo studentské prostředí. Mladý student ČVUT a svěřenec KRUS (Komitétu pro pomoc ruským a ukrajinským studentům, který pomohl založit Masaryk)[30] se tehdy angažoval hlavně v komunitě židovských studentů ze své vlasti. Zapojení do aktivit ruských sociálních demokratů bylo na překážku patrně to, že tyto kruhy v Praze nezapustily kořeny. Ruští sociální demokraté „vytvořili v emigraci několik skupin, které měly společné centrum v Berlíně. V Praze žilo jen několik předáků menševiků, kteří byli aktivní."[31]

O samotné škole se Budín v pamětech příliš nerozepisuje. Pouze líčí důvody, které ho vedly k rozhodnutí studovat pražskou techniku (byla tu „romantika budování, vytváření nových věcí, zvládnutí přírody"),[32] a tragikomické peripetie kolem přijetí, které způsobila jeho neznalost češtiny. Průběh studia pak shrne do věty: „Tak jsem se stal řádným posluchačem prvního semestru Vysoké školy strojního a elektrotechnic-

28 *Archiv Českého vysokého učení technického*, studijní výkazy Elektrotechnického inženýrství za rok 1926/27 a 1927/28 – Bat Benzion.

29 TEJCHMANOVÁ, S.: *Rusko v Československu*, s. 13.

30 Blíže viz ŠETŘILOVÁ, Jana: Karel Kramář – otec ruské emigrace. In: BĚLOŠEVSKÁ, L. – SLÁDEK, Z. (ed.): *Karel Kramář*, s. 74–90.

31 TEJCHMANOVÁ, S.: *Rusko v Československu*, s. 15.

32 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 49.

kého inženýrství Českého vysokého učení technického v Praze a po několika letech elektrotechnickým inženýrem."[33] Nakonec ale přiznává, že to bylo poněkud složitější, jelikož mnohem důležitější byl pro něj „společenský život, který nutně vyústil v politickou činnost".[34] „Mně studium elektrotechnického inženýrství trvalo místo předepsaných čtyř a půl roku šest a půl roku. A nebylo to proto, že by studium šlo nějak těžce, že jsem propadal a musil opakovat. Nikoli, bylo to proto, že jsem na techniku neměl čas, že to bylo v mém životě něco vedlejšího. Hlavní bylo prokousat se Engelsovou *Dialektikou přírody* nebo Leninovým *Imperialismem*."[35]

Když si na jaře roku 1973 Ludvík Vaculík přečetl první díl Budínových vzpomínek, pozastavil se v dopisu jejich autorovi právě u mladického nadšení emigrantů z Ruska pro KSČ: „Přijde kluk, doslova kluk, kdoví odkud, různými fígly se vetře na českou školu, měl by být rád, ale není, protože místo aby se stal inženýrem, jenž reálně sahá na hmotu světa a může ji zušlechtit, dá se do politiky, která pro tyto kluky je víc pouhou zálibou a bojem o sebepředvedení nežli bojem o existenci, neumí ani česky, ale už se s někým proti někomu spolčuje a za nějakých deset dvanáct roků mluví k národu v novinách, plete se do jeho věcí, co si má ten národ myslet..."[36] Vaculík (s neopominutelnou dávkou nacionální zátěže) v dopise Budínovi aspoň přiznává, že do českého prostředí časem vrostl a trpěl s ním.

Budín Vaculíkovi odpověděl tím, že mu vylíčil pocity, cíle a myšlenky oněch kluků „kdoví odkud": Byla to podle něj „doba ovlivněná ruskou revolucí a všeobecným chaosem, přehodnocováním všech obvyklých hodnot", která je formovala, a nemohli prý tušit, co přinese.[37] Ale ještě v roce 1973, kdy Budín tento dopis píše, považuje ideje komunismu za přínosné pro sociálně slabé vrstvy společnosti: „Tehdy (ve 30. letech, pozn. aut.) to bylo velké hnutí, které lákalo k sobě nejlepší lidi, které chtělo cosi velkého a krásného. Bylo zneužito, pošpiněno, v lecčems přerostlo v docela něco jiného. A nic bychom nepochopili z toho, co se děje, kdybychom si neuvědomili, že i dnes, přese všechno, co se stalo, je to velká idea pro ty, kteří v tzv. třetím světě bojují za něco lepšího. A zase, při všem odporu k zneužívání vznešených idejí k sprostým cílům, nevylejeme z vaničky spolu se stalinistickou špínou i dítě – spravedlivý boj proti vykořisťování, hladu, fašismu atd."[38] Z tohoto ojedinělého svědectví vysvítá, že Budín se k idejím komunismu nepřestal hlásit ani po porážce „pražského jara" za valem postupující „normalizace", která ho definitivně vyřadila z veřejného života. Komunistická ideologie totiž podle něj nabízela především cestu, jak řešit sociální nerovnosti v soudobé společnosti – ať už to bylo na Ukrajině těsně po první světové válce, v Československu za první republiky nebo v rozvojových zemích ještě v sedmdesátých letech.

Budín se s komunismem seznamoval ve Studentském domě na Slupi, kde s Hanou a dalšími zahraničními studenty trávil většinu dnů a kde se podílel na činnosti takzvané progresivní skupiny mladých levicových studentů. Zde se diskutovalo nejen

33 *Tamtéž*, s. 51.
34 *Tamtéž*, s. 56.
35 *Tamtéž*, s. 59.
36 Osobní archiv Mileny Bártlové, dopis Ludvíka Vaculíka Stanislavu Budínovi z 2.5.1973.
37 Tamtéž, dopis Stanislava Budína Ludvíku Vaculíkovi z 10.5.1973. Dopis patrně nebyl odeslán.
38 Tamtéž.

o komunistické ideologii jako takové, ale také o její praktické realizaci. Právě v té době vážně utrpěla její věrohodnost pod tlakem zpráv o politických procesech v sovětském Rusku. Budín, jak po letech přiznává v pamětech, se v diskusích na téma opozice versus Stalin stavěl na stranu budoucího diktátora, a poskytuje k tomu navýsost zajímavé zdůvodnění: „Velká většina z nás, s výjimkou několika jednotlivců, se nakonec v těchto frakčních bojích, které vyvrcholily vyloučením opozice ... a po roce 1927 vedly i k politickým represáliím proti ní, postavila na stranu většiny a Stalina. ...téměř instinktivně jsem se postavil na stranu většiny. Bylo mi jasné, že světové dělnické hnutí

Hana a Stanislav Budínovi (první dva zleva) s ruskými a ukrajinskými studenty v exilu Praze, 20. léta

už nesnese další štěpení, že vedle masového hnutí sociálnědemokratického a komunistického nemůže mít oprávněnou existenci další strana. Já jsem ... v té době už definitivně překonal období svého nietzscheovství, povýšená a hrdá izolace byla teď pro mne nesnesitelná, největší štěstí jsem spatřoval v tom, že patřím nyní k velkému kolektivu, že zapouštím kořeny v půdě, z níž jsou živeny miliony lidí, kteří cítí a myslí stejně jako já. ...mezi trockisty mě nečekalo nic než živoření v izolaci, v sektě. A izolace a sekta vedly nevyhnutelně k fanatismu, k zatrpklosti, k dalšímu štěpení, k popírání jakékoli tolerance, k povýšenému a nesmiřitelnému postoji k jiným názorům. (...) Tehdy už v polovině dvacátých let, v době ideologického střetnutí strany s opozicí, byl všechen dogmatismus a netolerance na straně trockismu a jiných opozičních skupin, které se s ním spojovaly, kdežto se stranou šla většina, která se po dlouhé a celkem (!?)

svobodné demokratické diskusi rozhodla pro Stalina. Nebo se nám tenkrát tak zdálo. Byli jsme o tom skálopevně přesvědčeni."[39]

Budín v těchto charakteristických pasážích, samozřejmě s odstupem let a s jistou mírou sebeprezentace, odkrývá hlubinný rys své osobnosti a nastiňuje důvody své celoživotní oddanosti straně a komunismu. (Argumentace je pozoruhodná i z jiného hlediska – Budínovi se jeho názory z dvacátých a třicátých let bezprostředně promítly ještě do hodnocení v letech sedmdesátých). V takovémto vnitřním rozpoložení, ve stísněnosti a strachu před izolací, se Budín v roce 1933 ztotožnil s vyloučením Josefa Guttmanna ze strany, i když zanedlouho sám začal zastávat názory (například na jednotnou frontu) podobné jako on. Fobie ze sociální a potažmo existenciální nezakotvenosti jej provázela ostatně také v dalších životních situacích.

Konkrétnější představu o tom, po jakých stupních směřoval Budín mezi revoluční elitu, poskytuje dotazník Svazu československých novinářů, který vyplnil v roce 1950. Uvedl v něm, že „od roku 1925 účastnil se komunistického hnutí cizích studentů v Praze, brzy ve vedoucích funkcích (spojení s tehdejší Kostufrou přes s. Ivana Sekaninu). R. 1928 vstoupil do komunistické mládeže,[40] pracoval v okresním výboru Vinohrady–Vršovice, pak v krajském výboru, pak kooptován do ÚV mládeže (informoval o tom s. Ervín Polák, náměstek ministra vnitra). (...) Od r. 1932 zaměstnán v ústředním agitpropu KSČ, kde pracoval se ss. Köhlerem, Reimannem, Švermovou. R. 1933 získal čs. státní občanství. V r. 1934 tři měsíce na vojně v náhradní záloze."[41]

Do jaké strany Budín na přelomu dvacátých a třicátých let vstupoval? V roce 1929 její vedení převzal Klement Gottwald se skupinou svých nejbližších spolupracovníků. Jak připomíná politolog Jacques Rupnik, „k vítězství v boji o vedení KSČ stačilo ovládat aparát strany a mít podporu Moskvy".[42] Noví straničtí vůdcové okamžitě nastoupili ostře konfrontační kurz proti stávajícímu politickému zřízení. Nadšené vzývání stalinského režimu šlo ruku v ruce s nenávistnou rétorikou vůči Masarykovi, ostatním politickým stranám a celé první republice. Zvláště členové KSČ, kteří sem přešli ze sociální demokracie, z velké části reagovali s nevolí na nové, do morku kostí promoskevské vedení. Nastal mohutný odliv členů z komunistické strany. Policejní ředitelství v roce 1930 vypracovalo zprávu o stavu KSČ, kde se mimo jiné konstatovalo, že „strana poklesla od posledního říšského (dobové označení pro celostátní, pozn. aut.) sjezdu o dobrých 8/10 veškerého členstva, kterážto okolnost přivodila v ústředí značné vzrušení".[43] Někteří komunisté se vrátili do sociální demokracie, což její předák Antonín

39 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 67 n.

40 V pamětech Budín uvádí, že do „komunistické mládeže a pak i do strany" byl přijat na jaře 1927 (*tamtéž*, s. 75). V relevantních fondech *SÚA* se Budínovu přihlášku do strany nepodařilo najít. Podle sdělení pracovníků archivu je pravděpodobné, že materiály týkající se Budínova předválečného angažmá v KSČ byly po jeho vyloučení (možná až po druhé světové válce) zničeny.

41 *SÚA*, Archiv Syndikátu novinářů (ASYN), členská evidence I, 553/4c, Ing. Bat.

42 RUPNIK, J.: *Dějiny Komunistické strany Československa*, s. 95.

43 *SÚA*, fond ÚV KSČ 1921–1938, k. 90, arch. jedn. 1217, zpráva policejního ředitelství o dění v KSČ z roku 1930.

Hampl kvitoval známým výrokem „hoši, z vandru domů". KSČ se kromě toho potýkala jak s finančními problémy,[44] tak s dosud slabým vedením.[45]

Strana se na počátku třicátých let také energicky pustila do odstraňování odpůrců a kritiků nového vedení z vlastních řad. Jednou ze zaklínacích formulek, která sloužila k tomuto účelu, byl oportunismus. „Podmínkou úspěšného provádění generální linie strany, stanovených organizačních úkolů strany je boj proti oportunismu v praxi. Nesmí však býti veden mechanicky, ale s naprostou energií. – Pak se nám podaří odstraniti propast mezi činy a slovy."[46] Komunistický novinář a historik Pavel Reiman, sám několikrát obviněný z oportunismu, se (patrně záměrně) mýlil, když v roce 1948 v propagační brožuře *Revisionismus, oportunismus a dělnické hnutí* napsal, že odstranění dvou vysokých funkcionářů Bohumila Jílka a Václava Bolena z KSČ v roce 1929 „znamenalo rozhodující porážku oportunismu v řadách naší strany".[47] Alespoň podle dobového tisku a spisů Klementa Gottwalda soudě, oportunismus (často kombinovaný se sociálfašismem nebo trockismem) byl jednou z nejhorších „nočních můr" komunistické strany také po celá třicátá léta. A právě Budín se o tom měl na vlastní kůži tvrdě přesvědčit.

Na počátku třicátých však snil ještě o docela jiných vyhlídkách. Mezi jeho nejbližší přátele a stranické spolupracovníky v té době patřil Otto Synek. Byl to on, kdo z pověření ústředního výboru dal Budínovi jeho první takzvaný stranický úkol – organizaci ilegální technické služby pro ÚV KSČ; úkol, na nějž byl mladý revolucionář, za kterého se tehdy Budín pokládal, patřičně hrdý. „Byl jsem bez sebe pýchou, že vlastně tím vstupuji do velké rodiny profesionálních revolucionářů, lidí, kteří celý svůj život zasvětili revoluci a vytvoření nové společnosti. Přitom se samo sebou rozumělo, že za svou práci nebudu dostávat žádný plat..."[48]

---

44 Zmíněná zpráva policejního ředitelství také říká, že „strana zápasí dnes s nesmírnými finančními nedostatky, poněvadž peněžní příspěvky z Moskvy jsou nepatrné, takže z nich nemůže být zaplacen ani administrativní aparát. Pokud se týče členských příspěvků, docházejí tyto velice nepravidelně a činí měsíčně ze všech krajů KSČ v celé republice sotva 15 000 Kč. Ústřední sekretariát, respektive vydržování jeho zaměstnanců, spotřebuje měsíčně přes 50 000 Kč. (...) Stranický tisk jest zcela pasivní a živoří pouze za pomoci peněžitých podpor západoevropského byra, ale jak se zdá, neudrží se ani přesto delší dobu. Příspěvky komunistických členů Národního shromáždění, odváděné ústředí z poslaneckých a senátorských gáží, dosahují měsíčně výše 80–90 000 Kč a roční subvence z Moskvy na vydržování stranického aparátu, provádění agitace, umožnění tisku agitačního materiálu apod. 1 000 000 Kč. Podle zcela spolehlivé zprávy činí roční příjem strany asi 2 500 000 Kč, kdežto výdaje 4 600 000 Kč." Autor policejní zprávy se dále rozepisoval o frakčním boji, v němž prý Gottwaldovo křídlo (Šverma, Dolanský, Guttmann) chtělo převést stranu do ilegality, zatímco Šmeral s podporou Komunistické internacionály to nehodlal připustit.

45 *Tamtéž*, fond KSČ – celostátní konference 1921–1937, arch. jedn. 11, Rezoluce XII. organizační konference KSČ ze dne 3. a 4. dubna, schválená polbyrem Ústředního výboru KSČ dne 10.4.1933.

46 *Tamtéž*.

47 REIMAN, Pavel: *Revisionismus, oportunismus a dělnické hnutí*. Praha, Kulturně-propagační oddělení sekretariátu ÚV KSČ 1948, s. 29.

48 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 85.

Musel projít vnitrostranickým školením, kde se mladí adepti práce v nejvyšším vedení KSČ učili, jak unikat před zatčením, jak při něm případně nic neprozradit, jak zajišťovat ilegální byty, jak si vybírat spolehlivé důvěrníky, jak rozmnožovat propagační materiály, jak šifrovat, jak vyrobit neviditelný inkoust nebo jak užívat Morseovu abecedu pro případ, že by po zatčení chtěli na zdi věznice vyťukávat zprávy.[49] Pro ani ne třicetiletého, silně idealistického a pro komunismus nadšeného Budína tato zatím spíše jen tušená nebezpečí měla jisté kouzlo dobrodružství. „My jsme byli přesvědčení komunisté, my jsme šturmovali nebe. My jsme věřili, že v boji vybudujeme nový svět, naplňoval nás hluboký životní optimismus, domnívali jsme se, že neexistuje překážka, kterou bychom nezdolali, neexistuje otázka, kterou bychom nemohli zodpovědět – jak nám mohl imponovat básník beznaděje (míněn je Franz Kafka, pozn. aut.), marně zápasící s neznámým a nepoznatelným zlem, které činí z člověka svého otroka a nakonec mu bere jeho život?"[50]

Jako jednoho z těch, kteří se přidali ke gottwaldovské skupině, jej vedení strany pověřuje různými úkoly, v prvé řadě žurnalistické povahy: mezi roky 1930 a 1932 spolupracoval s časopisem *Mladá garda*,[51] v letech 1932 až 1936 kromě *Rudého práva* tiskl své články v *Tvorbě*, *Komunistické revue* a *Mezinárodní tiskové korespondenci*, která přebírala články ze zahraničního komunistického tisku (například ze sovětské *Pravdy*). Zde v souladu s tehdejší komunistickou ideologií psal o sociálních demokratech, k nimž se před několika lety sám hlásil, jako o sociálfašistech. Již coby šéfredaktorovi *Rudého práva* mu v listopadu 1935 strana z rozhodnutí politického byra ÚV KSČ přidala ještě vedení *Haló novin*. Jejich první číslo vyšlo 23. října 1933, v době, kdy byl zakázán dosud legální komunistický tisk. *Haló noviny* měly být nestranické, jak pravil podtitul „pro všechny". „Nový list budil zdání kulturněpolitického deníku. Psal o divadle a filmu, uveřejňoval rozhovory s umělci a psal o sportu."[52] Jak po letech Budín sdělil, svá dopoledne od té doby trávil v redakci *Rudého práva* a připravoval s ostatními redaktory nové vydání, odpoledne pak měl vyhrazena pro *Haló noviny*,[53] které dosahovaly až dvacetitisícového nákladu; to bylo na počátku třicátých let minulého století víc, než kolik mělo *Rudé právo*.[54]

Budín se mezi svým pětadvacátým a třicátým rokem stal nejen významným komunistickým publicistou, ale propracoval se i do aparátu KSČ, kde měl na starosti komunistickou mládež a propagaci. Sám o tom v pamětech prozrazuje: „Moje práce

49 *Tamtéž*, s. 86.

50 *Tamtéž*, s. 128.

51 Tento časopis, kde Budín publikoval svůj vůbec první článek v Čechách, na počátku 30. let vedl Otto Synek a přispěvatelé se často skrývali pod pseudonymy jako Nezaměstnaný, Mladý dělgop, Píše starý vedoucí, Vojdop, Komunard, Učedník, Stadion apod. Články pojednávaly o mladých komsomolcích, propagovaly SSSR a Stalina, vyskytovala se zde i pravidelná recesistická rubrika „O panu Paďourovi", nechyběly informace o divadelních hrách (např. o hře pro proletářskou mládež *Brigádník Kudlička a Komsomolka Marta*) nebo fotografie textiláků, jak se učí píseň *Rudý wedding*.

52 HELEŠIC, F.: Komunističtí novináři 1921–1938, s. 202.

53 Rozhovor autora s Františkem Helešicem z 16.5.2002. Helešic Budínovo sdělení zaznamenal 14.11.1960.

54 HELEŠIC, F.: Komunističtí novináři 1921–1938, s. 203.

v agitpropu ÚV zabíhala do několika odvětví. Pod vedením Bruno Köhlera (s nímž se Budín po svém nástupu do KSČ spřátelil, pozn. aut.) jsem pokračoval ve školení stranických kádrů, tentokrát v němčině, kterou jsem dobře ovládal. Šlo jednak o vypracování osnov referátů, jednak o řízení stranických kurzů v severočeském území, kde žili sudetští Němci."[55] V tomto ohledu mohl navázat na své dřívější zkušenosti. Na jiném místě totiž popisuje, jak si získával první ostruhy ještě před nástupem Gottwalda do vedení strany: „Pak jsme agitovali mezi cvičenci FPT (Federací proletářské tělovýchovy, pozn. aut.), kolportovali *Mladou gardu*, což byl týdeník Komsomolu, a *Reflektor*, časopis komunistických sportovců, a na nás mladé většinou připadal úkol kolportovat v neděli po rodinách *Rudé právo* ... malovat po nocích na zdech a plotech stranická hesla."[56]

Šéfredaktorem Rudého práva

Do funkce šéfredaktora *Rudého práva* byl Stanislav Budín jmenován na zasedání sekretariátu ÚV KSČ 23. července 1934 po svém návratu z vojenské služby.[57] Redakci dobře znal, byl jejím pravidelným přispěvatelem; nastupoval však do čela listu, který se s vynucenými přestávkami na československém novinovém trhu držel třináct let a za tu dobu vystřídal mnoho vedoucích redaktorů. Výjimkou nebylo ani to, že šéfredaktor kvůli neshodám s vedením KSČ odcházel nejen z redakce, ale byl také vyloučen ze strany.

Budín byl svou novou funkcí podle všeho zaskočen, údajně se jmenování dokonce bránil.[58] Když vedoucí agitpropu Bruno Köhler Budínovi sdělil, že se politbyro usneslo, aby se stal šéfredaktorem *Rudého práva*, namítal, že nikdy ještě redaktorem nebyl, a navíc není ani českého původu. V pamětech Budín líčí tento moment identicky a dodává: „Už jsem napsal v životě několik článků – ale neměl jsem ponětí o novinářské práci, v tiskárně jsem byl pouze náhodou jednou v životě – a kromě toho mi tenkrát ještě dělala potíže čeština. Měl jsem tedy hromadu námitek a žádal soudruhy, aby to ještě jednou uvážili, že dělat noviny není žádná legrace, že nemohu převzít tu zodpovědnost a kromě toho neumím dost česky. Námitky Bruno Köhler hravě vyvrátil. Neexistuje pevnost, kterou by neuměl pravý bolševik ztéci, strana mi projevuje důvěru..."[59]

Budín stanul v čele *Rudého práva* zrovna ve chvíli, kdy komunistická strana měla za sebou jednu z bouřlivých epizod své třináctileté existence. Před čtvrtou prezidentskou

55 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 108.

56 *Tamtéž*, s. 78.

57 *SÚA*, fond ÚV KSČ 1921–1938, k. 38, arch. jedn. 662, Protokoly zasedání sekretariátu, 23.7.1934 – jmenování Budína šéfredaktorem RP. Jeho zástupcem byl dlouholetý člen redakce a několikrát dokonce šéfredaktor listu, zakládající člen KSČ František Křížek (1901–1941). Křížek absolvoval Mezinárodní leninskou školu v Moskvě, do *Rudého práva* psal články o hospodářských a sociálních otázkách, za války vedl ilegální komunistický tisk v Praze a byl instruktorem ilegálního vedení KSČ, roku 1941 byl zatčen a popraven.

58 Záznam rozhovoru autora s Františkem Helešicem z 16.5.2002.

59 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 139.

volbou T. G. Masaryka, která se konala v květnu 1934, totiž vystoupila s provokativním letákem „Ne Masaryk – ale Lenin!". Státní úřady tentokrát zareagovaly důrazně a vydaly zatykač na Klementa Gottwalda s Václavem Kopeckým, kteří raději přešli do ilegality a poté na podzim opustili republiku a uchýlili se do Moskvy. V Československu je pak ve vedoucích funkcích dočasně zastupovali Jan Šverma s Rudolfem Slánským, kteří začali zaujímat smířlivější postoje k demokratickým institucím i socialistickým stranám první republiky. Státobornou volební kampaň na sebe KSČ přivolala také omezení legální činnosti a zákaz veškerého komunistického tisku včetně *Rudého práva* s platností na tři měsíce.

Strana však procházela i krizovou situací ve vlastních řadách. Budín totiž ve vedení jejího ústředního deníku vystřídal Josefa Guttmanna, který byl odvolán z redakce a na Silvestra 1933 vyloučen ze strany – tato aféra se stala nejproslulejším případem účtování s „oportunisty" a „trockisty" uvnitř KSČ ve třicátých letech. Konflikt gottwaldovské většiny ve vedení KSČ s Guttmannem měl svůj původ již na dvanáctém plenárním zasedání Exekutivy Komunistické internacionály v srpnu a září 1932 v Moskvě, kde za KSČ referovali Gottwald, Šverma a Guttmann. Všichni tři se zabývali důvody, proč Komunistická strana Německa v boji proti Hitlerovi neuspěla a proč nevytvořila se sociálnědemokratickými dělníky jednotnou frontu. Zatímco Gottwald se držel ve své kritice zpátky, Guttmann vyčetl německým komunistům, že zvolili chybnou strategii, když si faktický jako podmínku společného postupu kladli přijetí svého programu sociálními demokraty. Touto tezí vyvolal Guttmann na schůzi komunistů z celé Evropy vzrušenou diskusi a nakonec se za ni sám dočkal ostrých výtek, neboť Kominterna tehdy zaujala stanovisko, že bojem s nacismem se vysílí „buržoazní demokracie", a tak nastane chvíle pro komunistickou revoluci. Jinou alternativu obrany před fašismem představovala spolupráce se socialistickými stranami na zásadách rovnoprávnosti a programové autonomie každé z nich, kterou navrhoval Guttmann a později začali opatrně prosazovat také Budín, Šverma, Šmeral a Slánský. Po nástupu Hitlera k moci se spor těchto dvou koncepcí dále vyostřil a také s novou naléhavostí přenesl do československých domácích poměrů. Guttmannova linie utrpěla definitivní porážku na moskevské konferenci vedení komunistických stran v srpnu 1933. Když pak Guttmann odmítl podstoupit rituální sebekritiku a podřídit se degradaci ve stranické hierarchii a namísto toho dál setrvával v „bludu", byl jeho osud zpečetěn.[60]

Budín, který si tehdy jistě nedokázal představit, že by mohl o dva roky později dopadnout stejně, si v komunistickém tisku ke kritice Guttmanna rovněž přisazoval. Ve svých pamětech hodnotí někdejší „hon na oportunisty a trockisty" pochopitelně už jinak: „Každý, kdo dal najevo pochybnosti o správnosti taktiky německých komunistů, a každý, kdo mluvil o porážce Německa a protestoval proti nesmyslné a zhoubné teorii

60 Ke Guttmannově aféře viz HRADILÁK, Zdeněk: Josef Guttmann – konflikt rozumu a svědomí. In: *Revue dějin socialismu*, roč. 2, č. 5 (1968), s. 541–580; RUPNIK, J.: *Dějiny Komunistické strany Československa*, s. 103–114.

o sociálfašismu, byl tvrdě kritizován, obviněn z poraženectví a trockismu a vyloučen ze strany. Guttmannovo jednání levicový směr ještě posílilo."[61]

Deníky masarykovské republiky byly převážně tiskem stranickým. Komunistické noviny byly v této mediální krajině chápány – vzhledem k linii KSČ – nejen jako tisk opoziční, ale přímo protirežimní, který útočí na samotné základy státnosti a demokracie, jako nástroj Kominterny. Vedení KSČ samozřejmě vykonávalo přímý vliv na organizaci, obsazení redakce i náplň každého čísla. Šéfredaktor byl členem nejužšího vedení, nebo se alespoň účastnil jeho schůzek a přenášel do *Rudého práva* stranická usnesení nebo jiné pokyny.[62] „Řízení tisku KSČ, zejména *Rudého práva*, vycházelo ze zásad Kominterny. (...) Vedení komunistické strany přímo direktivně určovalo autory úvodníků, témata článků a komentářů, akcí, které měl tisk vést, určovalo referenty z řad redaktorů na stranické a jiné schůze, rozhodovalo o změnách v redakci."[63] Komunističtí novináři sice museli poslušně plnit direktivy stranického vedení, na druhé straně jim však jejich povolání zajišťovalo uvnitř vlastní strany jistý zvláštní status a otevíralo jim cestu k další kariéře. Jak podotýká František Helešic, „nelze na ně pohlížet jen jako na profesní skupinu lidí zabývajících se novinářstvím, ale je třeba v nich vidět zároveň funkcionáře strany, v jistém smyslu její elitu. Svědčí o tom mimo jiné fakt, že všichni významnější představitelé KSČ prošli redakcemi svého stranického tisku."[64]

Spojení redakce s ÚV KSČ (Budín totiž nebyl v době svého jmenování ve vedení strany) fungovalo nejdříve přes Václava Kopeckého, a když odjel do Moskvy, instruovali Budína Šverma a Slánský. V rozhovoru s Františkem Helešicem stejně jako v pamětech Budín tvrdil, že se s Kopeckým denně scházel večer na konečné stanici tramvaje ve Strašnicích. Zde jednu až dvě hodiny spolu při chůzi rozmlouvali, hodnotili vydané číslo a probírali číslo nové. Prodiskutovali politickou situaci, co je třeba v *Rudém právu* psát, co je v politbyru nového. To trvalo asi do listopadu 1934, kdy Kopecký odjel do Moskvy. Pak se Budín stýkal se Švermou a Slánským. Ti jako poslanci chodili přímo do sekretariátu, takže s nimi mohl být v denním styku; redakce totiž sídlila ve stejném domě na Florenci o patro výš. Poté byl Budín od ledna 1935 přizván k jednání týdenních schůzí politbyra ÚV KSČ, ovšem jen jako nečlen s hlasem poradním.[65]

Základní kontury redakční politiky měl tedy Budín zadány od vedení strany a také jeho každodenní novinářská práce byla takto řízena. Straničtí šéfové mu však nemuseli jednotlivé argumenty a postoje diktovat, Budín sám popisoval a komentoval události s žádaným ideologickým zabarvením. Pokud jeho texty označíme jako propagandistické,[66] je třeba zdůraznit, že míru jejich zaujatosti a nadšení pro věc určovala především Budínova vlastní iniciativa. Přitom šlo o propagandu, která byla vystavena

61 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 149.
62 *SÚA*, fond ÚV KSČ 1921–1938, k. 14., arch. jedn. 180.
63 HELEŠIC, F.: Komunističtí novináři 1921–1938, s. 196.
64 Tamtéž, s. 195.
65 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 143.
66 Propagandu lze definovat jako „soustředěnou a promyšlenou snahu získat veřejnost pro určitý pohled na nějaké téma, určité jednání či osvojení určitého souboru představ a názorů (určité

konkurenci alternativních pohledů na svět, jelikož KSČ ještě neměla mocenský monopol. Z hlediska teorie médií by tak Budínovo *Rudé právo* spíše než propagandistickému modelu odpovídalo modelu stranického politického tisku, který slouží k prosazování zájmů a propagandě konkrétní politické strany v pluralitním režimu.[67]

Problém číslo jedna, kterým se musel nový šéfredaktor na stránkách *Rudého práva* zabývat, byla takzvaná jednotná fronta. Ta představovala v první polovině třicátých let 20. století celoevropské téma pro levicové politiky a intelektuály.[68] V principu se dá charakterizovat jako spolupráce sociálních demokratů (a dalších socialistů) s komunisty na odporu proti nacismu a fašismu. Závěry šestého kongresu Komunistické internacionály, které osočovaly socialisty („sociálfašisty") jako nejnebezpečnější nepřátele komunistů, byly označeny za překonané. Také „švermovské" vedení KSČ, zastupující Gottwalda a jeho soudruhy pobývající v Moskvě, dospělo k názoru, že po vzoru Francie může v soudobé politické situaci prospět jedině jednotný postup celé levice, dělníků komunistických i socialistických (tedy z řad sociálních demokratů a národních socialistů). Dokonce už 20. prosince 1931 *Rudé právo* poprvé otisklo rubriku „Podejme si ruce",[69] kde vycházely názory socialistických dělníků na případnou spolupráci s komunisty. Tyto snahy načas zeslábly, ale po obnovení komunistického tisku v létě 1934 začala v něm tisková kampaň za jednotnou frontu znovu nabírat na obrátkách.

Tehdy však ještě vůbec nebylo zřejmé, jaké pojetí politiky jednotné fronty se nakonec prosadí, o vhodnou strategii se vedly prudké spory. Svědčí o tom například usnesení z desátého zasedání ÚV KSČ v listopadu 1934, které vyšlo ve dvou variantách. Jednu (příznačně nazvanou „Proti pracovnímu souručenství s buržoazií: Za bojovné socialistické souručenství") vytiskla tiskárna J. Hoffmanna v Karlíně. Tento text navrhoval sblížení se socialisty, podporu republiky a přehodnocení politiky KSČ v národnostní otázce; tedy jednotnou frontu, jak ji zastávali Šverma, Slánský, Šmeral a Budín.

---

ideologie) a současně stejně soustředěnou a promyšlenou snahu vyloučit jakékoliv pohledy, představy či ideologie alternativní". (BURTON, Graeme – JIRÁK, Jan: *Úvod do studia médií*. Brno, Barrister & Principal 2003, s. 144.)

67 McQUAIL, Denis: *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha, Portál 1999, s. 35.

68 Kvůli vyjasnění taktiky jednotné fronty byl také svolán mezinárodní protifašistický kongres komunistických a socialistických stran z celé Evropy, který se za účasti tří tisíc delegátů uskutečnil v červnu 1935 v hotelu Pleyel v Paříži. Jeho přípravu i průběh poznamenaly četné spory a také manipulace ze strany agentů Kominterny, která se snažila ovládnout protifašistické hnutí. Za československou delegaci na kongresu promluvili Egon Erwin Kisch a Gustav Kliment, připravený proslov organizátoři neumožnili pronést tehdejšímu surrealistovi Vítězslavu Nezvalovi. Do kongresového předsednictva, v němž zasedal mimo jiné André Gide, Romain Rolland nebo Henri Barbusse, byl zvolen horník Michalský z Karviné a dělnice Marie Klabanová z Prahy (z její pozdější výpovědi na policejním ředitelství plyne, že šlo o čistě spektakulární gesto a že byla po celou dobu kongresu úplně dezorientovaná). Závěrečný manifest kongresu zvláště zdůraznil nutnost tvořit „jednotné bojové fronty" dělníků všech stran jako hráz proti fašismu a svým apelem na spolupráci levice ovlivnil Budínovy názory v této věci. (*SÚA*, archivní pomůcka 1148, *Evropský protifašistický kongres v Paříži 1933: Příprava a ohlas v Československu*, autorky textu V. Helešicová a R. Machatková, s. 1.)

69 HELEŠIC, F.: Komunističtí novináři 1921–1938, s. 203.

Druhé usnesení (nazvané „Socialistické soudruženství na odboj proti fašismu a na výboj za socialism") bylo vyrobeno v Liberci a opakovalo teze Kominterny o sociálfašismu.[70]

Patrně nejvíc se Budín socialistům přiblížil v červenci a srpnu 1935. *Právo lidu* 28. července 1935 zareagovalo na četné výzvy komunistů k jednotné frontě a jménem národních socialistů jim položilo několik otázek (zda jsou komunisté pro demokracii, pro zachování státní suverenity a hranice, zda by šli do vlády, zda jsou pro evoluční nebo revoluční cestu k socialismu). Budín odpověděl 31. července v obsáhlém článku na titulní straně *Rudého práva*; vyslovil se pro zachování ČSR ve stávajících hranicích nicméně přiznal, že komunisté by šli jen do vlády dělnicko-rolnické, která by změnila „společenský řád".[71] Budín rozpor mezi oběma stranami interpretoval tak, že národní socialisté vlastně chtějí ústupky po komunistech, ale ti žádné dělat nemusí a nebudou, protože jejich program vítězí. „Prosíme, aby se nezapomnělo, že náš program, potvrzený životní praxí a zkušeností na území Sovětského svazu, slaví takové triumfy, že už leckdo musel změnit své dříve záporné stanovisko k němu. Musíme říci, že se mýlí ten, kdo se domnívá, že komunisty přetaví."[72] Jako paradox pak musí působit zjištění, že právě Budínova publicistika z tohoto období a jeho údajná vstřícnost k socialistům se za půl roku stane důvodem pro jeho vyloučení ze strany i odvolání z *Rudého práva*.[73] Argument, že chtěl skutečně rovnoprávnou lidovou frontu se socialisty, v níž by komunisté nehráli vedoucí roli, nemůže být považován za věrohodný.

Vedení KSČ, po roce 1934 představované Slánským a Švermou, organizovalo na podporu jednotné fronty četné akce (demonstrace, stávky a „rudé dny") a na celostátní úrovni šlo ve své vstřícnosti k vládním socialistům tak daleko, že v roce 1935 dokonce komunisté podpořili schválení části rozpočtu a pomohli dříve zavrhovanému premiérovi Milanu Hodžovi zvolit Edvarda Beneše prezidentem.[74] Devatenáctého května 1935 se konaly parlamentní volby, ve kterých si KSČ polepšila o desetinu procentního bodu a předstihla stranu lidovou, národní socialisty, Národní sjednocení, Hlinkův autonomistický blok i sudetoněmecké sociální demokraty.[75] Do předcházející

---

70 HRADILÁK, Zd. – NOVÁK, J.: Z bojů o nové pojetí protifašistické jednotné fronty: K historii a významu X. pléna ÚV KSČ v listopadu 1934. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, roč. 5, č. 1 (1965), s. 41–63.

71 -stb-: Odpovídáme národním socialistům. In: *Rudé právo*, (31.7.1935), s. 1.

72 Tamtéž.

73 Po celý podzim byli terčem mnoha Budínových komentářů a glos především Jiří Stříbrný, Antonín Hampl a Rudolf Bechyně. Srv. např. -stb-: Národní dělníci a „marxistický" vůdce. In: *Tamtéž*, (5.11.1935), s. 2; Stříbrný: Nesahejte mi na chudé bursiány! In: *Tamtéž*, (24.11.1935), s. 2; Hamplova filosofie dějin. In: *Tamtéž*, (30.11.1935), s. 2; Sloučení vládních socialistů. In: *Tamtéž*, (3.12.1935), s. 2.

74 „Tento postoj jistě souvisel s měnícím se kurzem Kominterny i se sympatiemi, které si Beneš získal v Moskvě i u KSČ podpisem československo-sovětské smlouvy. Hrad však měl také v rukávu eso: amnestii, vztahující se i na komunistické činitele odsouzené v předchozím období..." (KLIMEK, Antonín: *Boj o Hrad*, sv. 1: *Kdo po Masarykovi*. Praha, Panevropa – Institut pro středoevropskou kulturu 1998, s. 451.)

75 Zvítězila Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu se 45 mandáty, paradoxně více hlasů, ale o křeslo méně v parlamentu měla Sudetoněmecká strana (agrárníci získali 1 176 593 hlasů, což odpovídalo 14,3 procentům a 45 mandátům; henleinovci 1 249 530 hlasů, tedy

kampaně na stránkách *Rudého práva* z Moskvy zasahoval také Gottwald, jehož komentáře z této doby souzněly s příspěvky Švermy, Slánského i Budína.

Zatímco komunisté, alespoň ve Francii a Československu, začali věřit, že spolupráce se socialisty i jinými demokratickými stranami je možná, moskevské centrum, a zvláště Stalin, podle historika Vladislava Moulise tento názor nikdy nebralo vážně.[76] Jacques Rupnik vycházeje z obdobného předpokladu se domnívá, že dokud nebylo jisté, zda se Československo vedené agrárníky nezmění v polofašistický stát typu Polska nebo Maďarska, trpěla Kominterna sbližování pražských komunistů se socialisty. Jakmile byl ale zvolen Beneš, čímž se posílila vznikající levicová koalice, považovala za nutné zajistit, aby se KSČ nestala případně součástí vlády (*de facto* chtěla kopírovat postup ve Francii, kde sice levice vyhrála, ale komunisté do vlády nevstoupili).[77] A tak bylo nutné Švermovu a Slánského vedení uštědřit lekci a přivést je zpět na „pravou cestu". V Moskvě tím byli pověřeni Gottwald a Kopecký, kteří se po amnestii právě vraceli do Prahy.[78]

Třídním nepřítelem

„Někteří soudruzi ... nedokázali hned porozumět tomu, proč strana nyní postavila do popředí své činnosti boj proti fašismu, na obranu demokracie a republiky. Domnívali se, že to znamená odklon od revoluční linie. (...) Na druhé straně se ukázalo nutným bojovat proti tomu, aby nová linie nebyla některými soudruhy pochopena jako ústup z třídních pozic, jako podpora dosavadního režimu v republice, jako smířlivectví s reformismem,"[79] shrnovaly dějiny KSČ po třiceti letech události z ledna a února 1936, kdy Gottwald s Kopeckým v roli emisarů Moskvy napravovali vychýlený stranický kurz.

V Sovětském svazu mezi lety 1934 a 1936 probíhala série politických procesů proti „trockistům", kterou iniciovalo zavraždění předsedy leningradského sovětu Sergeje M. Kirova, provedené patrně na objednávku Stalina, jenž tak získal záminku k likvidaci svých oponentů uvnitř strany, a navíc se zbavil populárního šéfa Leningradu.[80] Toto období v Moskvě Gottwald s Kopeckým zažili; nebylo by velikým překvapením,

15,2 procenta, ale jen 44 mandáty). Následovali sociální demokraté s 38 mandáty a komunisté se 30 křesly. (Kol.: *Dějiny zemí Koruny české*. Praha – Litomyšl, Paseka 1993, s. 172 n.)

76 „V zahraničněpolitických úvahách Stalinových se vyskytuje jedna neměnná konstanta: kapitalisté se 'požírají' mezi sebou. Od poloviny třicátých let začal být fascinován Německem. Zatímco demokraciemi pohrdal, Hitler mu svou silou imponoval, a Stalin se snažil – ovšem tajně – s ním udržovat kontakty." (MOULIS, Vladislav: *Běsové ruské revoluce*. Praha, Dokořán 2002, s. 79.)

77 RUPNIK, J.: *Dějiny Komunistické strany Československa*, s. 134.

78 „Nápravná kampaň zahájená začátkem roku 1936 vyvrcholila v dubnu 1936 na VII. sjezdu KSČ. Oficiálně bylo úkolem sjezdu předložit novou verzi politiky lidové fronty, přepracovanou a opravenou Kominternou a dvojicí Gottwald-Kopecký." (*Tamtéž*.)

79 Kolektiv autorů Ústavu dějin KSČ: *Dějiny KSČ: Studijní příručka*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1966, s. 108.

80 MOULIS, V.: *Běsové ruské revoluce*, s. 95 n. Obvinění z trockismu hrozilo od té chvíle také nepohodlným členům a funkcionářům KSČ; Gottwald 30.12.1935, tedy v době, kdy už byl Budín sesazen a jednalo se o jeho vyloučení z KSČ, napsal do *Rudého práva* článek „Nelze sedět na dvou

kdyby si z pobytu v blízkosti Kremlu odnesli alespoň poznatek, že Stalin může bez zábran zlikvidovat, koho chce. Exekutiva Kominterny na podzim 1935 začala kritizovat politiku lidové fronty,[81] jak ji prosazovala KSČ a její hlavní deník *Rudé právo*. Československí komunisté usedlí v Moskvě požadovali po Švermovi a Slánském, aby odvolali Budína z funkce šéfredaktora, ti to však neučinili. Budín v pamětech vzpomíná, že se v jejich jednání tehdy projevovala jistá snaha o suverenitu vůči Moskvě a také obavy z přiznání vlastních „chyb" při aplikaci závěrů sedmého kongresu Komunistické internacionály.

Velký rozruch mezi moskevskými internacionalisty vyvolal Budínův komentář „Práce pro vlast se neplatí?", ve kterém šéfredaktor *Rudého práva* podpořil zbrojení a zbrojní průmysl kapitalistického Československa, což soudruzi z vedení KSČ (podle Budínových pamětí zvláště Slánský) nevítali právě s nadšením. Budín v inkriminovaném textu mimo jiné napsal: „Žádný poctivý pracující člověk v republice dnes není proti armádě a proti zbrojení! Armádě patří to nejlepší a zbrojit musíme! Proti fašismu, jenž nás ohrožuje, půjdeme všichni se zbraní v ruce, a chceme, aby těch zbraní bylo co nejvíce, aby byly největší!"[82] Následoval další Gottwaldův telegram Slánskému s výzvou, aby Budín byl odstraněn z *Rudého práva*. Šverma a Slánský o instrukcích z Moskvy, které nevykonávali, neinformovali ani Budína.[83] Ten ve svých pamětech tvrdí, že o výtkách Moskvy proti svým názorům a proti svému setrvání v redakci *Rudého práva* se poprvé dověděl od Švermy den poté, co byl prezidentem republiky zvolen Edvard Beneš.[84] Šverma a Slánský poslali Budína na dovolenou a odjeli do Moskvy. Gottwaldovi i představitelům Kominterny tam tvrdili, že Budín je odvolán, ještě za jejich pobytu však došlo nové *Rudé právo* s Budínovou polemikou s Ferdinandem Peroutkou. Budín se totiž vrátil do redakce, kterou prozatímně vedl Gustav Breitenfeld (Bareš). Tento poslední článek Stanislava Budína v *Rudém právu* vyšel 29. prosince 1935.[85]

Z Moskvy se nejprve vrátili Šverma, Slánský a Bruno Köhler, který 11. ledna 1936 jako první informoval Budína, že má opustit *Rudé právo*.[86] Gottwald přijel do Prahy 8. února a „zle se rozkatil na pražské vedení své strany, její parlamentní klub a redakci

---

židlích", kde mimo jiné ukazuje, jak by komunisté měli vnímat trockisty: „Kdo je v dělnické třídě poctivý a upřímný, vyhýbá se trockismu jako moru. Protože trockismus je v pravém smyslu slova agenturou mezinárodní kontrarevoluce. Je to sprostý, záludný a zlomyslný nepřítel dělnického hnutí. Je to kontrarevoluční stoka, z níž vyšel vrah soudruha Kirova." (Viz GOTTWALD, Klement: *Spisy*, sv. 6: *1934–1935*. Praha, Ústav dějin KSČ 1952, s. 207.)

81 *SÚA*, fond ÚV KSČ 1921–1938, k. 9, arch. jedn. 79, zápis ze zasedání rozšířeného ÚV KSČ 24., 25. a 26.2.1936.

82 BUDÍN, Stanislav: Práce pro vlast se neplatí? Miliardy do kapes vlasteneckých zbrojařů? In: *Rudé právo*, (27.11.1935), s. 1.

83 *SÚA*, zápis ze zasedání rozšířeného ÚV KSČ 24., 25. a 26.2.1936.

84 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 157.

85 TÝŽ: Veliká obžaloba: Politika posledních šesti let ve svědectví Ferdinanda Peroutky. In: *Rudé právo*, (29.12.1935), s. 2.

86 TÝŽ: *Jak to vlastně bylo*, s. 197.

ústředního orgánu".[87] Už 13. února vydal rozsáhlý elaborát „Za uplatnění linie VII. kongresu KI", v němž vysvětloval, jak „správně" budovat jednotnou frontu se socialisty. Navíc zde ale také přímo napadl Budína jako člověka „nehodného, straně a dělnické věci neoddaného, cizího".[88] Československý tisk si nemohl změny v kurzu KSČ nepovšimnout, například *Lidové noviny* o Gottwaldově jednání psaly: „V Rudém právu ostře kárá Klement Gottwald, který se po vánoční amnestii vrátil ze Sovětského svazu, vedení komunistické strany, že upadlo do nebezpečného oportunismu. Nepochopilo prý usnesení srpnového sjezdu Komunistické internacionály. Gottwald prohlašuje za politickou chybu, že komunisté hlasovali pro rozpočet ministerstva zahraničí a sociální péče. Prudce odsuzuje, že Rudé právo se vyslovilo pro zvýšení československého zbrojení, a nemilosrdně odmítá odporné poklony na adresu Hampla, Nečase a podobných 'přebarvených levých' stejně jako 'žvásty o mírnění třídního napětí'. Gottwald nařizuje vyčistit ovzduší, které bylo ve straně znečištěno 'oportunistickou špínou' minulých měsíců. Z ústředí Komunistické internacionály zřejmě došly nové rozkazy. Gottwald je tlumočí. Není to první ani poslední pokání komunistů 'oportunistických úchylek'. Gottwaldův projev ohlašuje novou radikalizaci komunistické politiky."[89]

Ve dnech 24. až 26. února se pak konalo zasedání rozšířeného Ústředního výboru KSČ, kde Gottwald a Kopecký ostatním členům vedení vytkli, že „pravý duch VII. kongresu [KI] nepochopili".[90] Gottwald je například vyplísnil, že připustili Budínův článek na podporu zbrojení kapitalistické republiky. Václav Kopecký, který po druhé světové válce živil Budínovu naději na opětovné přijetí do KSČ, jako ministr informací mu dopomohl k několika zaměstnáním a poté ho pomohl „uklidit" před politickými procesy padesátých let do archivu Novinářského studijního ústavu, v únoru 1936 Budína naopak kritizoval a podpořil jeho vyloučení z KSČ. V následných vystoupeních všichni členové ÚV KSČ vyjádřili souhlas s Gottwaldovými výroky a Kopeckého návrhy,[91]

87 -rn-: Lodivod Gottwald nařizuje. In: *Demokratický střed*, (21.2.1936). Článek srozumitelně popisuje stav, ke kterému má Gottwald KSČ přivést: „Nemůže býti pochyb o tom, že Gottwaldův rozkaz bude splněn do poslední písmeny. Jeho slova, přeložíme-li si je do srozumitelné řeči, krátce vyjadřují, že komunisté, jako strana, jsou zase tam, kde byli před rokem."

88 GOTTWALD, Klement: *Spisy*, sv. 7: *1936*. Praha, Ústav dějin KSČ 1952, s. 36. Gottwald dále o Budínovi napsal: „Revoluční ostražitost v poměru k politice strany nelze oddělit od revoluční ostražitosti v poměru ke kádrům. Politika strany se neprovádí sama, dělají ji lidé. (...) Stalin řekl: 'Kádry rozhodují vše.' U nás v KSČ se tato Stalinova slova jistě opakovala. Ale vyvodit z nich závěr pro vlastní praxi, to nás nenapadlo. Seděl v čele redakce centrálního orgánu strany takový Budín. Páchal neplechu za neplechou. Zlobili se, domlouvali mu, vynadali mu, ale nechali ho v čele sedět dál. A on řádil také dál."

89 ip: Nové pokání čs. komunistů: Od oportunismu k novému radikalismu. In: *Lidové noviny*, (14.2.1936).

90 *SÚA*, zápis ze zasedání rozšířeného ÚV KSČ 24., 25. a 26.2.1936.

91 Budína za jeho „trockismus" a „oportunismus" odsoudili kromě jiných také Antonín Zápotocký, Otto Synek i Bruno Köhler. Budínův oponent a pak i dočasný nástupce ve funkci šéfredaktora *Rudého práva* Gustav Breitenfeld tvrdil, že za Budína se „v redakci Rudého práva vytvořila ... taková situace, že Budín byl v redakci diktátorem". (*Tamtéž.*)

Šverma a Slánský provedli sebekritiku.[92] Budín na toto jednání nebyl přizván, možnost, aby také on provedl sebekritiku a pravděpodobně tak mohl zůstat ve straně, mu nebyla dána. Zasedání schválilo vyloučení Budína z KSČ, Šverma i Slánský byli odvoláni z funkcí členů sekretariátu ÚV KSČ a přemístěni na pražské krajské vedení strany.[93]

Ve dnech 11. až 14. dubna 1936 se pak v Praze sešel sedmý sjezd KSČ, který měl nové, gottwaldovské směřování strany potvrdit. Přijal k tomu stanovisko, v němž se mimo jiné praví: „Skutečnost, že hlavním hnízdem nejhrubších oportunistických tendencí byl tisk, především ústřední orgán strany, aniž by strana včas udělala pořádek, svědčí o tom, že vedení strany se k oportunistickým stanoviskům reakce chovalo smířlivě a že nedostatek revoluční bdělosti u něho šel tak daleko, že hlavní list strany, tento nejdůležitější legální mluvčí strany, tento mocný nástroj organizování, mobilizace a vedení nejširších mas, byl svěřen do rukou cizích živlů (Budín)."[94] Budín byl deklaracemi ze zasedání ÚV KSČ a sedmého sjezdu označen za „třídního nepřítele", který straně, *Rudému právu* i revolučnímu hnutí způsobil „veliké škody". „St. Budín je cizím živlem, který neměl mít nikdy místa v revolučním hnutí," zněl nemilosrdný stranický soud.[95] A tak byl 10. února 1936 z vůle politického byra ÚV KSČ vyloučen z komunistické strany;[96] 26. února ústřední výbor toto rozhodnutí *de facto* už jen schválil. Stejný trest stihl i Budínovu manželku Hanu.

S odstupem dvou let se tak opakovala stranická historie. Stejně jako Josef Guttmann i Budín se prohřešil příliš rozumným a neotrockým výkladem direktiv Komunis-

92 Jan Šverma například přiznával, že u něj „byly iluze, že se podaří strhnout celou sociální demokracii do určitých bojů. To byla půda, ze které pak rostly příslušné články Budínovy z Rudého práva." Rudolf Slánský se straně přiznával ke špatné kádrové politice, zvláště pokud šlo o Budína: „Předal mi svou biografii 1932. V ní byl uveden případ jeho bratra. Já ten dokument četl, a když se mě na tento případ v Moskvě ptali, tedy jsem úplně zapomenul, že to tam bylo. To je důkazem, s jakou lehkomyslností jsem takové dokumenty četl a takový případ projednával. Budín se teď odvolává na to, že své články dával číst mně a Švermovi. Je pravda, že jsem četl řadu článků jím napsaných a nevystihl jsem chyby v nich obsažené. My jsme o něm věděli, že je šmok, oportunista, že rád píše způsobem, aby nenarazil." (*Tamtéž.*)

93 *Tamtéž.*

94 *SÚA*, fond KSČ – ÚV 1921–1945, k. 9, arch. jedn. 79, materiál k 7. sjezdu KSČ: Jak úspěšně pracovat za vytvoření akční jednoty dělnické třídy a lidové fronty všech pracujících.

95 *Protokol VII. sjezdu KSČ.* Praha, Svoboda 1967, s. 490.

96 *SÚA*, fond ÚV KSČ 1921–1938, k. 14, arch. jedn. 185, protokol o vyloučení Stanislava Budína z KSČ z 10.1.1936. Budín byl o svém vyloučení informován dopisem z 15. února, který stojí za to ocitovat v celém znění: „Stefan (!) Budín, Polbüro ÚV KSČ se usneslo vyloučiti Tě z KSČ. Vedly k tomu tyto důvody: V 'Rudém Právu' se soustavně, po celé měsíce objevovaly statě, Tebou psané, jejichž obsah, ba i samy tituly těžce kompromitovaly stranu, Kominternu, Sovětský svaz. V 'Rudém Právu' byla soustavně potlačována popularizace usnesení VII. kongresu, vedoucích soudruhů KI, Sovětského Svazu atd. Dopouštěl jsi se soustavně těžkých oportunistických chyb, jak v dřívějších dobách (guttmanniáda), tak i později, přičemž v poslední době napsal jsi články, které už neměly nic společného s komunismem a vyjadřovaly úplně sociálpatriotické stanovisko. (Článek o zbrojení.) Tato Tvoje činnost způsobila straně a revolučnímu hnutí takové těžké škody, že ústředí strany se rozhodlo vyloučiti Tě z KSČ. Vedle těchto politických chyb celá Tvoje minulost, jakož i Tvůj vztah k dělníkům a dělnickému hnutí, přesvědčuje ústředí, že jsi byl a zůstal cizím elementem v revolučním hnutí." (*Tamtéž*, dopis Stanislavu Budínovi z 15.2.1936.)

tické internacionály, když prosazoval realističtější koncepci jednotné fronty založenou na vstřícnější spolupráci komunistů se socialisty, stejně jako tehdy i tentokrát rozhněvaní bohové na komunistickém Olympu exkomunikovali hříšníky ze společenství vyvolených. Oba šéfredaktoři zpočátku také reagovali obdobně, když se naléhavě snažili přesvědčit své nedávné soudruhy o upřímnosti svých úmyslů a oddanosti cílům komunistického hnutí – Budín se chtěl hájit dokonce před vedením internacionály v Moskvě, Guttmann byl ve své touze očistit se ještě vytrvalejší a po svém odvolání sepisoval a šířil memoranda, v nichž své názory opakovaně a rozsáhle vysvětloval. Později se však každý z nich zachoval úplně odlišně. Budín byl delší dobu otřesen, rezignoval na jakýkoli odpor a na několik let se vzdálil politickému dění. Za války jeho sympatie ke komunistům nakrátko ochladly, jakmile se však změnily poměry, snažil se opět vplout do jejich náruče. Guttmann přetavil svou hořkost ve vzdor a s komunistickou stranou se nadobro rozešel. Společně se Závišem Kalandrou se stal hlavou trockistické opozice v Československu a vydával časopis *Proletář* a brožury (*Odhalené tajemství moskevského procesu, Druhý moskevský proces*), v nichž zžíravě kritizoval teroristickou a manipulativní podstatu stalinismu. Z válečného exilu ve Spojených státech se už nevrátil a pod změněnou identitou publikoval pozoruhodné práce z historie Židů v českých zemích i jedny z prvních pronikavých analýz totalitarismu.

Život bez legitimace – novinářem v Americe

Od vyloučení ze strany prožíval Budín – alespoň podle jeho pamětí soudě – pocity ne nepodobné duševním hnutím postav z románů a povídek Franze Kafky, kterému ještě před pár lety nemohl přijít na jméno. Doslova se mu zhroutil svět. „Teď nastalo peklo, které trvalo asi dva měsíce. Až na malé výjimky opustili nás všichni naši přátelé. Zůstali jsme absolutně sami, zoufalí a bezradní. Neměli jsme jediného blízkého člověka, který by nebyl komunistou – a ti se od nás odvrátili. Nejhorší bylo, že člověk nevěděl, co se stalo. Byl odsouzen k nejhoršímu a nikdo mu nechtěl říci, v čem spočívá jeho obžaloba."[97]

Budín zůstal bez zaměstnání, až v roce 1937 se uchytil jako redaktor rozhlasového věstníku *Radiojournal*. Zpočátku rodina žila z platu jeho ženy Hany, která sehnala místo v redakci časopisu *Program D*, vydávaného divadlem E. F. Buriana. Po Mnichovu měl Budín díky svým kontaktům na levicové intelektuály, například Milenu Jesenskou, poměrně dobré informace o hrozícím nebezpečí. Rodina Bensiona Batě nemohla v Československu po říjnu 1938, a zvláště po březnu 1939, dlouho zůstat. Jeho americký strýc mu naštěstí zařídil pozvání do Spojených států a Budín tak mohl spolu s rodinou 23. července 1939 odplout do New Yorku.[98] V Americe Budín kontaktoval

97 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 200.

98 V pamětech Budín ovšem svůj odjezd datuje do posledního srpnového týdne: „Jenže už bylo 27. srpna. Už bylo opravdu za pět minut dvanáct." (*Tamtéž*, s. 275.) Upřesnit datum je tedy problematické – po válce policejní ředitelství zaznamenalo Budínovu výpověď, kde se zmínil o 23. červenci jako o dni, kdy s rodinou opustil Československo. Policie ani gestapo Budínův

československý konzulát (v pamětech tvrdí, že hned druhý den po příjezdu),[99] kde se seznámil s bývalým šéfredaktorem *Prager Presse* Arne Laurinem, a napsal dopis osobnímu Benešovu zástupci v USA Jánu Papánkovi. Zahájil tak svou činnost v exilu[100] a zapojil se do takzvané Benešovy zahraniční akce. Nastoupil do redakce *New Yorských Listů*, nejvýznamnějšího krajanského deníku v USA, a přitom pomáhal Laurinovi pořádat Československé informační středisko, což byla Benešova informační a propagační kancelář.[101]

V Americe se Budín přiklonil na stranu Benešova londýnského exilového centra. Jak ukazuje jeho válečná publicistika, prošly v letech 1939 až 1945 Budínovy představy o komunismu jakýmsi pomyslným obloukem. Porovnáme-li ji s dřívějším Budínovým psaním, snad nejvíce překvapí první roky války, kdy se na stránkách *New Yorských Listů* skoro vůbec nezajímal o sovětské Rusko a komunismus. A když o tuto tematiku zavadil, bylo to především ve spojitosti s komunitou krajanů-komunistů v USA a jejich novinami. S jejich hodnocením a náhledy na SSSR se však příliš neztotožňoval. Když Moskva podepsala 23. srpna 1939 pakt s Berlínem, mnozí komunisté (nejen v Americe) odmítli vnímat tento krok jinak než jako strategický manévr sovětského vedení, jako projev pragmatismu, a nikoli snahy ovládnout část území Polska a pojistit se proti válce s Hitlerovou říší. Ještě několik dní před útokem nacistů na Rusko 22. června 1941 odmítaly například americké krajanské listy uvěřit, že by spojenectví Německa a SSSR mohlo tak náhle skončit.[102] Budín jim tři dny po začátku plánu Barbarossa jejich omyl připomněl: „Málokdy v dějinách došlo k takovému ideologickému bankrotu, k takové myšlenkové katastrofě, k takové veřejné ostudě – jaká se přihodila v těchto dnech komunistům vůbec, a americkým a zejména našim československým komunistům zvlášť."[103] Kromě toho, že sarkasticky komentoval idealismus prokomunistických listů, které čtenáře uklidňovaly, že Hitler Sovětský svaz nenapadne, emotivně vyzýval krajany, aby komunistům a jejich sympatizantům nevěřili.[104]

O pouhý rok později, když vzpomínal na stránkách *New Yorských Listů* výročí říjnové revoluce z roku 1917, psal už o komunismu a jeho stoupencích kladněji, a to i za cenu idealizace revolučního a později komunistického Ruska.[105] Doslova nadšení

---

pohyb od konce července do konce srpna 1939 nesledovaly, šetření Budínova advokáta dr. Pavlíka začalo až v září.

99 *Tamtéž*, s. 288.

100 V životopisu, který po válce přiložil ke své žádosti o členství ve Svazu československých novinářů, Budín píše, že za války „pracoval v druhém odboji jako člen Českého národního sdružení v Americe", které založil Laurin (*SÚA*, ASYN, členská evidence Ing. Baťa, 559/4c).

101 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 288.

102 TÝŽ: „Sluhové britských lordů...". In: *New Yorské Listy*, (25.6.1941).

103 Tamtéž.

104 „Jestliže totiž se ještě najde v celé československé Americe aspoň jeden člověk, který těmto politickým tajtrlíkům nenaplije za všechny jejich kotrmelce... Jestliže totiž přijdou s pěkným prosíkem, s pěknou omluvou za všechny kozačiny, které provedli na škodu československému národu, na škodu protifašistickému odboji... A ani pak to nevíme s určitostí." (Tamtéž.)

105 V dalším komentáři k ruskému výročí ovšem připomenul (i když jen zdrženlivě) také bezpráví, kterého se revoluce a komunismus dopustily: „V prosinci roku 1934 byl v Leningradu při

z válečného vývoje v SSSR u Budína vyvolal vzdor Leningradu proti německému obležení.[106]

To už se však do Budínova vnímání i psaní promítaly posuny v politické orientaci benešovského odboje, který činil kroky ke sblížení s Moskvou. S postupem válečných událostí pak Budín začal v *New Yorských Listech* kritizovat Američany za to, jak málo

Budín s manželkou a dcerou Ritou Klímovou ve Spojených státech v roce 1945

chápou Rusko. V letech 1943 a 1944, než v jeho publicistice převládly komentáře týkající se osvobození Československa, často s pochopením psal o snaze SSSR zajistit si po válce vliv v zemích blízko vlastních hranic – v kontrastu s údajnými velmocenskými plány USA na ovládnutí světové politiky.[107] Tehdy Budín ve svých novinách dokonce

---

atentátu zabit Stalinův spolupracovník Kirov. Tento atentát se stal osudovým. Právě v okamžiku, kdy práce a odříkání minulých let už začínaly přinášet plody, kdy sovětská vláda byla odhodlána zavést řadu demokratických svobod a uvolnit diktaturu, ukázal atentát, že jsou v zemi ještě živly protirevoluční. V několika soudních procesech byla opozice obviněna z nepřátelství k režimu a ze spojenectví s německým fašismem, odsouzena a fyzicky vyhubena. Byla zahájena pronikavá čistka v celé zemi, jíž padlo za oběť nesčetné množství lidí. Není pochybností, že bylo přitom odsouzeno, a dokonce i popraveno mnoho lidí nevinných." (TÝŽ: Čtvrtstoletí ruské revoluce. In: *New Yorské Listy*, 8.11.1942.)

106 O „triumfu lidského ducha a lidské vytrvalosti" např. píše v komentáři „Leningrad". In: *Tamtéž*, (20.1.1943).

107 „Sekretář námořnictví Knox už několik měsíců vykládá, že Amerika musí pro svou bezpečnost dostat po válce základny v celém Tichomoří Kongresník Magnuson navrhl zřízení výboru, který by připravil plány, aby se Tichomoří přeměnilo po válce na americké jezero. ...nikdo proti tomu v Americe neprotestuje. Ale jestliže Rusko žádá, aby nikoli daleko, tisíc mil od západního pobřeží, ale blízko, dvacet mil od Leningradu a třicet mil od Minska, dostalo strategické hranice, když se odvolává na sourodé složení obyvatelstva západní Ukrajiny a Bělorusi

přímo vytýkal americké vládě, že odkládá otevření druhé fronty v Evropě, čímž prodlužuje boje a ztráty na frontě východní, anebo že americký establishment nevěří ruským politikům a kalkuluje s tím, že po válce povede Amerika s Ruskem spory, možná i vojenské. Postupně tak krystalizovala hlavní tendence Budínovy válečné publicistiky – podpora poválečné dominance SSSR ve střední Evropě jako nejlepší obrany před návratem nacismu. Naplno se projevila například v sérii článků věnovaných zakládající konferenci OSN v San Francisku na jaře 1945, které se účastnil jako korespondent *New Yorských Listů*.

V posledních měsících války pak ve svých komentářích, které popisovaly a hodnotily události v zemích východní Evropy, nadšený Budín dokonce neváhal přizpůsobovat (tak jako před lety v *Rudém právu*) zpravodajství svému ideologickému náhledu. Například v prosinci 1944 líčil, jaký rozvoj demokracie přinesla Rudá armáda do osvobozovaného Maďarska. Rusové prý zde „zařídili provedení voleb a zřídili maďarskou vládu. (...) Musila přijít Rudá armáda, aby toto demokratické právo přinesla."[108] Přitom (jak dokládá historička Eva Irmanová) volby se nekonaly díky Sovětům, ale jim navzdory.[109]

A tak se na konci války Budín ve vztahu ke komunismu (jako ideologii i praktické politice KSČ a Sovětského svazu) navrací vlastně na pozice, jaké zastával před odchodem do exilu, či spíše před vyloučením ze strany. Své postoje z času války radikalizuje (v tom se také zrcadlí všeobecný trend doby) a ve své publicistice opět podporuje komunismus, který považuje za jedinou cestu k lepšímu sociálnímu uspořádání, a nyní navíc spojuje s vítězstvím nad fašismem.

Znovu ve službách strany – a znovu v nemilosti

Do Prahy se Budín vrátil po sedmi letech – 14. července 1946[110] – a zahájil tak svůj druhý, již definitivní pobyt v Československu. Dokladem jeho tehdejšího rozpoložení je skutečnost, že svůj návrat konzultoval s přáteli v Praze a skrze ně žádal komunistickou stranu, aby mu návrat povolila.[111]

---

s obyvatelstvem SSSR, na Curzonovu linii, na plebiscit atd. – tu se zdvihne bouře odporu, tu se prolévají slzy nad malým hrdinným Finskem, tu lidé, kteří na mapě nenajdou Estonsko a budou se sázet, že Kovno je v Bulharsku, začínají mluvit o imperialistických záměrech Sovětů." (TÝŽ: Hra s ohněm. In: *Tamtéž*, 12.3.1943.)

108 TÝŽ: Jak Rusové šíří komunism. In: *Tamtéž*, (27.12.1944).

109 IRMANOVÁ, Eva: *Maďarsko a versailleský systém*. Ústí/L., Albis international 2002, s. 329.

110 *SÚA*, fond Policejní ředitelství 1941–1950, k. 296, B 734/24, Bať Bension.

111 Neúspěšně Budínovi žádali o pomoc také Františka Halase, který jim odepsal: „Milí přátelé, stále jsem čekal, jestli mne někdo zavolá ve vaší věci. Teprve včera jsem se setkal náhodou s dr. Steinbachem a ten mi říkal, že už vám vše potřebné píše. Já vím, v jakém stesku asi tam žijete, bohužel sám nemám moci váš návrat nějak uspíšiti. Kde ale mohu, ťukám. Bodlák byl zatčen hned myslím v roce 1940 a zemřel v Berlíně ve vězení. To víte, že až se vrátíte, bude povídání nad hlavu. Těžko to vypisovat, vydalo by to na knihu. Nehněvejte se, že vám lidé nepíší, ale každý má tady toho tolik, že mu nezbyde kousek času na korespondenci." (*Literární*

Již v polovině září 1946 Budína přijal ministr informací Václav Kopecký a nabídl mu vedení nově vznikající tiskové agentury Pragopress.[112] Agentura vznikla k 1. lednu 1947; vydávala informační bulletiny o dění v Československu pro zahraničí a směrem k československým institucím a redakcím rozšiřovala denní „Přehled zahraničního tisku". Budín se takto dostal k jedinečnému zdroji informací a názorů na zahraniční události, které zároveň využíval ve své rozsáhlé publicistice.

Budín řídil Pragopress a současně přispíval do několika periodik, psal knihy, připravoval rozhlasové „Americké okénko" a jiné pořady o Spojených státech a postavách z dějin české žurnalistiky či americké politiky (Karel Havlíček Borovský, Jan Neruda, Harry S. Truman, Franklin D. Roosevelt, Edgar Wallace a další). Největší kus své publicistické práce mezi roky 1946 a 1949 odvedl jako redaktor týdeníku *Kulturní politika*, vydávané E. F. Burianem. Zřejmě zde cítil spřízněnost s kolektivem novinářů prokomunistického smýšlení, kteří nicméně listu dodávali nádech jisté nezávislosti, zvláště v orientaci na poněkud širší okruh kulturních hodnot. Po komunistickém převratu, v březnu 1948, ho pak šéfredaktor Jan Drda přijal do obnovených *Lidových novin* jako vedoucího zahraniční redakce. Jeho tehdejší spolupracovník, spisovatel Jaroslav Putík v rozhovoru s autorem vzpomínal, že Budín v této roli dovedně využíval vlastní zkušenosti z exilového pobytu v USA i velkých znalostí zahraniční problematiky, načerpaných převážně ze zahraničního tisku.[113]

Na jaře 1948 měl tedy Budín už tři stálá povolání, která mu dovolovala zvládat jeho žurnalistická pohotovost, zájem o mezinárodněpolitické dění, a hlavně prý „velké nadšení" z politického vývoje, zvláště kolem února 1948 a po něm.[114] V té době ho ministr Kopecký pověřil čtvrtým úvazkem – vedením jediného československého pondělníku (po válce se zavedla praxe, že deníky vycházely jen od úterý do soboty). List se jmenoval popisně *Pondělník* a měl své sídlo v místnostech *Rudého práva*, odkud se brzy přestěhoval do budovy Melantrichu. Redakci tvořilo jen několik lidí – Budín, zahraniční rubriku obstarával František Lebenhart, domácí rubriku doktor Gráf z ministerstva informací, reportáže Vincenc Nečas a kulturu A. J. Liehm; sportovní rubriku, která zabírala polovinu listu, připravovalo *Rudé právo*.[115] Budín *Pondělník* vedl tři měsíce, do června 1948, kdy jej převzalo *Rudé právo* a vedení strany do čela postavilo Viléma Nového.

Na podzim 1948 přibyla Budínovi další aktivita – přednášel na katedře mezinárodní politiky Vysoké školy politických a sociálních nauk. Mezitím stačil překládat americké

---

archiv Památníku národního písemnictví (Praha), fond 107/72 (Stanislav Budín), Korespondence 20.–40. let 20. století, dopis Františka Halase z 10.10.1945.

112 Budín ministrovy záměry a instrukce v pamětech zachytil takto: „Tato agentura (předválečná tisková agentura Inpress, pozn. aut.) je při Orbisu, my ji teď převezmeme, rozšíříme, uděláme z ní něco takového, jako je Sovětské informační byro, které existuje vedle telegrafní agentury TASS – a ty to povedeš! (...) Chci-li dále spolupracovat v KP (*Kulturní politice*, pozn. aut.), soudruh ministr nemá nic proti tomu, hlavní náplní mé práce se má [stát] však budoucí Pragopress..." (BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 455 n.)

113 Záznam rozhovoru autora s Jaroslavem Putíkem z 18.2.2002.

114 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 518.

115 *Tamtéž*, s. 515 n.

knihy, například román o dělníkovi, který se stal komunistou, *Příběh Jacka Homa* od Ruth McKenneyové. Psal také vlastní díla, v nichž zúročil zkušenost amerického exilu. V roce 1947 vyšla jeho reportážní kniha *Věrni zůstali*, s podtitulem *Druhý odboj amerických Čechů ve východních státech Unie 1939–45*, a o rok později nakladatelství Svoboda vydalo jeho monografii o historii a současnosti Ameriky nazvanou *USA: Portrét národa*. Právě za tento titul se na jeho hlavu ve čtyřech dávkách snesla kritická palba z pera stalinistického novináře André Simona na stránkách *Tvorby*.[116] Předhazoval Budínovi, že ve své práci dostatečně neodsuzuje, jak pravilo dobové žurnalistické a ideologické klišé, „válečnou a imperialistickou politiku Wall Streetu". Dokonce mu vytkl, že líčí americký imperialismus jako „imperialismus osvícený", což bylo ve své době již hodně na považenou. „Úlohou knihy o Americe by bylo bývalo *strhnout pokryteckou masku* s tváře amerického imperialismu a nijak nepodporovat a nerozšiřovat pohádku, že politika Spojených států míří k zvýšení životní úrovně koloniálních a polokoloniálních zemí. Ani o ní nesní (i když to Budín tvrdí)."[117]

Už po první stránce ze série polemických článků André Simona je patrný účel této kritiky – ukázat, že Budín stále uplatňuje tradiční metody trockistů: píše a mluví jako komunista, vydává se za člověka odevzdaně pracujícího pro světový proletariát, ale přitom záměrně a cíleně falšuje realitu a „nahrává tak imperialistům" (abychom využili obdivuhodně konspirativními teoriemi prosycenou rétoriku soudobého tisku). Simone Budína přímo obvinil, že se svými pohledy na americký imperialismus ocitá v blízkosti „liberálních a sociálnědemokratických teoretiků", ba dokonce „reakcionáře" Winstona Churchilla. Budínovy závěry podle kritika *Tvorby* jsou „*v ostrém rozporu s* marxistickou analýzou politiky Spojených států, metod, kterých tato politika používá, a cílů, které si vytyčila".[118] Důvody, jak a proč Budín k takovým názorům dospěl, našel Simone v pracovní přetíženosti, která ho svedla k povrchnosti. Odpovědný úkol napsat pravdivou knihu o Americe prý neunesl, jeho vývody a generalizace se hodí spíš pro magazín *Time* než pro komunistickou knihu. Navíc Simone neopomněl připomenout Budínův pobyt v Americe, kde se patrně „neubránil vlivu americké propagandy".[119]

Simone publikoval svou kritiku v době, kdy ještě nemusela mít pro postiženého bezprostřední následky. O rok později se však na Budína soustředila nežádoucí pozornost znovu. Stalo se tak v souvislosti s aférou kolem takzvaného pamfletu na Nezvala, ve skutečnosti studentské recese parodující ve verších politická a erotická klišé Nezvalovy poezie.[120] Poté co verše začaly kolovat po pražských redakcích, bylo jen otázkou času, kdy se dostanou do rukou státních orgánů. Díky výslechům všech zúčastněných a rekonstrukci celého případu ze zprávy Státní bezpečnosti víme, že student Viktor

116 SIMONE, André: Spojené státy Stanislava Budína, I–IV. In: *Tvorba*, roč. 17, č. 24–27 (1948), s. 463 n., 485 n., 512 n. a 526 n. Jednotlivá pokračování polemiky vyšla pod tituly „V říši pohádek", „Protimluvy, zmatek, podceňování" a „Amerika – jaká není".

117 Spojené státy Stanislava Budína, s. 463 (zvýraznil Simone).

118 Tamtéž, s. 464 (zvýraznil Simone).

119 Tamtéž.

120 O pamfletu nejpodrobněji viz KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004, s. 219–236.

Matys „pamflet" předal svému kolegovi na pražské filozofické fakultě a literárnímu kritikovi *Kulturní politiky* Jiřímu Honzíkovi. Ten parodii 13. května 1949 přečetl na redakční poradě; Burian, Budín i ostatní přítomní byli nadšení. Zpráva vyšetřovatelů k tomu poznamenává: „Přečtení pamfletu bylo přijato u všech bez výjimky s velkým a srdečným smíchem. Po schůzi redakční rady Lucký rozepsal pamflet v 6ti exemplářích. Po jedné kopii si vzali: Burian, Budín, Lucký, Kryštofek, Liehm a Neděla."[121] Budín i Liehm shodně ve svých vzpomínkách popisují, jak se v redakci „objevili dva muži v kožených kabátech a k smrti vyděsili Hanu Budínovou a dvě mladistvé sekretářky výslechem o tom, že se tu vyráběl a rozšiřoval protistranický pamflet".[122]

Kulturní politika byla okamžitě vyhodnocena jako jedno ze středisek tohoto „útoku proti straně", odkud se „pamflet" šířil. A tak v návrzích na „řešení případu" se objevuje varianta zrušení *Kulturní politiky* – jediné redakce, která pamflet četla celá. Budínova přítomnost v redakci *Kulturní politiky* tak nakonec dopomohla k jejímu zániku.[123] Poslední kapkou, jíž se její osud naplnil, bylo nešťastné otištění českých vysílacích frekvencí bělehradského rozhlasu právě v momentu, kdy pražský režim na pokyn Stalina vyhlásil Titově Jugoslávii nepřátelství. Burian byl pozván do sekretariátu ÚV KSČ a tam mu bylo nařízeno *Kulturní politiku* zastavit. Důvodů se našlo hned několik: „Redakční rada Kulturní politiky je složena z osob, které vesměs schvalovaly protistranický pamflet. Rozhodující vliv v Kulturní politice má Stanislav Budín. V předposledním čísle se v Kulturní politice dopustili nového protistranického činu tím, že uveřejnili zprávu, kdy a na kterých vlnách vysílá česky Bělehrad. Kulturní politika se stala listem pěstujícím negativní kritiku."[124]

Se zánikem *Kulturní politiky* nepřišel Budín jen o své oblíbené místo. Teze vyšetřovatelů „pamfletu" a funkcionářů komunistického aparátu o „polotrockistické skupině kulturních pracovníků" a „protistranickém útoku" evokovaly Budínovo dávné „provinění", které se načas zdálo smazáno jeho nezištným nasazením ve prospěch komunistické strany. V počínající atmosféře strachu a politických štvanic musel Budín ještě v roce 1949 opustit všechny redakce, ve kterých působil a jež leckdy také vedl. Do jisté míry se opakovala situace, kterou zažil už po svém vyloučení ze strany v roce 1936 – zůstal nezaměstnaným.[125] Ještě na začátku roku 1950 svou situaci nemínil akceptovat; Svazu československých novinářů (přihlásil se tam 20. listopadu 1948), který mu

121 *SÚA*, fond 100/45 (Václav Kopecký), sv. 5, arch. jedn. 154, Výsledek šetření ve věci protistranického pamfletu a návrhy na řešení.

122 LIEHM, A. J.: *Minulost v přítomnosti*, s. 40 n.; srv. též BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 533.

123 Zpráva hovoří o několika skupinách těch, kteří pamflet četli a případně šířili: jedni jsou mladí a naivní, ty zneužila skupina druhá – „staří rutinéři, kteří při různých příležitostech dostali se již se stranou do rozporu, a rovněž tak jejich nejbližší spolupracovníci, kteří s nimi ideově splývají. Mezi nejbližšími spolupracovníky těchto starých rutinérů je celá řada býv[alých] Kolmanových žáků. Těmto lidem mluvil pamflet přímo ze srdce. To dokazuje vyjádření Budína, který po tom, když jej slyšel: 'Prohlásil za vynikající dílo, jímž /autor/ vstupuje do české literatury!'" (*SÚA*, Výsledek šetření ve věci protistranického pamfletu a návrh na řešení.)

124 *Tamtéž*, fond 100/24 (Klement Gottwald), sv. 66, arch. jedn. 967, dopis Josefa Franka Gottwaldovi z 19.7.1949.

125 „Po suspendování ze všech novinářských funkcí jsem byl osm měsíců bez práce." (BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 550.)

odmítl vydat legitimaci, napsal, že je stále v redakci Pragopressu, třebaže je v současné době na dovolené.[126]

Nezaměstnaným v lidovědemokratickém Československu však Budín nemohl zůstat dlouho. Poúnorový režim vyhlásil politiku plné zaměstnanosti – občané měli pracovní povinnost, nikoli právo, a nedodržení této normy bylo postihováno. O přibližné podobě Budínova dalšího pracovního zařazení bylo rozhodnuto na vysoké úrovni stranického aparátu již krátce po ukončení vyšetřování nezvalovského „pamfletu", takřka současně s rozhodnutím o jeho odstranění z veřejných funkcí. Tajemník ÚV KSČ Josef Frank informoval prezidenta Gottwalda, že do celého případu je zapleten také „trockista" Budín, a předložil mu příslušné návrhy.[127] I když se Frankův návrh realizoval až skoro o rok později, je jisté, že Václav Kopecký s ním byl minimálně seznámen. A byl to podle Budínových pamětí opět Kopecký, kdo bezprizornímu novináři zajistil místo v archivu Československé tiskové kanceláře, tedy přesně podle kritérií, která doporučovala Frankova zpráva.[128]

Právě pověst ministrova chráněnce je nejčastěji uváděným vysvětlením, jak se Budínovi podařilo uniknout politickým procesům.[129] Parametry obvinění v procesu splňoval dokonale – trockista, vyloučený ze strany, Žid z Haliče, bratr byl zastřelen jako bělogvardějec, za války žil v USA. Životopisy mnohých popravených a většiny vězněných byly méně problematické než ten Budínův. Poněkud mu mohla nahrávat okolnost, že nebyl už členem strany a nehodil se tedy tolik do konstrukcí spiknutí, a také že v ústraní archivu nikomu nevadil.[130] Podle mého názoru je pravděpodobnější, že komunistická justice měla dostatek obětí, které byly veřejnosti mnohem známější než Budín. Jeho (ne)členství ve straně by nehrálo roli, kdyby byl zájem ho do některého procesu z padesátých let zatáhnout.

---

126 *SÚA*, ASYN, členská evidence I, Ing. Baf, 553/4c.

127 „Budín přeložil a doporučil Svobodě knihu Ruth McKenneyové Příběh Jacka Homa. Zjistilo se dodatečně, že autorka této knihy jest trockistkou. Budín napsal novou knihu o americkém tisku, ve které znovu, podobně jako ve své předcházející knize o Americe, se dopouští těchže chyb, nekriticky vychvaluje tzv. seriózní americké deníky, jako je New York Herald Tribune a jiné, a podává zkreslený a nesprávný obraz o americkém tisku. Vydání této knihy bylo Lektorskou radou [ÚV KSČ] odmítnuto. Vzhledem k těmto faktům a vzhledem k Budínovu škodlivému vlivu na některé soudruhy doporučujeme, aby Stanislav Budín byl zbaven redaktorského místa v Lidových novinách, kde vede zahraniční rubriku, a aby byl odvolán z vedoucího místa Pragopressu (tisková kancelář při ministerstvu informací). Soudruh Kopecký s odvoláním Budína souhlasí. Chceme doporučit ministerstvu informací, aby Budín byl zaměstnán na podřadnějším místě, kde by neměl aktivnější styk s tiskem, přičemž by však byl materiálně zajištěn. Prosím Tě, soudruhu Gottwalde, o Tvůj souhlas, případně o připomínky k řešení těchto případů." (*Tamtéž*, dopis Josefa Franka Gottwaldovi z 19.7.1949.) Gottwaldovo vyjádření se mezi dokumenty v jeho archivním fondu nenachází.

128 Srv. BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 566 n.

129 Budín nebyl zdaleka jediný komunistický intelektuál, který nabyl dojmu, že nad ním Kopecký v určitých kritických situacích přidržel ochrannou ruku. I když to může být v některých případech pravda, je třeba přihlédnout k tomu, že Kopecký se choval často obojetně, podle svých momentálních zájmů a potřeb, a neváhal zároveň potápět toho, komu zdánlivě házel záchranné lano. V souvislosti s Budínem viz KNAPÍK, J.: *Únor a kultura*, s. 228 n.

130 Budín sám ovšem tomuto důvodu přikládá rozhodující roli (*Jak to vlastně bylo*, s. 576.)

Dokonce ho neohrozila ani výpověď Evžena Klingera v procesu se Slánským „a spol.". Klinger v úvodu své výpovědi uvedl, že byl jako trockista vyloučen ze strany, ale dál se s ostatními trockisty stýkal. Na dotaz po jejich jménech odvětil: „Byl to hlavně Záviš Kalandra, který byl odsouzen k trestu smrti za špionáž, Josef Guttmann, Karel Teige, Stanislav Budín, bělogvardějec, a dr. Arnošt Ungár, zubní lékař."[131] Budín proces sledoval v rozhlase, své jméno slyšel. V pamětech popisuje, jaké pocity se ho zmocnily – strach, potlačované pochybnosti, ale nade vše touha se i tentokrát přizpůsobit a neohrozit jádro vlastní identity: „Celou svou bytostí chtěl člověk tomu všemu věřit, uznat to za správné a nutné, najít racionální a logické zdůvodnění všeho, co se kolem dělo. Neboť zamítnout to vše od začátku až do konce, obrátit se zády ke všemu, říci si, že na tom všem není ani zbla pravdy, připustit, že to vše je křečí orientální despocie, která ve své manipulaci s lidmi dospěla k vrcholu zločinů, jakých se kdy vládcové v dějinách lidstva na lidstvu dopouštěli – znamenalo popřít a zamítnout vše kolem sebe, celý svůj dosavadní život, své vlastní mládí, své ideály a víru v možnost žít a existovat v této společnosti, hermeticky uzavřené železnou oponou."[132]

Budín, přestože byl komunistickou stranou opět odstaven od možnosti publikovat, nezměnil nijak zásadně své dosavadní názory. Padesátá léta v mnoha ohledech prožíval obdobně jako ostatní loajální, či spíše „uvědomělí" občané tehdejšího Československa. Takto například v pamětech ještě po letech popsal své pocity po smrti Klementa Gottwalda: „I když to bude připadat člověku, který to všechno nezažil, absurdní a nemožné – truchlil jsem se všemi ostatními, srdce se svíralo úzkostí a strachem před neznámou budoucností, při pohledu na statisícové masy, které v tichu zaplnily Václavské náměstí, kde měl promluvit nad rakví Gottwalda Zápotocký, se draly do očí slzy, jako všichni ostatní, i já jsem si připadal osiřelý."[133] Své tehdejší prožitky v pamětech opět vysvětloval „především podvědomým strachem" – bál se, prý podobně jako ještě doma v Haliči, jako v roce 1936 po vyloučení z KSČ i v roce 1940 v Americe, aby se neocitl mimo společnost, chtěl nadále „žít plně, pokud to okolnosti dovolovaly".[134]

Šéfredaktorem Reportéra a reformním komunistou

Ještě dříve než nastoupil do archivu ČTK, brzy po propuštění z novin, začal Stanislav Budín pracovat na biografii Karla Havlíčka Borovského. Mezi roky 1949 a 1951 tak vznikl životopis, jehož výklad Havlíčka respektoval aktuální paradigma komunistické historiografie a který působí dojmem poněkud zoufalé (i když pochopitelné) snahy autora zabránit svému definitivnímu vyřazení z československé žurnalistiky.[135] Budín se zde neubránil u něj nezvykle násilným a vůči vládnoucímu režimu servilním aktua-

131 *Proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským*. Praha, Ministerstvo spravedlnosti ČSR v Orbisu 1953, s. 140.

132 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 573.

133 *Tamtéž*, s. 579.

134 *Tamtéž*, s. 580.

135 Svou dobrovolnou odevzdanost novému režimu (nikdo mu knihu nezadal) dokazuje nejen hojnými citacemi marxistických autorů, ale i zpochybňováním výsledků práce „buržoazních"

lizacím, jako když tvrzení o nadčasovosti Havlíčkovy politické satiry vztahuje i na soudobou realitu studené války.[136] Není tedy divu, že ministr Václav Kopecký zajistil Budínovi vydání této knihy, přestože autor nesměl být na očích veřejnosti (stalo se to však až po odeznění největších politických procesů v roce 1954 a Budín se ještě musel skrývat pod snadno dešifrovatelným pseudonymem B. Stanislav).

V archivu ČTK Budín nakonec zůstal jen do roku 1953, kdy přešel do výstřižkového archivu Novinářského studijního ústavu při Svazu československých novinářů. Klidná práce v tomto archivu, umožňující věnovat se celkem nerušeně vlastnímu psaní, byla jeho nejtrvalejším zaměstnáním v životě; setrval zde až do poloviny šedesátých let, kdy byl v rámci zanikajícího NSÚ na několik měsíců přeřazen na vědecké místo. V té době se ovšem Budínovo jméno dostávalo opět do povědomí veřejnosti. Již roku 1960 vydal knihu *Jan Neruda a jeho doba*, v níž perem ideologicky méně bojovným než v předešlé publikaci spojil obraz Nerudy-novináře s nárysem politického, hospodářského a sociálního panoramatu českých zemí 19. století. O dva roky později se prezentoval knihou *Probuzený světadíl* o současné Africe, která se podle něj – v souladu s ideologií marxismu-leninismu – ve svém historickém vývoji osvobozuje od koloniálního zotročení a spěje k socialismu. V roce 1965 následoval životopis amerického prezidenta *F. D. Roosevelt* a rok poté kniha o světovém tisku *Sedmá velmoc*. V dalším roce pak vydal dvě knihy – biografii Winstona Churchilla nazvanou *Jistý pán z admirality* a pojednání o jaltské konferenci pod titulem *Operace Argonauti* – a své publicistické dílo završil kolektivním životopisem *Dynastie Kennedyů* v roce 1969. Zvláště ve svých rozsáhlých biografických portrétech ze šedesátých let uplatnil Budín nejlepší stránky svého žurnalistického a spisovatelského talentu. S faktografickou erudicí a využitím beletrizované formy vylíčil různé momenty druhé světové války a poválečného vývoje světa, přičemž sledoval hlavně úlohu vynikajících politických osobností a jejich lidských vlastností v utváření těchto událostí.

Pozvolna se Budín vracel také na stránky novin a časopisů.[137] Skutečné novinářské zařazení v redakci mu nabídl však až časopis *Reportér*, který vznikl v roce 1966 jako čtrnáctideník Svazu československých novinářů a stal se jedním z dokladů a zároveň inspirátorů zrychlujícího se politického, a především společenského dění. Když se v březnu 1968 stal Budín jeho šéfredaktorem, dospěl k poslednímu vrcholu své žurnalistické kariéry. Redakci přebíral nejen v politicky složité a nejisté době, ale také krátce poté, co se (od začátku roku) *Reportér* změnil na týdeník. Budínovy postoje z období „pražského jara" zcela korespondují s idejemi takzvaných reformních komunistů. Své

Havlíčkových interpretů. Došlo samozřejmě i na Ferdinanda Peroutku a jeho stať „Jaký byl Havlíček" z roku 1931 v knize *Ano a ne*. „I Peroutka, stejně jako Masaryk před čtyřiceti lety, si vytváří Havlíčka ke svému obrazu, takže nakonec mezi Havlíčkem Masarykovým a Havlíčkem Peroutkovým je týž rozdíl jako mezi Masarykem a Peroutkou, rozdíl, který symbolizuje cestu české buržoazie od realistů a pokrokářů devadesátých let k nynějším služebníkům Trumanovým." (STANISLAV, B.: *Karel Havlíček Borovský*. Praha, SNPL 1954, s. 434.)

136 *Tamtéž*, s. 393.

137 V první polovině 60. let přispíval do *Literárních novin*, *Kulturní tvorby*, *Československého rozhlasu*, *Novinářského sborníku*, *Československého vojáka*, *Besedy venkovské ženy* a *Nového Orientu* (tuto spolupráci mu přineslo vydání knihy o Africe).

ideologické limity ovšem nový šéfredaktor nepřekonal – zatímco komunisté mezi redaktory se v první polovině roku 1968 chovali relativně svobodomyslně a publikovali mnohem odvážnější a kritičtější texty, než si mohli dovolit pod dohledem Hlavní správy tiskového dohledu, Budín setrval u optiky a stylu, jaké si osvojil v minulých letech. Svědčí o tom nejen jeho články z tehdejší doby, ale také vystupování v kontaktech se stranickými a svazovými činiteli.

Archivní záznamy Svazu československých novinářů Budína dokonce jako šéfredaktora *Reportéra* ani necharakterizují, stále byl veden jako vědecký pracovník Novinářského studijního ústavu. Také Budín ve třetím dílu svých pamětí odbyl „pražské jaro" a své působení v čele *Reportéra* zkrátka: „A pak přišlo léto a podzim roku 1967 a atmosféra se zhušťovala. A přišel rok 1968. Ale to je příliš nedávná záležitost, aby se mohlo napsat, jak to vlastně bylo."[138] Slovníková literatura o Budínovi ovšem tvrdí, že se „významně angažoval za pražského jara",[139] Karel Jezdinský po letech Budínovo vedení *Reportéra* hodnotil slovy: „Tehdy také Budínova žurnalistická činnost vrcholila v jednoznačné, přitom však realistické a objektivně kritické podpoře obrodného procesu."[140]

Ze vzpomínek pracovníka sekretariátu ÚV KSČ Dušana Havlíčka ovšem víme, že Budín se projevoval pragmatičtěji než novináři nadšení z prvních náznaků tiskové svobody. Například těsně před dramatickým koncem „pražského jara", již v atmosféře znervóznělé silným tlakem Moskvy na „řešení" situace v Československu, se Budín 17. srpna 1968 účastnil setkání vybraných novinářů s představiteli komunistické strany. Den před rozhodnutím o okupaci země se v Hrzánském paláci sešli na jedné straně František Kriegel, Zdeněk Mlynář (v té době už bývalý manžel Budínovy dcery Rity a otec jeho vnoučat), Čestmír Císař, Antonín Kapek (ti všichni přijeli rovnou z ruzyňského letiště, kde se loučili s Nicolaem Ceaușeskem), Václav Slavík, předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský i předseda vlády Oldřich Černík; z druhé strany byli přítomni novináři Jiří Ruml, Igor Kratochvíl, Zdeněk Fořt, Mária Sedláková (z bratislavské *Pravdy*) a Stanislav Budín. (Alexander Dubček na schůzku nepřišel, protože náhle odletěl za šéfem maďarské komunistické strany Jánosem Kádárem na Slovensko.) Oldřich Černík zakázal pořizovat z této schůzky záznam[141] a vyzval novináře, aby si sami uložili určitá omezení. Předseda Ústředního výboru Národní fronty „Kriegel pronesl plamennou řeč, která byla ještě varovnější než proslov Černíkův: – Nad naší hlavou visí Damoklův meč a nitka, která ho drží, se každým dnem prošoupává."[142] Taková slova vyvolala v novinářích nejistotu a začali se dožadovat vysvětlení, to jim však straničtí funkcionáři nemohli a ani nechtěli dát. „Bylo zřejmé, že nemohou své mínění jasně vyslovit, že jsou vázáni něčím, co jim brání vyslovit se přímo. Na pomoc jim přišel Stanislav Budín: – Jsme přece novináři a není nutné nám

138 BUDÍN, S.: *Jak to vlastně bylo*, s. 688.

139 TOMEŠ, J. a kol.: *Český biografický slovník XX. století*, s. 154.

140 Osobní archiv Františka Helešice, monitoring Rádia Svobodná Evropa, nekrolog K. Jezdinského ze 14.8.1979.

141 HAVLÍČEK, Dušan: *Jaro na krku: Zážitky ze zákulisí sekretariátu ÚV KSČ od června do prosince 1968*. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 144.

142 *Tamtéž*, s. 146.

vysvětlovat všechno po lopatě. Všichni dobře víme, o čem je řeč. Každá vláda a každé politické vedení musí mít určitý manévrovací prostor a nemůže se vším chodit na trh. Respektujte jejich právo a odpovědnost!"[143] Ve chvíli, kdy se vedení KSČ snažilo dvojakým způsobem splnit přání Moskvy na omezení svobody tisku, a zároveň nepopudit české novináře, tak Budín podpořil „autoritu strany". Novináři s komunistickou legitimací naopak dál požadovali vysvětlení a právě nabyté svobody slova se nechtěli vzdát. Tehdy Budín vlastně naposled veřejně vystoupil jako šéfredaktor *Reportéra*.

Ponineme-li mládí na Ukrajině, nejméně prozkoumanou epizodou Budínova života je půrok od vpádu intervenčních vojsk do Československa. I sám Budín o ní v pamětech úplně mlčí. Jiří Seydler, Budínův kolega z redakce *Reportéra*, vzpomíná, že v noci na 21. srpna se vracel do Prahy, ráno mu volal Budín a žádal ho, aby jej odvezl na chatu, že nechce zůstat v Praze. Seydler, který si Budínovo jednání vysvětluje strachem z Rusů, jeho přání nemohl splnit a až po několika dnech se dověděl, že jeho šéfredaktor je ve Vídni.[144] Další Budínův spolupracovník Dušan Tomášek autorovi této statě řekl, že Budína tehdy ve Vídni při své návštěvě na podzim 1968 viděl jen jednou. Tomášek jel do Vídně psát o životě nových českých emigrantů, Budína potkal u vchodu do hotelu a stále ještě formální šéf *Reportéra* se jej stačil jen zeptat, zda reportáž bude také o něm.[145] Redakce v říjnu 1968 do Vídně vyslala také Jiřího Seydlera a Annu Tučkovou, kteří se s Budínem setkali, ale účel jejich cesty byl jiný než přimět ho k návratu – sbírali materiál pro reportáž „Růžový palouček 1968", kde se již píše o tom, že „dny, jež otřásají světem ... obvykle končívají normalizací".[146] Reportáž byla otištěna v době, kdy šéfredaktor Budín pobýval ve Vídni v exilu, a navíc představovala jeden z prvních textů, jimiž se *Reportér* opět vřadil do aktuálního kurzu Dubčekova vedení, které pod tlakem Moskvy začalo měnit svou politiku. Navíc se tehdy rozhodovalo o další existenci časopisu – snaha uchovat *Reportéra* jako takového je z měnícího se obsahu listu na podzim 1968 zřejmá.

Za Budínem v půlce září 1968 přijela do Vídně dcera Rita Klímová i s vnoučaty. Společně pak odtud odcestovali do skotského Glasgow, kde Klímová měla již předem domluvené přednáškové hostování na jeden semestr. Na Vánoce 1968 již byli zpět v Praze. Zde také *Reportér* otiskl rozhovor s Budínem, který měl čtenářům vysvětlit, jak to vlastně s šéfredaktorovou emigrací bylo. Budín zde tvrdí, že v Rakousku a Británii (ale také ve Francii a Švýcarsku) sbíral materiál pro pokračování své knihy o médiích *Sedmá velmoc*: „Byl jsem jednak v Rakousku, s kterým nás do jisté míry pojí historická minulost, myslím v 19. století, a pak ve Velké Británii, kde se zrodil moderní tisk a kde také připadá na hlavu obyvatelstva největší množství čtených deníků na světě a kde sdělovací prostředky prošly v posledních dvou desetiletích největšími změnami."[147]

---

143 *Tamtéž*, s. 146 n.

144 Záznam rozhovoru autora s Jiřím Seydlerem z 24.10.2001.

145 Záznam rozhovoru autora s Dušanem Tomáškem z 18.2.2001.

146 TUČKOVÁ, Alena – SEYDLER, Jiří: Růžový palouček 1968. In: *Reportér*, roč. 3, č. 39 (1968), příloha „Emigrace".

147 RED: Rozhovor tentokrát vnitroredakční. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 1 (1969), s. 5.

V závěru rozhovoru pak Budín oznamuje svůj odchod z *Reportéra* do důchodu a úmysl napsat paměti, jejichž první náčrty začal tvořit již v Glasgow.[148]

S Budínovým pobytem ve Vídni se pojí ještě jedna informace. Ludmila Šeflová ve svém katalogu *Knihy českých a slovenských autorů vydané v zahraničí v letech 1948–1978* tvrdí, že Stanislav Budín používal na přelomu šedesátých a sedmdesátých let pseudonym Josef Maxa.[149] V mezidobí let 1969 až 1971 pod tímto jménem údajně vydal dvě knihy: nejprve v roce 1969 v Rakousku snad vůbec první obsáhlejší rozbor „pražského jara" *Die kontrollierte Revolution: Anatomie des Prager Frühling*, potom v roce 1970 (a o rok později v reedici) v New Yorku práci o vzpouře intelektuálů proti autoritářskému systému vlády v Československu *A year is eight mounths*.[150] Tyto údaje si vyžadují verifikaci, poněvadž o zmíněných titulech neexistuje žádná zmínka v dostupných pramenech ani memoárové literatuře. Pokud by jejich autorem byl skutečně Stanislav Budín, mohly vzniknout právě za jeho pobytu v zahraničí ve druhé polovině roku 1968. Tuto možnost ovšem vyvrací Budínova vnučka Milena Bártlová. Podle jejích vzpomínek Budín skutečně napsal pro zahraniční časopis příspěvek pod pseudonymem Josef Maxa, šlo však pouze o jediný text a vznikl v Československu v sedmdesátých letech.[151]

Stanislav Budín v posledním roce životě na své chalupě v Olší poblíž Dačic

Na začátku husákovské „normalizace" se Budín stal znovu, potřetí a naposled, pro komunisty *personou non grata*. Zbaven možnosti publikovat a jinak veřejně působit žil závěrečných deset let jako důchodce a snažil se najít porozumění i ospravedlnění pro svou životní cestu psaním memoárů. Posledním, spíše ovšem už jen symbolickým Budínovým veřejným projevem byl podpis pod „Provoláním Charty 77" v prosinci 1976. Vystavil se tím zostřenému dohledu a omezování ze strany Státní bezpečnosti, která nad ním „bděla" už od roku 1969, ačkoli se do dalších chartistických aktivit nijak nezapojoval. Život Stanislava Budína, novináře a po více než čtyřicet let komunisty bez legitimace, se uzavřel po infarktu 12. srpna 1979 v Dačicích.

---

148 Záznam rozhovoru autora s Milenou Bártlovou z 27.10.2004.

149 ŠEFLOVÁ, Ludmila: *Knihy českých a slovenských autorů vydané v zahraničí v letech 1948–1978 (exil): Bibliografie*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1993, s. 157.

150 *Tamtéž*.

151 Záznam rozhovoru autora s Milenou Bártlovou z 27.10.2004.

Mládež vede Brno

Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1950)

Jiří Pernes

Poté co se v únoru 1948 zmocnila nekontrolovatelné moci ve státě Komunistická strana Československa, vyvíjela značné úsilí, aby pro svoji politiku získala podporu co největší části dosud nepřesvědčené veřejnosti, a současně se snažila zastrašit a zneškodnit všechny, kdo vůči ní stáli v opozici. Jedním z kroků, které v tomto směru podnikla, byla akce „Mládež vede Brno"; ve dnech 13. až 15. května 1949 ji zorganizoval Krajský výbor KSČ v Brně.[1] Svým způsobem byla výjimečná: na několik dní se ze svých míst ve druhém největším městě Československé republiky stáhli vedoucí pracovníci takřka všech úřadů a podniků – včetně i těch nejvýznamnějších – a na jejich místa po tuto dobu nastoupili mladí lidé, většinou bez zkušeností s řídící prací, bez odpovídajícího vzdělání, zato však s mimořádnou dávkou sebevědomí, nadšení a oddanosti komunistické straně. Akce „Mládež vede Brno" vzešla z iniciativy tehdejšího krajského tajemníka KV KSČ v Brně Otto Šlinga a dostalo se jí velké publicity; pozornost jí na svých stránkách pravidelně věnoval ústřední deník KSČ *Rudé právo*,[2] noviny Svazu české mládeže (později Československého svazu mládeže) *Mladá fronta*[3] stejně jako ostatní denní tisk, a dokonce o ní byl natočen dokumentární film.

Obraz brněnské akce ve vědomí široké veřejnosti byl později poznamenán především skutečností, že Šlinga krátce po jejím uspořádání zatkla Státní bezpečnost, že byl nařčen z nejtěžších zločinů proti komunistické straně a odsouzen v procesu s „protistátním spikleneckým centrem" v čele s Rudolfem Slánským. Za vlády KSČ proto její

---

1 Archivní materiály objasňující pozadí a dokumentující průběh akce „Mládež vede Brno" jsou uloženy většinou v Moravském zemském archivu v Brně (dále jen *MZA*), fond G 560 (Krajský výbor KSČ v Brně). Činnost KV KSČ v Brně v letech 1945–1950 podrobně zpracoval Radek Slabotinský v diplomové práci obhájené na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.

2 *Rudé právo* psalo o akci „Mládež vede Brno" nejen po celou dobu jejího konání, ale dokonce ji propagovalo s určitým předstihem, a velmi pozitivně ji hodnotilo i po jejím skončení.

3 *Mladá fronta* přinášela o akci „Mládež vede Brno" podrobné referáty.

objektivní hodnocení nebylo možné. Zpočátku jí propaganda využila, aby Šlingovi v očích veřejnosti co nejvíce přitížila, a později, po politické revizi procesů a rehabilitaci odsouzených, se o nich a jejich osudech raději nehovořilo a nepsalo.

Netuctový komunista Otto Šling

Otto Šling byl ve své době i mezi ostatními krajskými tajemníky KSČ postavou dosti zvláštní a výjimečnou. Odlišoval se od nich aktivitou, originálními nápady i značnou mírou samostatnosti, s níž si v Brněnském kraji počínal, ale také inteligencí a vzděláním. Narodil se 24. srpna 1912 v Nové Cerekvi u Jihlavy, pocházel z dobře situované židovské rodiny, jeho otec Emil Schling byl majitelem několika průmyslových podniků na Jihlavsku a v severních Čechách (v Cerekvi mu patřila malá továrna na výrobu kartáčů, v Teplicích papírna). Otto vystudoval gymnázium a pak se zapsal ke studiu na Lékařské fakultě Karlovy univerzity v Praze. Jak bylo v tehdejším židovském prostředí běžné, pocházel z dvojjazyčného prostředí. V rodině se hovořilo německy, proto také začal studovat na německé lékařské fakultě, rozhodl se však spojit svůj osud s českojazyčným prostředím, což vyjádřil i počeštěním svého příjmení – původního Schling na Šling.

Od mládí byl levicově orientován – již na gymnáziu se stal členem Komunistického svazu mládeže a jako vysokoškolák vstoupil do Komunistické strany Československa. Jeho politická angažovanost způsobila, že studium medicíny nedokončil; v době španělské občanské války odjel z pověření KSČ jako člen lékařské výpravy na pomoc Španělské republice. Přestože sloužil v sanitní jednotce, bojům se nevyhýbal. Podle sdělení jeho pozdější manželky několikrát riskoval život – dvakrát byl zasypán při výbuchu dělostřeleckého granátu a krom toho utrpěl průstřel plic. Po zranění byl poslán na vyléčení do vlasti, odkud však opět – tentokrát dokonce údajně bez povolení KSČ – odcestoval do Španělska. Podruhé se Otto Šling do Československa vrátil po porážce španělských republikánských sil v březnu 1939, těsně před nacistickou okupací. Nepobyl zde však dlouho. Na pokyn KSČ odjel přes Polsko do Velké Británie. Vzhledem ke zraněním, která utrpěl ve španělské válce, byl uznán nezpůsobilým k vojenské službě. Vedení KSČ v Londýně této skutečnosti využilo a pověřilo jej, aby zde založil a vedl hnutí nazvané Mladé Československo.

Otto Šling daný úkol splnil dobře, alespoň z hlediska komunistické politiky. Mladé Československo vzniklo již 25. července 1939 jako sice levicově orientovaná organizace, která si však vytkla za cíl preferovat společný boj proti fašismu – bez ohledu na politické přesvědčení svých členů – před ideologickou čistotou. Proto u zrodu Mladého Československa stáli nejen komunisté, ale také sociální demokraté, národní socialisté a členové dalších politických stran, kteří odešli do exilu, a to nejen Češi, ale i sudetští Němci. „Nadstranickost, národnostní bezpředsudečnost a náboženskou toleranci a vůbec obecnou otevřenost Mladého Československa demonstrovalo v prvním období jeho existence také složení jeho vedení," píše v obsáhlé práci o dějinách československého exilu v Londýně za druhé světové války Bořivoj Srba. „Do funkce předsedy byl zvolen mladý sociální demokrat ing. Otakar Fanta. (...) Za komunistickou mládež byl do vedení organizace jmenován Otto Schling (Ota Šling), muž neobyčejného organi-

začního talentu (jak tvrdil Paul Reimann), který si zde ve funkci tajemníka hned na počátku vybudoval silnou pozici."[4]

Mladé Československo se stalo výrazným prvkem v životě československé exilové skupiny v Londýně a Šling, který mu věnoval všechen svůj čas, se pochopitelně stýkal s funkcionáři obdobně orientovaných seskupení; patřila mezi ně i jeho budoucí manželka Marian, mladá Angličanka, členka Komunistické strany Velké Británie, která pracovala jako tajemnice Britského mládežnického mírového shromáždění (*British Youth Peace Assembly*). Toto sdružení sjednocovalo mládežnické organizace všech politických směrů a náboženského zaměření. Marian Šlingová po šedesáti letech na tuto činnost a seznámení se svým budoucím mužem vzpomínala: „Když emigranti přijeli do Británie, byli jsme schopni jejich hnutím poskytnout praktickou pomoc – a tak jsem vlastně potkala i Ottu. To znamenalo, že jako komunisté jsme byli navyklí pracovat nedogmaticky, flexibilně a s lidmi všeho druhu. Od června 1941 a dále bylo hlavním úkolem všech komunistů v Británii vyhrát válku. Na akcích jsme spolupracovali ve jménu maximálního společného válečného úsilí se všemi typy 'buržoazních elementů' včetně konzervativců. V této atmosféře bylo mezinárodní mládežnické hnutí, které sdružovalo dohromady všechny uprchlíky i britské skupiny, schopno realizovat řadu obrovských, neuvěřitelných akcí na podporu Spojenců. Otto jako tajemník Mladého Československa hrál v tomto procesu vedoucí úlohu. Ukázal se jako muž myšlenky, kterou vždy dokáže uvést v život."[5]

Podle svědectví současníků to byl právě Otto Šling, komu se podařilo v roce 1941 při setkání představitelů studentských organizací demokratického světa v Londýně prosadit myšlenku, aby 17. listopad, výroční den nacistického zásahu proti českým vysokým školám v roce 1939, byl označen za Mezinárodní den studentstva a pravidelně každým rokem nejrůznějšími kulturními a politickými akcemi připomínán na celém světě.[6]

Nelze ovšem zamlčet ani svědectví o jiné stránce Šlingovy činnosti: díky své aktivitě a činorodosti postupně plánovitě a cílevědomě dostával původně nadstranické a ideově tolerantní Mladé Československo do vleku Komunistické strany Československa a její politiky[7] a nekompromisně vystupoval proti všem, kteří to odmítli respektovat. Podle svědectví herce a režiséra Oty Ornesta, který se v Mladém Československu rovněž angažoval, a dokonce patřil k jeho spoluzakladatelům, dosáhl Šling jeho vyloučení, „protože prý neuposlechl stranického příkazu".[8]

Prvního ledna 1945 odjel Otto Šling z Velké Británie jako člen lékařské výpravy do osvobozovaného Československa. Cesta do vlasti vedla přes Severní Afriku a Palestinu na východní Slovensko, odtud Šlingova skupina postupovala ve stopách Sovětské

---

4 SRBA, Bořivoj: *Múzy v exilu: Kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945*. Brno, Masarykova univerzita 2003, s. 74.

5 Informace o předválečném životě Otto Šlinga i jeho působení ve Velké Británii mi v osobních dopisech, datovaných 24.1.2000 a 24.5.2000, poskytla jeho manželka Marian; odtud pochází citovaná pasáž.

6 SRBA, B.: *Múzy v exilu*, s. 532.

7 *Tamtéž*, s. 401.

8 *Tamtéž*, s. 74.

armády[9] směrem na západ. Takto dospěl do Brna, hlavního města Země moravskoslezské, jež bylo od německých okupantů osvobozeno 26. dubna 1945. Zde Šling na pokyn vedení KSČ zůstal a zapojil se do stranické práce.

Již následující den po osvobození Brna zabrali členové ilegální komunistické skupiny Předvoj budovu takzvané Rohrerovy tiskárny v centru města a 30. dubna 1945 se v jejích prostorách konala ustavující schůze zdejšího Krajského výboru KSČ. Šling – jak je zřejmé z dochovaných prezenčních listin – se poprvé na jednání tohoto orgánu podílel 3. května 1945;[10] společně s Marií Švermovou, vedoucí organizačního oddělení ÚV KSČ, a předsedou revizní komise ÚV KSČ Josefem Štětkou se pak 5. května 1945 zúčastnil prvního krajského aktivu KSČ v Brně.[11] Reprezentativní stranický doprovod, který stál Šlingovi při této příležitosti po boku, dokazuje, že se těšil podpoře vedoucích funkcionářů strany; již tehdy rozhodli o jeho dlouhodobém politickém působení v hlavním městě Moravy. Nebylo také náhodou, že právě na tomto aktivu byl oslavován jako čelný představitel stranické práce v exilu a byl zvolen členem čestného předsednictva. Od té doby se pravidelně účastnil všech plenárních zasedání Krajského výboru KSČ v Brně i schůzí jeho předsednictva.[12]

Markrabě moravský

Ve dnech 30. června a 1. července 1945 se konala první řádná konference KSČ pro Brněnský kraj, která zvolila nový krajský výbor. Měl třiapadesát členů a Otto Šling se stal jeho politickým tajemníkem.[13] Tak začal politickou kariéru, která jej přiblížila až k samotnému vrcholu moci – a poté přivedla k absolutnímu pádu. Jakkoli formálně byl nejvyšším představitelem krajské organizace KSČ její předseda, ve skutečnosti se veškerá moc a rozhodování soustředily v rukou politického tajemníka. Tato pozice ctižádostivému Šlingovi vyhovovala. Dala mu příležitost, aby naplno rozvinul svůj politický talent; ruku v ruce s tím se však také projevily jeho problematické charakterové vlastnosti.

Šlingova pozice nebyla snadná: přišel do města, které neznal a kde jej místní komunisté přijali sice disciplinovaně, protože sem byl delegován vedením strany, avšak zároveň ostražitě a bez sebemenšího nadšení. Marian Šlingová k tomu podotkla, že „Ottovi na prvním místě způsobovali v regionu potíže zejména staří partajníci, kteří přežili válku. Přirozeně podezírali mladší, kteří přišli zvenku, [kteří] nebyli Moravany a válku navíc strávili pohodlně na Západě."[14] Šling však na tyto pocity nebral ohledy. Měl v rukou moc a své představy a rozhodnutí prosazoval tak přímočaře a bez ohledu

9 *Tamtéž*, s. 401.
10 *MZA*, fond G 560, karton 5, Pléna KV, rok 1945, inventární jednotka 12, zápis ze schůze pléna KV ze 3.5.1945.
11 *Tamtéž*, k. 88, inv. jedn. 71, zápis z 1. krajského aktivu KSČ dne 5.5.1945.
12 *Tamtéž*.
13 *Tamtéž*, k. 1, Krajské konference KSČ, inv. jedn. 1, 1. konference KSČ 30.6.–1.7.1945.
14 Dopis Marian Šlingové autorovi z 24.1.2000.

na mínění druhých, že mu i sami brněnští komunisté za zády přezdívali „moravský markrabě".[15]

Byl to neobyčejně komplikovaný a rozporuplný člověk. Od počátku svého působení si v Brně dokázal získat autoritu, vyvolával obdiv a těšil se bezmezné důvěře. Jeho chování však současně budilo odpor, který postupem doby u některých členů krajské organizace KSČ přerostl až v nepřátelství vůči jeho osobě. Obě citové polohy pramenily ze Šlingova přístupu k lidem: tvrdě od nich vyžadoval plnění stanovených úkolů, trval na přísné disciplíně, udivoval svým pracovním nasazením a schopnostmi, ale také odpuzoval velkými ambicemi, panovačností, bezohledností a požitkářstvím. Jeho odpůrci jej vinili ze sledování vlastních cílů na úkor potřeb a politiky strany, z autoritativního prosazování vlastních názorů, z neústupnosti, netrpělivosti, povýšeného chování a nekritičnosti vůči vlastní osobě.

Šling ovšem zpočátku dokázal odpor proti sobě – zejména díky podpoře pražského centra – zvládat a jeho pozice se ještě více upevnila v říjnu 1945, kdy se na základě návrhu brněnského Krajského výboru KSČ stal poslancem Prozatímního Národního shromáždění.[16] Své organizační schopnosti i politický talent prokázal v prosinci 1945, kdy inicioval uspořádání první krajské konference Národní fronty v Brně. Uvědomoval si totiž velmi dobře, jak je pro komunistickou stranu důležité co nejhlasitěji deklarovat ochotu k nejtěsnější spolupráci s ostatními politickými stranami. Jeho postup byl v souladu s politikou ústředního vedení, jež využívalo všech prostředků, aby širokou veřejnost přesvědčilo o demokratickém charakteru KSČ a jejích státotvorných úmyslech. Zato v Brně se Šlingova iniciativa setkala s malým pochopením, zdejší staří členové strany chápali Národní frontu jen jako nutné zlo a s jeho aktivitou nesouhlasili.[17]

Krajský tajemník KSČ v Brně Otto Šling

Šling přikládal velký význam získávání nových členů do KSČ a tento úkol se brněnské krajské organizaci pod jeho vedením dařilo plnit. Od první krajské konference KSČ, kdy bylo v Brněnském kraji ve straně celkem 57 076 členů v 1140 základních a 138 závodních organizacích, se jejich počet do druhé krajské konference 16. a 17. března 1946, jíž se osobně zúčastnil předseda KSČ a místopředseda vlády ČSR Klement Gottwald, zvýšil více než dvojnásobně, na 126 089 členů. Největší skupinu

15 Osobní sdělení Šlingova spolupracovníka Ilji Lorka, bývalého zemědělského tajemníka KV KSČ v Brně.

16 *MZA*, f. G 560, k. 5, inv. jedn. 12, zápis ze schůze pléna KV KSČ 15.9.1945.

17 O sjezdu NF v Brně viz Vše pro upevnění jednoty pracujícího lidu. In: *Rovnost*, (14.12.1945).

mezi nimi tvořili dělníci, následováni úředníky a ostatními povoláními. Nejméně zastoupeni v brněnské krajské organizaci byli studenti a celkově mládež, což také druhá krajská konference několikrát kritizovala.[18] Hlavní referát zde přednesl Otto Šling. Zaměřil se především na hospodářskou problematiku, hovořil rovněž o úkolech brněnské krajské organizace v nadcházejícím období. Měl úspěch a v závěru jednání byl znovu zvolen krajským politickým tajemníkem.[19]

Své místo v čele brněnské krajské organizace KSČ si tedy Šling uhájil, přestože bezprostředně před druhou konferencí utrpěl nepopiratelnou porážku, a to právě ve vztahu k mladé generaci, zejména studentům. V únoru 1946 totiž v důsledku především jeho špatného politického odhadu došlo v Brně k ostrému střetu zdejších vysokoškoláků s komunisticky orientovanými dělníky Zbrojovky. Psaní krajského deníku KSČ *Rovnost* proti oblíbenému učiteli nauky o obraně státu majoru Šoffrovi a následné masové manifestace v brněnských ulicích[20] postavily většinu zdejších akademiků do protikomunistického tábora a tato skutečnost nepochybně ovlivnila výsledek parlamentních voleb v květnu 1946.

Přestože v celostátním měřítku z voleb vítězně vyšla KSČ, v Brně ji předstihli národní socialisté, kteří získali 59 071 hlasů, zatímco pro komunisty se vyslovilo pouze 58 182 voličů. Prohra komunistů v moravském hlavním městě tedy byla těsná, rozdíl činil necelých tisíc hlasů, ale pro Šlinga byla velice nepříjemná. Poněkud ji vyrovnával velmi dobrý výsledek, jehož komunisté dosáhli v jiných částech Brněnského kraje – z deseti okresů zvítězila KSČ v šesti a ve zbývajících čtyřech skončila druhá. Zaznamenala tak nesporný úspěch a Šling si o něj mohl právem přičítat zásluhy.[21]

Schopnosti brněnského tajemníka a jeho oddanost komunistické straně se výrazně projevily i během státního převratu v únoru 1948. Již 23. února inicioval založení Krajského akčního výboru Národní fronty a postavil se do jeho čela.[22] Tento nelegální orgán koordinoval v Brněnském kraji přebírání moci komunisty a destrukci demokratického režimu. Rozhodnost, kterou Šling ve dnech vládní krize osvědčil, dále upevnila jeho postavení. Totalitní způsoby zaváděné komunistickou stranou v celé zemi nahrávaly jeho snaze soustředit ve svých rukou co největší moc.

Průběh únorového převratu Šling zhodnotil na plenárním zasedání KV KSČ 3. března 1948. Prohlásil, že komunistická strana složila státnickou zkoušku a jejím prvořadým úkolem je upevnit dobyté pozice. „Naprosto se nám osvědčil Sbor národní bezpečnosti," řekl v této souvislosti. „Ukázali jsme, že suverénně ovládáme sbor ve prospěch republiky, že je to ostrý meč proti reakci. Naším cílem je, že budeme o tom méně mluvit, ale budeme dělat tak, aby SNB byl stoprocentně komunistický. Je vidět, jak tam probíhá nábor a jaké organizační kroky tam byly podniknuty během vládní

18 *MZA*, k. 1, inv. jedn. 1, 2. konference 16.–17.3.1946.

19 *Tamtéž.*

20 Podrobněji viz PERNES, Jiří: Aféra majora Šoffra: Střetnutí vysokoškolských studentů a dělníků Zbrojovky v Brně v únoru 1946. In: PECKA, Jindřich (ed.): *Acta contemporanea: K pětašedesátinám Viléma Prečana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 295–318.

21 O přípravách voleb viz blíže *MZA*, f. G 560, k. 5, Pléna KV, rok 1946, inv. jedn. 13, zápis z plenární schůze KV KSČ 16.4.1946.

22 Akční výbor NF brněnského kraje ustaven. In: *Rovnost*, (24.2.1948).

krize, že tento sbor bude natrvalo naprosto spolehlivý."[23] Za důležité rovněž pokládal, aby komunistická strana ovládla poražené ostatní strany: bez souhlasu akčních výborů Národní fronty nesmí být v žádné z nich ustaven ani jediný tajemník, zdůrazňoval Šling, a všude musí být provedena „očista" veřejného života.

Hodnocením únorového převratu v Brněnském kraji se zabývala i čtvrtá krajská konference KSČ, která se konala 13. a 14. března 1948. Šling, těšící se všeobecnému uznání, na ní pronesl hlavní referát. Zdůraznil, že strana musí o správnosti svého programu přesvědčit široké vrstvy veřejnosti a že musí k tomu využívat i netradičních prostředků.[24] Jedním z nich byla akce „Mládež vede Brno", k níž Krajský výbor KSČ v Brně přistoupil v květnu 1949.

Mládež vede Brno

O pořádání akce rozhodlo předsednictvo Krajského výboru KSČ 31. ledna 1949.[25] Také tentokrát byl jejím iniciátorem Šling, posedlý kultem mladých. Jeho osobité přístupy k řešení problémů a nestandardní metody, které volil, vzbuzovaly proti němu v řadách brněnské krajské organizace KSČ i samotného krajského výboru opozici od samého začátku. Už v listopadu 1945 si někteří členové stěžovali, že „volba nového KV na konferenci byla šaškárna, že to zařídil Šling, dal do vedení mladé, staré nemůže potřebovat, ve vedení jen lidé ze sekretariátu, nikdo ze závodů".[26] Ten podobnou argumentaci rozhodně odmítl, skutečností však je, že měl k mladým lidem vždy blíže než k příslušníkům starší generace; mohlo to být ovšem způsobeno i jeho věkem a pocitem generační sounáležitosti – tajemníkem se přece stal v necelých třiatřiceti letech!

V době, kdy Otto Šling akci „Mládež vede Brno" připravoval, stál vzdor vší kritice a množícím se útokům na jeho osobu na vrcholu moci a slávy. Potvrdila to i pátá krajská konference KSČ, zahájená o týden dříve – 7. května 1949 – na brněnském výstavišti. Šling na ní triumfoval. Pronesl tu hlavní projev, v němž se obsáhle věnoval politické i hospodářské situaci, sršel nápady a rozvíjel dalekosáhlé plány. Pozitivně hodnotil plnění dvouletého plánu hospodářské obnovy a navzdory všem kritikům znovu vyzvedl zásluhy mládeže o dosažené výsledky. „Důležité je podporovat socialistickou soutěž," prohlásil, „a jejím průkopníkem je mládež, která jako první utváří nové úderky." V Brněnském kraji podle něj vzniklo od února 1948 celkem 4505 úderek, v nichž pracovalo 23 877 úderníků. V jiné části projevu apeloval na mládež, aby nastoupila na volná místa v dolech. Zabýval se i nástupem žen do průmyslu a vyhlásil budování domů vzorných mladých dělnic. Věděl si rady i s tím, jak přitom mají zvládnout roli matek a hospodyní – v tom jim měla pomoci nová instituce, nazvaná „Osvo-

23 *MZA*, f. G 560, k. 6, Pléna KV, rok 1948, inv. jedn. 15, zápis ze schůze pléna KV KSČ 3.3.1948.
24 *Tamtéž*, k. 1, inv. jedn. 1, 4. konference 16.–17.3.1948.
25 *Tamtéž*, k. 21, Předsednictvo KV, rok 1949, inv. jedn. 31, zápis ze zasedání předsednictva KV KSČ 31.1.1949.
26 *Tamtéž*, k. 5, Pléna KV, rok 1945, inv. jedn. 12, zápis ze schůze pléna KV KSČ 16.11. a 11.12.1945.

bozená domácnost", kterou komunisté v této době organizovali v celém státě a již v Brněnském kraji Šling věnoval největší podporu. Vyzýval rovněž k zakládání jednotných zemědělských družstev a zdůraznil nutnost zájezdů dělnických funkcionářů na venkov, kde mají pomáhat při zemědělských pracích, a tím utužovat vztah mezi dělníky a rolníky, aby je mohli lépe přesvědčovat o výhodách zemědělské kolektivizace. V závěru svého projevu se Šling znovu vrátil k potřebám mládeže. Přislíbil budování domů vzorných učňů a ohlásil konání akce „Mládež vede Brno", v jejímž rámci měl být otevřen první dům pionýrů v republice.[27]

Konference vyjádřila plné uspokojení nad vývojem v Brně a Brněnském kraji, který pražské ústředí ostatním dávalo za vzor: Brno bylo nejlepší v údernickém hnutí, v akcích zlepšovacích návrhů, mělo nejlepší svaz mládeže i odborové hnutí. Za bouřlivého potlesku delegátů prohlásil Šling sebevědomě: „Brno, to je takový Leningrad naší republiky ... a záleží na nás všech, aby se skutečně jednou řeklo: Komunisté Brněnského kraje, to jsou naši Leningradci, to jsou smělí pionýři budovatelské práce!"[28]

Na organizaci akce „Mládež vede Brno" měl Krajský výbor KSČ v Brně zhruba tři měsíce. Její termín byl stanoven na 13. až 15. května 1949, což bylo datum velmi pečlivě zvážené a dobře promyšlené. Krajská konference KSČ akci „Mládež vede Brno" předcházela a jen deset dní po jejím skončení, 25. května 1949, začínal v Praze devátý sjezd KSČ. Šling na sebe právě před jeho zahájením nepochybně chtěl znovu upozornit úspěšnou politickou akcí. Podle informací, které organizátoři podniku dali dennímu tisku, zpočátku počítali s tím, že by se jí měl zúčastnit jen omezený počet lidí – asi pět tisíc[29] – avšak zájem veřejnosti byl mnohem větší. Už v březnu 1949 Šling na zasedání pléna KV KSČ oznámil, že se přihlásilo více než jedenáct tisíc zájemců,[30] a v květnu již dokonce hovořil o devatenácti tisících čtyřech stech přihlášených.[31]

Jednalo se tedy o akci masovou, která nutně musela mít na život města značný dopad. Brněnská mládež dostala příležitost vyzkoušet si, jaké to je vést snad všechny důležité oblasti veřejného života. Akce začala v pátek 13. května a trvala do neděle 15. května. Protože v roce 1949 se v sobotu ještě pracovalo, znamenalo to pro část účastníků dva pracovní dny, po něž zastávali řídící funkce. Do akce však nebyly zapojeny jen továrny a úřady, kde pracovní směna končila v sobotu odpoledne a v neděli zaměstnanci měli již volno. Mládež zaujala místa také v rozhlasu, novinách, městské dopravě, ve zdravotnických zařízeních, v ústavech sociální péče, u policie a v armádě, které musely fungovat i v neděli, takže tam své úkoly plnila až do 15. května večer.

Podle ne zcela přesných údajů, které zaznívaly na schůzích KV KSČ a jsou zaznamenány v zápisech, bylo ke službě u policie (Sbor národní bezpečnosti – SNB) vybráno

---

27 Nechť se Brno stane Leningradem: První den mohutné páté konference Brněnského kraje. In: *Rovnost*, (8.5.1949).

28 Tamtéž.

29 Mládež vede Brno. In: *Mladá fronta*, (12.5.1949).

30 *MZA*, f. G 560, k. 7, Pléna KV, rok 1949, zápis ze schůze pléna KV 27.3.1949, úvodní projev O. Šlinga.

31 *Tamtéž*, zápis ze schůze širšího KV KSČ 2.5.1949, úvodní projev O. Šlinga.

„70) mladých dělníků a studentů".[32] Ti pak – ve svazáckých košilích, označeni červenou páskou se symbolem akce na rukávu – zkoušeli, jak chutná moc, a kontrolovali auta na ulicích, jejich osádky i náklad, řídili dopravu na křižovatkách a pokutovali chodce, kteří přecházeli silnici mimo přechod, případně na červenou.[33] Šling si zejména toto angažmá mladých lidí pochvaloval: „Bude to rezerva pro SNB, možnost vytvořit pomocné sbory při SNB." Svazáci však s podporou Krajského výboru KSČ obsadili také divadla a nastudovali vlastní představení, která pak večer hráli řádně platícímu publiku: „120 mladých lidí se chtělo školit na herce a soudruzi řekli, že za dva měsíce nic s nimi nenastudují. To byla velká chyba. Nyní to uznávají a chtějí to dělat dodatečně," řekl Šling.[34] Studenti řídili tramvaje a dělali v nich průvodčí; dostávali přitom stejný plat jako dospělí tramvajáci. O situaci na tomto úseku referoval 29. dubna krajský politický tajemník ČSM František Obst: „U pouličních drah jezdí jako průvodčí nebo řidiči. Dnes je vyškoleno 50 řidičů a je jen 5 tratí. Průvodčích je mnohem více, 687. Tam je věková hranice 21 roků. Zájem zde byl, ale požadavky byly velké."[35] Středoškolští studenti na tři dny nastoupili na místa svých profesorů a učitelů a místo nich vyučovali mladší spolužáky. Tato angažovanost mladých lidí se Šlingovi rovněž zamlouvala: „Velmi vážná věc politická je vyučování mládeže na školách. Je třeba říci profesorům, když jste je dovedli takto školit, tak i nadále doporučujeme celý svazácký život na školách v této formě."[36]

Mladí lidé v době od 13. do 15. května 1949 řídili také deník Krajského výboru KSČ v Brně *Rovnost*. Nešlo to bez problémů. Redakce se zpočátku k akci „Mládež vede Brno" stavěla velmi rezervovaně, a to Šlinga popuzovalo: „Naše noviny k akci dosud kampaň nevedou a Rovnosti jsme to vážně postavili. Nedovedou s mládeží cítit, podívejte se, jak je jim to cizí. (...) Předsednictvo musí konstatovat, že stranický orgán Rovnost udělal v této věci úplný krach. V redakci Rovnosti není kolektiv a jsou nedostatky v ideologii, soudruzi tam neznají, co je to sebekritika, a nejsou vůbec skromnými soudruhy, každý myslí, že je nejchytřejší ze všech. Kolik tisíc mladých lidí se školí, a vůbec je netrklo, že by s nimi mohli rozvíjet noviny, aby co do odběru to byly noviny mladých," rozčiloval se Šling 29. dubna 1949.[37] Redakce musela samozřejmě ustoupit a řízení novin se ujali mladí. Mezi nimi se mimořádnou aktivitou vyznačovali později vyhlášení publicisté a spisovatelé – a také političtí reformátoři – Dušan Hamšík a Radoslav Selucký.[38] Na akci „Mládež vede Brno" se podílely i brněnské redakce *Lidových novin* a *Mladé fronty*, ale také některých časopisů, které v Brně vycházely.[39]

---

32 Tamtéž.

33 Perličky akce „MVB". In: *Mladá fronta*, (14.5.1949); srv. Brněnské historky. In: *Tamtéž*, (15.5.1949).

34 *MZA*, f. G 560, k. 7, zápis ze schůze širšího KV KSČ 2.5.1949, úvodní projev O. Šlinga.

35 Tamtéž, k. 21, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ 29.4.1949.

36 Tamtéž.

37 Tamtéž.

38 Z takových činů se rodí šťastný socialistický zítřek. In: *Mladá fronta*, (15.5.1949).

39 Spisovatel Ludvík Kundera ve svém svědectví, které poskytl roku 1999 České televizi v Brně, vzpomíná, že stranou nezůstal ani časopis *Blok: Měsíčník pro všechna umění*, v němž byl tehdy zaměstnán. Vzhledem k jeho periodicitě se měli za touto akcí „ohlédnout" po jejím skončení.

Organizátorům však nejvíce záleželo na zapojení mladých lidí do výroby, kde měli nastoupit na místa mistrů, ředitelů a špičkových pracovníků. „Přihlásilo se přes 6000 mladých dělníků a většina se zúčastní údernickou formou ve výrobě. Zde zaučujeme mladý kádr k mistrům, úkolům socialistického soutěžení," pochvaloval si Šling.[40] Záběry z dokumentárního filmu *Mládež vede Brno*, který v roce 1949 natočil režisér Fedor Kaucký, zachycují scénu z dílny na výrobu oděvů – mladí si zvolili vlastní mistrovou, která je měla přimět k vyšším pracovním výkonům a lepší kvalitě než dosud. Podobně se chovali také mladí dělníci v průmyslových závodech i na stavbách. Tak chtěl režim využít všech dosud neodhalených rezerv.

Otto Šling byl důsledný a prosadil, že po tři dny, kdy trvala akce „Mládež vede Brno", řídili svazáci také brněnskou radnici a krajský národní výbor. Při Ústředním národním výboru města Brna vytvořili takzvanou mládežnickou radu, která se sešla 14. května 1949 v zasedací místnosti brněnské Nové radnice a řádně projednala připravený program. Místo brněnského primátora tehdy zaujal sedmnáctiletý cukrářský učeň Josef Novotný. Předsedou KNV se stal Karel Kouřil, dělník z blanenské Metry, současně předseda KV ČSM v Brně a úderník, tajemníka dělal Lubomír Moravec, student textilní školy.

Dobová karikatura zachytila Radoslava Seluckého a Dušana Hamšíka jako přední představitele akce Mládež vede Brno

Podle informací, které dali organizátoři k dispozici tisku, „akce proběhla na všech školách 3. stupně a na základních a odborných školách, v 82 brněnských závodech, lidové správě, SNB, rozhlasu, tisku, v divadle, filmu a na brněnských pouličních drahách".[41]

Vedení Krajského výboru KSČ v Brně si uvědomovalo, k jak závažnému kroku se rozhodlo, když se usneslo pustit mladé, nezkušené lidi – byť jen na velmi omezenou dobu – do řídících funkcí. Proto pro ně pořádalo od března do začátku května 1949 školení, kterým museli projít všichni, kdo se chtěli do akce „Mládež vede Brno" zapojit.

„Šéfredaktor František Kaláb se domníval, že tato akce časopis trošičku zachrání, ale zmýlil se," dodává Ludvík Kundera.

40 *MZA*, f. G 560, k. 21, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ 29.4.1949.

41 Mládež průkopníkem radostné budoucnosti. In: *Lidové noviny*, (15.5.1949).

Školení neobsahovalo jen přednášky z oboru, v němž měli působit, ale také výuku politickou a ideologickou. Bezprostřední přípravou akce byl pověřen krajský sekretariát Československého svazu mládeže, na svých schůzích ji však bedlivě sledoval Krajský výbor KSČ. Z dostupných pramenů je rovněž zřejmé, že zájemci procházeli výběrem; ne všichni mohli pracovat na úseku, který si sami zvolili. Kupříkladu o práci u policie projevilo zájem sedmnáct set mladých lidí, vyzkoušet si ji však mohlo jen sedm set z nich.[42] Kdo a podle jakých kritérií je však vybíral, se již pravděpodobně zjistit nepodaří. Navíc museli všichni složit „slib lidovědemokratické republice, které budou ve dnech 13. a 14. května sloužit".[43] Kromě toho byli po celou dobu svého angažmá pod dohledem „starších a zkušených kolegů".[44] Někde sice, jako kupříkladu v závodě OP 201 (tj. oděvního průmyslu) šla dosavadní vedoucí pracovat jako dělnice k pásu a na její místo nastoupila mladá členka ČSM;[45] jinde, například ve Zbrojovce, však dosavadní ředitelé stáli dočasným mládežnickým vedoucím po boku. Je tedy zřejmé, že KV KSČ k akci „Mládež vede Brno" nepřistupoval lehkomyslně, že nepřipouštěl větší rizika a že ji měl pevně pod kontrolou.

Celá akce byla vlastně velkou soutěží o dosažení nejlepších pracovních výsledků. Zajímavé je, že Šling chtěl její účastníky motivovat i materiálně a zajistil, aby ti nejlepší (kdo a podle jakých kritérií je vybíral, není ovšem rovněž zřejmé) dostali hodnotné ceny. A aby byly pro účastníky ještě zajímavější, postaral se, že je do Brna věnovali vedoucí straničtí a státní představitelé: Antonín Zápotocký zakoupil pro tento účel motocykl, Václav Kopecký gramorádio, Rudolf Slánský přispěl souborem politické literatury, zatímco Zdeněk Nejedlý daroval malý filmový přístroj. Navíc byli ti nejlepší odměněni letem nad Brnem ve vojenském letadle Dakota.[46]

Pionýrský dům

Ještě jedno překvapení Šling chystal. V závěru akce „Mládež vede Brno" měl být otevřen první pionýrský dům v Československé republice. Komunistická strana ve snaze získat pro svoji politiku mladou generaci a děti se rozhodla po sovětském vzoru založit rovněž v Československu pionýrskou organizaci. A tak jako v Sovětském svazu i zde měli mít pionýři svoje paláce, ve kterých by si mohli hrát, rozvíjet svůj talent, trávit volný čas – a přitom všem měli být vychováváni v duchu marxismu-leninismu a věrnosti komunistické straně.

Zřízení pionýrského domu v Brně projednával Krajský výbor KSČ 26. dubna 1949. Rozhodl, že pro jeho potřeby bude uvolněna reprezentativní budova zahradní restaurace v oblíbeném brněnském parku Lužánky. V domě pionýrů byly plánovány vedle nejrůznějších kluboven i odborné dílny a laboratoře, ve kterých mělo vyvíjet činnost velké množství zájmových kroužků, tělocvična a také divadelní a promítací sál. Proto

---

42 *MZA*, f. G 560, k. 21, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ 26.4.1949.
43 Obrázky z mládežnického města. In: *Mladá fronta*, (12.5.1949).
44 Akce „MVB" podněcuje pracovní elán mladých. In: *Tamtéž*, (13.5.1949).
45 Mladí ředitelé a mistři v továrnách: Mládež vede Brno kupředu. In: *Tamtéž*, (14.5.1949).
46 Na mládeži závisí, jak se republika bude rozvíjet. In: *Tamtéž*, (17.5.1949).

bylo k budově bývalé restaurace přistavěno dlouhé přízemní křídlo a v něm jednotlivé brněnské podniky na své náklady vybudovaly zmíněná pracoviště. Člen krajského výboru Ferdinand Stopka navrhl, aby pionýrský dům otevřel tajemník Otto Šling. Avšak ten rázně odpověděl: „Dům pionýrů musí otevřít ne soudruh Šling, ale soudruh Zápotocký."[47] Dobře věděl, že účast předsedy vlády dodá jeho iniciativě mnohem větší váhu, než kdyby si to v Brně odbyli sami mezi sebou.

O Šlingově ambicích svědčí ještě jedna okolnost spojená se založením pionýrského domu. Díky jeho aktivitě byl brněnský dům pionýrů první a v té době vlastně jediný v celé republice. Šling proto neváhal a chtěl jej pojmenovat „Ústřední dům pionýrů a mládeže". Neměl však šanci. Jeho návrh neprošel a brněnský pionýrský dům zůstal jen „krajským" zařízením.

Předseda vlády Antonín Zápotocký a místopředseda vlády Jaromír Dolanský navštívili během akce „Mládež vede Brno" redakci krajského deníku KSČ Rovnost.

Šlingovi se podařilo dosáhnout svého. Předseda vlády Antonín Zápotocký do Brna 14. května 1949 opravdu přijel, v doprovodu místopředsedy vlády Jaromíra Dolanského. Zdrželi se do druhého dne a společně se zúčastnili slavnostního otevření pionýrského domu. Nezůstalo však jen u toho. Zápotocký se šel podívat také do redakce *Rovnosti*, jak úspěšně mladí svazáci připravují stranický tisk, navštívil továrny,

47 *MZA*, f. G 560, k. 21, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ 26.4.1949.

kde mladí svazáci lámali pracovní rekordy, pak se zúčastnil mládežnické veselice na brněnském stadionu a večer měl hlavní projev na shromáždění mládeže v Mahenově divadle.[48]

Akce „Mládež vede Brno" byla podnikem velmi rafinovaným. Zdánlivě dávala mladým lidem šanci ukázat, co dovedou, umožňovala jim, aby se tvořivým způsobem uplatnili a rozvíjeli své schopnosti. Ve skutečnosti je však značnou měrou korumpovala. Mnohé sedmnáctileté i ještě mladší stavěla do rozhodujících pozic a dávala jim do rukou moc – lhostejno zda skutečnou či fiktivní. Současně je sladce vábila k oddanosti komunistické straně, která jim to vše umožnila. A navíc dokázala vystrašit ty, kdo až dosud řídící funkce zastávali: strana jim ukázala, že má dostatek „kádrů", kterými je může nahradit, když se nebudou dostatečně snažit.

Brněnský spisovatel Čestmír Jeřábek si tehdy poznamenal do svého deníku: „S velkým reklamním hlukem byla dnes zahájena akce 'Mládež vede Brno'. Myšlenka by nebyla špatná: objevovat talenty mezi mládeží. Ale zde běží hlavně o to, aby mladým lidem bylo polichoceno a aby tak byli snadněji připoutáni ke káře totalitního režimu. Poskytne se jim na několik dní možnost uplatňovat se ve veřejných záležitostech, řídit tramvaje a úřady, řečnit z předsednického místa v Ústředním národním výboru a podobně – a doufá se přitom, že když jednou ochutnali moci, budou po ní toužit dále a učiní vše, aby se k ní dříve nebo později dostali. Podmínkou je ovšem věrnost komunistické ideologii. Tu lze získat členstvím ve Svazu české mládeže, organizaci zcela podobné Komsomolu, případně Hitlerjugend nebo protektorátnímu neblaze proslulému Kuratoriu. 'Svazáci' nosí barevné (modré) košile, což samo o sobě postačí pamětníkům hnědých a černých košil, aby zvolali s hrůzou a odporem: Apage, satanas!"[49]

Šlingovi se jeho záměr zdařil. Nejvyšší stranická místa jej hodnotila velmi pozitivně. „Akce 'Mládež vede Brno' byla dobrým nápadem," řekl Antonín Zápotocký při své cestě do Brna.[50] Šling byl opět dáván ostatním komunistickým funkcionářům za vzor. Když se vrátil z jednání devátého sjezdu KSČ, prohlásil na shromáždění pracujících na brněnském výstavišti sebevědomě: „Brno bude prvním socialistickým městem u nás a postaví se na čestné místo v boji proti kapitalismu."[51]

Nelze se divit, že se vzápětí objevily pokusy úspěšný brněnský případ napodobit. Ještě na jaře 1949 se odehrály akce „Mládež vede Hustopečsko"[52] a „Mládež vede Znojmo",[53] v Praze pak studenti zorganizovali akci „Mládež vede Arbesovo reálné gymnázium".[54]

---

48 Předseda vlády promluvil k brněnské mládeži: Vybudujeme nový lepší život. In: *Mladá fronta*, (15.5.1949); srv. Mládež průkopníkem radostné budoucnosti.

49 JEŘÁBEK, Čestmír: *V zajetí stalinismu: Z deníků 1948–1958*. Brno, Barrister & Principal 2000, s. 33, záznam z 13.5.1949.

50 Předseda vlády promluvil k brněnské mládeži.

51 Nadšené přijetí sjezdových delegátů v Brně. In: *Rudé právo*, (31.5.1949).

52 *MZA*, f. G 560, k. 7, Pléna KV, rok 1949, zápis ze schůze pléna KV KSČ 27.3.1949.

53 Mládež vedla úspěšně Znojmo. In: *Mladá fronta*, (7.6.1949).

54 Mládež vede Arbesovo RG v Praze XVI. In: *Tamtéž*, (31.5.1949).

Úspěch, který zaznamenal, podpořil ještě více Šlingovu aktivitu a přiměl ho k pořádání dalších netradičních podniků: v letních měsících roku 1949 se odbyla ve všech vesnicích Brněnského kraje akce „Hovory s Národní frontou". Spočívala v pořádání veřejných schůzí, na nichž občané měli projednávat plán zvelebení svých obcí a na nichž měly být reorganizovány místní akční výbory Národní fronty, případně i místní národní výbory. Jejich činnost se zde veřejně hodnotila a podrobovala kritice, na jejímž základě měly být „ozdravěny"; pasivní členové z nich měli odejít a na jejich místa nastoupit noví aktivisté, aby – jak psalo *Rudé právo* – „ještě více upevnili a oživili vzájemnou spolupráci všech složek Národní fronty".[55]

Podobnou akcí byl „Týden s lidem", který se poprvé konal 12. až 18. září 1949 v Olomučanech na Blanensku a postupně se rozšířil i do ostatních okresů Brněnského kraje. Problémy obce se zde řešily na každodenních schůzích všech složek veřejného života s cílem aktivizovat obyvatele ve prospěch politiky KSČ. Součástí „Týdne s lidem" byl nábor nových členů do Svazu československo-sovětského přátelství.

Na podzim, ve dnech 20. až 27. listopadu 1949, zase proběhla akce „Týden vesnických skupin". Jejím cílem bylo zvýšit úsilí Československého svazu mládeže při výstavbě vesnice;[56] její součástí byl nábor nových členů do ČSM, zkvalitnění práce venkovských skupin a stanovení konkrétních úkolů, jimiž měli mladí lidé pomoci při přestavbě své obce.[57]

Květen – měsíc mládeže

Úspěch akce „Mládež vede Brno" přiměl Šlinga k jejímu zopakování v roce 1950, tentokrát v ještě vylepšené podobě. Krajský výbor KSČ v Brně vyhlásil z jeho iniciativy akci „Květen – měsíc mládeže". Zaměřila se především na závody, trvala delší dobu než minule a odehrávala se v celém Brněnském kraji, nejen v samotném krajském městě. Také jí předcházelo několikaměsíční školení, které mělo účastníky kvalifikovat k převzetí řídících funkcí.[58] Její první fází byl „Týden vzorné práce", který začal 8. května[59] a v němž pracovní skupiny mladých lidí měly předvádět mimořádné výkony – byly to takzvané údernické směny. Ti, kdo dosáhli nejlepších výsledků, měli na několik dní nastoupit na řídící místa.[60] Od 14. do 20. května následoval „Týden zemědělské mládeže", během nějž „se rozjelo do vesnic 800 traktoristů, aby se zemědělská mládež seznámila s řízením traktorů", a současně s nimi tam vyrazilo „1000 mičurinských referentů", což byli studenti Vysoké školy zemědělské v Brně, kteří měli

55 Hovory s Národní frontou na Brněnsku. In: *Rudé právo*, (13.8.1949).
56 Podle *Rudého práva* mělo být v Brněnském kraji v rámci „Týdne vesnických skupin" do ČSM nově získáno sedm tisíc mladých zemědělců.
57 Úspěšný průběh „Týdne brněnských skupin" v Brněnském kraji. In: *Tamtéž*, (29.11.1949).
58 Květen – měsíc mládeže v Královopolské strojírně. In: *Tamtéž*, (9.5.1950).
59 Mládežnický „Týden údernických směn". In: *Tamtéž*, (13.5.1950).
60 Tamtéž; srv. Závodní skupiny ČSM rozvíjejí akci „Květen – měsíc mládeže". In: *Tamtéž*, (11.5.1950).

zemědělce přesvědčit o přednostech agrobiologie.[61] A ve dnech 18. až 21. května 1950 zaujali vybraní mládežníci – tak jako v akci „Mládež vede Brno" – vedoucí místa ve veřejném životě. I když tentokrát byl důraz kladen především na výrobní podniky, nastoupili stejně jako v předchozím roce také „za katedry do škol a na místa referentů obvodových rad".[62] Akce skončila 22. května velkou slavností na brněnském sokolském stadionu, na niž se z Prahy dostavil ministr vnitřního obchodu František Krajčír a předseda ČSM Zdeněk Hejzlar. Oba ve svých projevech nešetřili chválou: Krajčír mimo jiné prohlásil, že „celá tato akce brněnské mládeže se stala budovatelskou školou mladých lidí", zatímco Hejzlar řekl, že vedení Brněnského kraje se „podařilo zajímavými a mládeži blízkými formami zvětšit její účast na socialistickém budování".[63]

Nejen brněnská *Rovnost*, ale také ústřední deníky včetně *Rudého práva* o akci přinášely oslavné referáty a dávaly ji zbytku republiky za vzor. „Květen – měsíc mládeže" se setkal s příznivým ohlasem i v samotném Brně, jak dokazuje kronikářský zápis učiněný do pamětní knihy druhého brněnského obvodu dokonce už po Šlingově zatčení (!): „Celá akce způsobila mnoho rozruchu. Byla různě posuzována, kladně i záporně, ale možno říci, že se na našem obvodě zdařila a mladí i staří byli jí dlouho unešeni."[64]

Akce „Květen – měsíc mládeže" spadala do období vrcholící kampaně komunistického režimu proti takzvaným válečným štváčům. Po celé zemi sbírali aktivisté podpisy pod provolání Světového výboru obránců míru a mládežníci Brněnského kraje přitom po celý květen asistovali.[65]

Otto Šling se projevil jako stoupenec nekonvenčních řešení i v tomto případě. Aby oslovil tu část veřejnosti, která komunistické akce nenavštěvovala, přišel s myšlenkou využít tradiční náboženské pouti do Křtin. Konala se 28. května 1950, tedy v závěrečné fázi akce „Květen – měsíc mládeže", a jako její součást byla zorganizována „velká mírová manifestace, které se zúčastnili všichni poutníci".[66] Promluvil k nim slovenský pověřenec pošt páter Alexander Horák, který věřící vyzval k podpisu provolání Světového výboru obránců míru. Pak následovala lidová veselice, na níž vystoupily folklorní soubory a několik hudeb.[67]

Jako v předchozím roce „Mládež vede Brno" byl i tentokrát „Květen – měsíc mládeže" načasován tak, aby si jej veřejnost – včetně vedení KSČ – musela spojovat s dalšími politickými událostmi: 13. května 1950 byla v Brně zahájena městská konference KSČ a 7. června v Praze začínal sjezd Československého svazu mládeže. Na obou shromážděních se samozřejmě o akci „Květen – měsíc mládeže" hovořilo, ponejvíce v superlativech, o což samozřejmě Šlingovi šlo především.

---

61 Týden zemědělské mládeže. In: *Tamtéž*, (20.5.1950).
62 Tak bojují svazáci za mír. In: *Tamtéž*, (20.5.1950).
63 Bojovat za mír znamená především tvořit a pracovat. In: *Tamtéž*, (23.5.1950).
64 *Archiv města Brna*, Pamětní kniha města Brna, Obvodní rady 2, kniha 1 (založena 21.4.1951), s. 218.
65 Úspěch podpisové akce v našem kraji. In: *Rudé právo*, (28.5.1950).
66 Národní pouť ve Křtinách. In: *Tamtéž*, (31.5.1950).
67 Tamtéž.

Tragická dohra

Konec Šlingovy kariéry souvisí s vlnou politických procesů, která se v Československu počátkem padesátých let zvedla. Těžko dnes bez potřebných podkladů říci, jaký postoj by k nim Šling zaujal. Jaroslav Šabata, později známý reformní komunista a disident, jej ve svých vzpomínkách[68] líčí jako člověka nedogmatického, demokratického smýšlení a přesvědčeného stoupence specifické československé cesty k socialismu, z čehož by se dalo dovozovat, že by vykonstruované politické procesy neschvaloval. Marian Šlingová však naopak připouští, že ona i její muž věřili ve vinu komunistických funkcionářů obžalovaných v sousedních komunistických státech.[69] Ani ona si však nedokáže zodpovědět otázku, zda si Šling uvědomoval, jak dalece byl osobně ohrožen také on. Podle svědectví Ilji Lorka, v letech 1945 až 1950 zemědělského tajemníka KV KSČ v Brně a Šlingova zástupce, jeho šéf věděl o porušování zákonů koncem čtyřicátých let, a nijak se nesnažil jim zabránit.[70]

Bylo to však již v době, kdy se Šling sám ocitl v soukolí politických represí. Splňoval totiž všechny předpoklady, aby byl zařazen mezi nepřátele strany: pocházel z buržoazní rodiny, byl členem mezinárodních brigád ve Španělsku, válku prožil v Londýně. Navíc byl inteligentní a samostatný a tím představoval pro stávající stranické vůdce potenciální nebezpečí. Ke všemu byl ještě Žid – a tím pro české antisemity typu Václava Kopeckého (povzbuzované z Moskvy) ideální objekt. Akce „Květen – měsíc mládeže" byla proto jeho posledním významnějším politickým činem. Brzy měl poznat, jak vypadá uplatňování teorie o zostřování třídního boje v praxi. Na jaře 1950 se stal terčem ostré vnitrostranické kritiky,[71] která brzy přerostla v policejní zákrok proti němu.[72] Šestého října 1950, po skončení manifestace pořádané na počest Dne Československé lidové armády, Šlinga tajná policie zatkla, byl obviněn ze záškodnictví a špionáže a uvězněn. I když se podle původního scénáře měl stát hlavou velkého protistátního spiknutí, skončil jen jako jeden z obžalovaných. Tato pochybná čest nakonec připadla generálnímu tajemníkovi KSČ Rudolfu Slánskému, který sám ještě zcela nedávno volal po bdělosti vůči třídnímu nepříteli v řadách strany. Nyní se stal sám její obětí. Šling mu stanul po boku v soudní síni v listopadu 1952 i na popravišti. Jeho život se uzavřel před úsvitem 3. prosince 1952 v Pankrácké věznici.

---

68 Osobní svědectví, které je zachyceno v televizním dokumentárním pořadu *Mládež vede Brno*, ČT Brno 1999.

69 „Obávám se, že jsme Rajkův proces přijímali nekriticky, a ač jsme byli překvapeni a zmateni uvězněním našeho starého přítele Evžena Loebla, stále jsme doufali, že k tomu všemu musel existovat nějaký důvod." (Cit. z dopisu M. Šlingové autorovi z 24.1.2000.)

70 Když Ilja Lorek jako tajemník KV KSČ chtěl navštívit tábor nucených prací v Oslavanech, Šling mu to údajně zakázal s odůvodněním, že to je v kompetenci „důstojníků strany". Když se jej Lorek zeptal: „Co to vykládáš, co to jsou důstojníci strany?" dostal údajně odpověď, že jsou to soudruzi od StB. „Já povídám, aby tě to, Otto, jednou nemrzelo, že takhle lidem, o kterých nic nevíme, svěřuješ kompetence, které jim nenáležejí," odpověděl mu prý Lorek. (Podle záznamu osobního rozhovoru I. Lorka s autorem.)

71 *Státní ústřední archiv v Praze*, fond 100/1 (Generální sekretariát KSČ 1945–1951), sv. 6, arch. jedn. 49, KV KSČ Brno (kritika O. Šlinga); fond 100/24 (Klement Gottwald), sv. 35, arch. jedn. 796, záznam o přijetí zástupců Brněnského kraje dne 10.5.1950, výsledek šetření v Brněnském kraji aj.

72 KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha, Mladá fronta 1992.

Zkušenost omylu

Nesnadná cesta profesora Františka Grause z ideologického zajetí

Karel Hrubý

V jubilejním ohlédnutí, které podal v posledním čísle stého ročníku *Českého časopisu historického* František Šmahel,[1] je uveden i seznam šéfredaktorů, kteří se vystřídali ve vedení časopisu od jeho založení. Jsou to jména hodná respektu: Jaroslav Goll, Antonín Rezek, Josef Pekař, Josef Šusta, František Hrubý, Josef Klik, Václav Chaloupecký, Jaroslav Werstadt, Karel Stloukal. V roce 1949 přichází tvrdá cézura: časopis je zastaven a jeho nástupce, *Československý časopis historický*, který se objeví v roce 1953, je už v rukou historiků zcela jiné úrovně a jiného ražení, kteří reprezentují sestup naší historické vědy do roviny blízké politické propagandě. Nikoli vědecká poctivost a nezaujatost, nýbrž stranická služebnost, která má držitelům politické moci poskytnout historickou legitimaci k vedení třídního boje ve vědě i ve společnosti. Služebnost, která má *bojovat* proti názorům i osobám a institucím, jejichž postoje a myšlenky se jeví vládnoucí ideologii jako „nepřátelské". Ve smyslu této služebnosti je také třeba vykládat historii, vybírat a hodnotit prameny a upravovat interpretaci jejich výpovědi tak, aby společnost přesvědčoval o správnosti linie komunistické strany a o nezbytnosti porážky jejích nepřátel. Do čela tohoto časopisu byl postaven medievista František Graus, který se tohoto bojového úkolu ujal v pevném přesvědčení, že tím slouží nejen komunistické straně a její ideologii, ale i české a slovenské historické vědě. Po otřesném zážitku koncentračního tábora se mu toto poslání a politická víra i ideologie, k níž se přimkl, staly součástí „nového řádu", který slibovala marxisticko-leninská utopie.

---

1 ŠMAHEL, František: Jubilejní ohlédnutí. In: *Český časopis historický* (dále *ČČH*), roč. 100, č. 4 (2002), s. 733–737.

Strmá kariéra historika

František Graus se narodil 14. prosince 1921 v Brně jako první dítě obchodníka Bruno Grause (otec zemřel v sanatoriu v Seichtenbachu v srpnu 1931, když bylo synovi necelých deset roků).[2] V rodině se mluvilo německy. Budoucí historik navštěvoval proto nejdříve německé gymnázium v Brně, ale když v druhé polovině třicátých let na škole zesílil pronacistický duch, přestoupil na české židovské reálné gymnázium v Brně, kde v roce 1940 složil maturitu. Koncem roku 1941 byl na základě antisemitských zákonů spolu se svou matkou a mladším bratrem Bedřichem (narozen 1924) deportován do koncentračního tábora v Terezíně.[3] Po krátkém pobytu v Osvětimi na podzim 1944 přežil poslední měsíce války v pracovním táboře v Lipsku. Zatímco jeho bratr ve vězení zahynul, František i jeho matka útrapy koncentračních táborů přežili. Patřili k 684 zachráněným brněnským Židům (z celkového počtu 9064 deportovaných v letech 1941–1944), kteří se po válce vrátili.[4]

Hned v prvním poválečném semestru začal František Graus studovat historii na pražské Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Přes otřesná léta života v koncentračních táborech si přinášel jako vklad do studia nejen pozoruhodné vědomosti z historie, ale i slušnou znalost marxistické teorie, která jeho další vývoj výrazně ovlivnila.[5] Podle svědectví kolegů patřil ve studentské generaci poválečných let k jejím nejlepším znalcům. Tato teorie byla ovšem v poválečné době silně poplatná stalinskému dogmatismu, jemuž Graus rovněž podlehl.[6]

---

2 Za údaje o členech Grausovy rodiny vděčím archiváři Jaroslavu Klenovskému, který je pro mne vyhledal v Archivu města Brna. Tam je také zaznamenáno datum sňatku rodičů 14.11.1920, u nevěsty uvedeno křestní jméno Ada a zaměstnání švadlena.

3 MORAW, Peter: Heimat und Methode: Zur Erinnerung an František Graus. In: *Historische Zeitschrift*, č. 251, (1990), s. 283–290. Zajímavé svědectví o dětství a pobytu Františka Grause v koncentračním táboře přinesla Irena Seidlerová na pracovním semináři Výzkumného centra pro dějiny vědy, který se konal 10.12.2002 v Praze. Dotýká se tam pozadí příklonu Františka Grause k ortodoxnímu židovství i jeho vztahu k matce, který ho k tomuto kroku přivedl. Zmiňuje také, že díky znalosti judaismu se v Terezíně dostal na pracoviště pro inventarizaci staré židovské náboženské literatury, což uchránilo celou rodinu před transportem na východ až do podzimu 1944. Ovšem již po příchodu do Terezína se od této religiózní orientace odvrátil. Příspěvek Ireny Seidlerové vyjde pod titulem „Válečná zkušenost Františka Grause" ve sborníku *František Graus – člověk a historik* (editoři Zdeněk Beneš, Bohumil Jiroušek a Antonín Kostlán) koncem roku 2004. Díky laskavosti ředitele VCDV pana Kostlána jsem se mohl seznámit s většinou příspěvků ve sborníku; jelikož jejich stránkování nebylo definitivní, v odkazech na ně stránky neuvádím.

4 PĚKNÝ, Tomáš: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. 2., přepracované vydání. Praha, Sefer 2001, s. 404.

5 Irena Seidlerová ve zmíněném příspěvku uvádí, že ho k marxismu přivedl starší spoluvězeň v Terezíně, brněnský sociolog Bruno Zwicker, který byl členem komunistické strany už před válkou. Jelikož mezi sváženými židovskými knihami se dostaly do terezínského inventáře někdy i marxistické a trockistické publikace, mohl tu Graus do léta 1944 shromáždit slušnou studijní literaturu. Stal se také členem ilegální komunistické organizace v Terezíně a v roce 1944 se ocitl dokonce v jejím trojčlenném vedení.

6 MACEK, Josef: Zemřel František Graus (14.12.1921–1.5.1989). In: *ČČH*, roč. 88, č. 1 (1990), s. 201 n.

Už v roce 1948 obhájil disertační práci (*Městská chudina v době předhusitské*) a získal doktorát filozofie. Přitom stačil absolvovat v letech 1946–1948 Státní archivní školu, což mu dalo dobrou průpravu pro práci s prameny. V prvních poúnorových letech jako vzdělaný marxista, pilně se věnující hospodářským a sociálním dějinám středověku, dostal příležitost k rychlé kariéře v akademických institucích, kde po vyřazení příslušníků jiných škol a oponentů marxisticko-leninské historiografie se stoupencům historického materialismu nabízel strmý vzestup. Nesmírně pilný autor předložil už v roce 1949 habilitační práci *Český obchod suknem ve 14. a na počátku 15. století*, na jejímž základě byl v červnu 1951 jmenován docentem na pražské filozofické fakultě.[7] Do roku 1951 pracoval ve Státním historickém ústavu, v letech 1953 až 1969 byl vedoucím oddělení starších světových dějin Historického ústavu ČSAV, od roku 1967 profesorem Filozofické fakulty UK.[8] V padesátých letech vydal vlivnou dvousvazkovou práci *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*.[9] Největšího vlivu však dosáhl jako vedoucí redaktor oficiálního *Československého časopisu historického*, který řídil od roku 1953 až do svého odchodu do zahraničí v roce 1969.[10] Zejména první ročníky časopisu z padesátých let byly zcela poplatné režimní ideologii a dogmatickému pojetí historického materialismu. Graus jako vedoucí redaktor této revue se tehdy vydatně podílel na infikaci české historiografie marxismem-leninismem a na deformaci historického vědomí velké části české společnosti.

František Graus v 60. letech

Odhalením zločinů a lží období, které bylo eufemisticky nazváno „kultem osobnosti", a následným názorovým posunem byl František Graus ve svých dřívějších jistotách otřesen a začal hledat cestu z dosavadní služebnosti komunistické ideologii. V onom pověstném „tání", které se projevovalo ve filozofii, politologii, ekonomii,

7 Působení Františka Grause jako studenta, docenta a posléze profesora na FF UK popisuje příspěvek Jana Havránka ve sborníku *František Graus – člověk a historik* pod titulem „František Graus a FF UK".

8 CHURAŇ, Milan a kol. (ed.): *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století*. Praha, Libri 1994, s. 138 n. Heslo „GRAUS František" je podepsáno zkratkou **nk** (Ladislav Niklíček).

9 1. díl: Praha, SNPL 1953; 2. díl: Praha, ČSAV 1957. Druhý díl této práce vyšel teprve po delším sporu s prof. Václavem Vojtíškem, který Grausovi vytýkal přizpůsobování pramenů. Na konferenci o Grausovi o tom referovala Magdalena Pokorná v příspěvku „František Graus – Dějiny venkovského lidu v Čechách, díl II." na základě záznamu diskuse Prezidia ČSAV ze 4. a 11.5.1956.

10 HRUBÝ, Karel: První desetiletí Československého časopisu historického (1953–1962). In: *ČČH*, roč. 97, č. 4 (1999), s. 780–802.

právu, umění, a zejména v literární publicistice druhé poloviny šedesátých let, zaujal po jistém váhání kritickou pozici k režimu a nedávné minulosti. Naznačoval také nové možnosti historiografie osvobozené od monopolu historického materialismu a dopracovával se vstřícnějšího postoje k metodám, které se uplatňovaly v západní historiografii, například v okruhu časopisu *Annales*.[11] Seznamoval se s nemarxistickou historiografií a informoval o ní čtenáře ve svých recenzích, v posledních letech před odchodem do exilu pak přecházel k otevřené kritice některých názorů a jevů z padesátých let. Nakonec sám v roce 1969 odešel na Západ: nejdříve na univerzitu v západoněmeckém Gießenu, která mu už koncem roku 1968 udělila čestný doktorát, a poté na univerzitu v Basileji.[12]

Jakou cestu urazil někdejší bojovný a ideologii poplatný šéfredaktor *ČsČH* od svého razantního vzestupu v padesátých letech do chvíle, kdy rezignoval na svou pozici a odešel do exilu? Jaký byl jeho vědecký i občanský postoj v době, kdy opouštěl vlast, do níž se už neměl nikdy vrátit? (Zemřel v Basileji 1. května 1989). Následující stránky jsou pokusem o osvětlení Grausova vývoje v době, kdy stál v čele redakce *Československého časopisu historického* (1953–1969); po odchodu do zahraničí se jeho práce odvíjela v jiném vědeckém a společenském prostředí, v němž už nebyl konfrontován s vlastní minulostí.[13]

---

11 O vztahu Františka Grause k tvorbě a metodám školy Annales viz NODL, Martin: Otázky recepce francouzské historiografie v českém prostředí: Totální dějiny, dlouhé trvání a mentality. In: HORSKÁ, Pavla – NODL, Martin – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích*. (Cahiers du CEFRES, č. 29.) Praha, CEFRES 2003, s. 95–132, s přehledem dosavadní literatury k tématu. Nodl hodnotí Grause jako historika, který se nechával v 60. letech francouzskou historiografií inspirovat z českých badatelů největší měrou (s. 111) a který svými studiemi o středověkém národním vědomí, o tradicích či středověkém historismu otevřel dveře k velikým tématům současného bádání a podněcoval tak i jiné naše historiky (s. 131).

12 Josef Polišenský ve svých vzpomínkách *Historik v měnícím se světě* (Praha, Karolinum 2001) uvádí, že „František Graus odjel s veškerým nábytkem včetně čalounů působit do Kostnice, odtud do Basileje a tam pak zůstal, když se nepodařilo prosadit jeho povolání na univerzitu ve Vídni" (s. 249). Grausovi ovšem byla nabídnuta stolice středověkých dějin v Gießenu, kde působil v letech 1970–1972. Po jeho odchodu do Německa a posléze do Basileje se ujal řízení *ČsČH* nejprve Oldřich Říha (1970–1974) a poté Jurij Křížek (1975–1989).

13 Podnět k tomuto článku vzešel z diskuse na stránkách časopisu *Dějiny a současnost*, roč. 24, č. 3 (2002), kde Bohumil Jiroušek a Jan Klápště oživili vzpomínku na dílo, působení a životní osudy Františka Grause (JIROUŠEK, Bohumil: Prožitek emigrace u Františka Grause, s. 34–36; KLÁPŠTĚ, Jan: Nesnadný návrat profesora Františka Grause, s. 37 n.). Současně časopis otiskl Grausovu studii „Utváření středověkých národů ve 13. století: Srovnání Čech a Polska", kterou z němčiny přeložil Jan Hrdina (s. 37–43). K článkům Jirouška a Klápštěho se vázala pozdější diskusní poznámka autora tohoto článku (HRUBÝ, Karel: Nesnadný návrat profesora Františka Grause. In: *Tamtéž*, roč. 24, č. 6 (2002), s. 54), kde byl Graus označen za klíčovou postavu pro pochopení bloudění i vystřízlivění české historiografie z chomoutu marxisticko-leninského vidění světa a jejího směřování k emancipaci. Závislost Grausových historiografických prací na ideologii marxismu-leninismu a jejích politických autoritách na počátku 50. let je zřetelná. Zatímco v knize *Městská chudina v době předhusitské*, která vyšla v Melantrichu v létě 1949, jsou ještě odkazy na politickou literaturu jen řídké, v 1. dílu *Dějin venkovského lidu v Čechách v době předhusitské* (1953) najdeme odkazy na díla Marxe, Engelse, Lenina a Stalina už v hojné míře.

Pouto ideologie

Těžištěm prací profesora Františka Grause byla sice medievistika, ale jeho „usměrňující" působení v tehdejších mocenských a ideologických podmínkách poznamenalo nepochybně celou naši tehdejší historiografii – včetně způsobu zpracování dějin novější doby. Jako autor i jako dlouholetý vedoucí redaktor oficiálního *Československého časopisu historického* a posléze i jako vysokoškolský učitel měl nesmírný vliv na pracovní metodu i interpretační zaměření mnoha českých i slovenských historiků, zejména těch, kteří se historickému řemeslu vyučili v padesátých a šedesátých letech minulého století. Kvalita tohoto vlivu se ovšem během let měnila, od rigorózního uplatňování postulátů historického materialismu k objevnému recipování nových témat i metod. Jeho složitá cesta životem i vědeckým oborem odráží do značné míry poměry, v nichž se nacházela celá česká a slovenská společnost. Jeho působení a postoje – jak odborné, tak občanské – nelze ovšem vysvětlovat jen vnějšími, hlavně politickými faktory, nýbrž je třeba vidět je i jako výraz osobních názorů, předsevzetí a motivů, které se do jeho práce promítaly. Přes objevnost a nespornou odbornou úroveň zejména jeho pozdějších prací, které ho přiváděly ke korektuře dřívějších jednostranností, nelze přehlédnout, že v jeho myšlení a konání dlouho převládaly politické a ideologické zřetele a že teprve pozvolna ustupovaly požadavkům odborné nezávislosti a metodické i tematické inovace.[14]

Graus se v prvních letech své kariéry plně identifikoval s tezemi i metodou historického materialismu, který mu byl nejen nezbytnou podmínkou „vědecké" historiografie, ale i návodem, jak výsledky bádání interpretovat. Základní předpoklad historikovy práce pro něho spočíval v přesvědčení o zákonitostech vývoje. Historik má zkoumat, „jak se v konkrétní historické situaci projevily společenské objektivní zákony, existující nezávisle na lidském vědomí".[15] Touto zásadou se řídil nejen ve své vlastní práci, ale i při posuzování výsledků jiných, zejména mladších autorů. Smyslem jeho vlastní badatelské činnosti v tomto období i jeho „dirigentské" úlohy v čele redakce *ČsČH* bylo podporovat teze politického vedení. Graus – stejně jako jeho nejbližší představený, ředitel Historického ústavu ČSAV Josef Macek – se postavil nejen pod prapor marxisticko-leninské historiografie, ale především do služeb komunistické strany a její snahy

---

Na tento posun upozornil už Josef Macek ve své recenzi *Dějin venkovského lidu* ve 4. čísle *ČsČH* z roku 1953, kde píše, že k vědeckému úspěchu Grausovy knihy přispělo „důkladné a podrobné studium klasiků marxismu-leninismu. Jestliže Graus v prvé své knize (Chudině městské) využil pouček klasiků v míře značně omezené, více pak v dějinách obchodu, v této knize je dílo klasiků přímo osnovou veškerého teoretického hodnocení i základem metodologie. A je třeba říci, že právě proto Graus dosáhl takové přesvědčivosti, průkaznosti, jasnosti výkladu a bojovnosti." (s. 478)

14 Ještě v roce 1957 se vyjadřuje terminologií převzatou od tzv. klasiků. Předhusitské období je podle něho „naplněno neustálými projevy třídních bojů", které v husitském revolučním hnutí vrcholí (*Dějiny venkovského lidu...*, sv. 2, s. 311). Třídní boj chudiny je vlastní hnací silou husitské revoluce, náboženská a morální komponenta hrají jen podružnou úlohu. I Husova role je stylizována do politicko-ideologické polohy: „Hus vyzbrojil lid revolučním učením... Hus položil svým učením, a především svou smrtí, kterou ukázal jasněji než celým svým učením, že je nutno s církví bojovat, základ revoluční ideologie venkovského lidu." (*Tamtéž*, s. 305 n.)

15 GRAUS, František: K otázkám metodiky středověkých dějin. In: *ČsČH*, roč. 4, č. 1 (1956), s. 112.

o legitimizaci „diktatury proletariátu". V programovém prohlášení, které bylo uveřejněno hned v prvním čísle nového časopisu, se redakce, jejímž vedením byl Graus pověřen, přihlašovala ke své propagandistické služebnosti: *ČsČH* se tu vyznává z toho, že chce být nejen „kolektivním propagátorem a kolektivním agitátorem, nýbrž i kolektivním organizátorem". Má být „zbraní v rukou našeho lidu v jeho boji za vytvoření nového, lepšího společenského řádu".[16]

V souhlasu s tím nabádal František Graus marxistické historiky k větší bojovnosti v posuzování, respektive potírání nemarxistických, či dokonce reakčních názorů, které údajně dosud v československé společnosti působily. To se týkalo nejen prací a osobností Gollovy školy (zejména Josefa Pekaře), ale i vlivu Masaryka, sociální demokracie, církví a náboženských ideologií – právě v době, kdy stoupenci těchto myšlenkových směrů byli vystavováni tvrdé perzekuci. Graus sám vystupoval bojovně i proti některým kolegům, kteří se pro své odlišné odborné či politické názory ocitli v nemilosti, jako byl například Jan Slavík, dlouholetý oponent Zdeňka Nejedlého. Tak o Slavíkovi prohlašuje, že „se zvláště 'vyznamenal' svým protisovětským štvaním".[17] O jeho metodě sociologizující historiografie se vyjadřuje s hlubokým despektem: „V několika pracích, které se vyznačují domýšlivostí a nabubřelostí, vytruboval, že on – J. Slavík – objevil jedinou vědeckou metodu dějepisectví: sociologizující dějepis. (...) Směr sociologizující historiografie je dosud široce rozšířen v kapitalistických zemích, kde přívrženci této metody provádějí stejné jarmareční kejkle, jako je kdysi u nás činil svou metodou Slavík."[18] O několik řádek níže k Slavíkově metodě opovržlivě dodává: „Nebylo by ani třeba psát o této 'metodě', jež dovede pomocí vhodných 'analogií' 'obhájit' i nejreakčnější názory, kdyby se tato metoda samolibě neoznačovala za 'vědu', a dokonce za obrovský 'objev'."[19] Taková slova ovšem Slavíkovi dveře k další práci

---

16 Za marxistickou historickou vědu. In: *ČsČH*, roč. 1, č. 1 (1953), s. 3. Bohumil Jiroušek k tomuto úvodnímu článku 1. ročníku uvádí, že rukopis posuzoval Jindřich Veselý z Ústavu dějin KSČ, který sám byl jedním z vlivných redaktorů *ČsČH*. Ten ho dal k dalšímu posouzení předním ideologovi historiografie 50. let Janu Pachtovi, jehož výtky a požadavky musely být respektovány. (JIROUŠEK, Bohumil: Pár poznámek k Františkovi Grausovi. In: *Dějiny a současnost*, roč. 25, č. 1 (2003), s. 38.) Naproti tomu Roman Ferstl, který na konferenci o Grausovi v prosinci 2002 mluvil o jeho počátcích v Historickém ústavu ČSAV, uvedl, že připravovaný úvodník pro 1. číslo *ČsČH* musel být přepracován podle Grausových připomínek (viz sborník *František Graus – člověk a historik*). Jeho aktivní účast na podobě prohlášení popřít nelze.

17 GRAUS, F.: *Dějiny venkovského lidu v době předhusitské*, sv. 1, s. 34.

18 *Tamtéž*, s. 43. Viz VANÍČEK, Vratislav: Gesta „Die" per Bohemos: Příspěvek k typologickému zařazení a politické roli iracionální koncepce výkladu českých dějin v kontextu sociálních a duchovních proměn do roku 1953. In: ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (ed.): *Věda v Československu v letech 1945–1953: Sborník z konference*. Praha, Ústav dějin a Archiv Univerzity Karlovy 1999, s. 377–399, cit. s. 392. Na nepřátelský vztah mezi Grausem a Slavíkem upozorňuje také Jaroslav Bouček v článku „Jan Slavík a obnova činnosti Historického klubu". In: TÍŽ (ed.): *Česká věda a Pražské jaro, 1963–1970: Sborník z konference*. Praha, Karolinum 2001, s. 319–338. Bouček cituje z Grausovy studie „K otázkám metodiky středověkých dějin" (in: *ČsČH*, roč. 4, č. 1 (1956), s. 110) odsudek Slavíka jako podprůměrného historika, který neváhal „pro své reakční cíle" srovnávat počátky křesťanství u nás se současnými misiemi u koloniálních národů.

19 GRAUS, F.: *Dějiny venkovského lidu v době předhusitské*, sv. 1, s. 44.

neotvírala, spíše naopak. Zarážející je i Grausův příkrý odsudek užití sociologické metody v historiografii, k níž později – v exilu – sám zaujal mnohem pozitivnější stanovisko, aniž kdy tento svůj někdejší postoj (k Slavíkovi i k sociologii) vysvětlil či omluvil. Sociologie ovšem už byla v padesátých letech na černé listině buržoazních „pavěd" a Graus si tu jen s překvapivou bezohledností rychle osvojoval kádrový slovník doby.[20]

Grausova názorová pozice v padesátých letech byla jednoznačně marxistická ve smyslu, který marxismu komunistická strana tehdy dávala: tj. převážně v podání Leninově a Stalinově.[21] Přijal za svou víru v zákonitý průběh dějin, určovaný vývojem výrobní základny, víru v dějinné poslání dělnické třídy, v nezbytnost třídního boje a diktatury proletariátu, v osvobodivou roli *komunistického* předvoje společnosti. V tomto duchu zaměřil svou odbornou práci i svou úlohu indoktrinátora české historiografie (na slovenskou měl mnohem menší vliv), která se měla přidržovat výlučně metody historického materialismu a dokládat, že dějiny lidského rodu se zákonitě vyvíjejí k beztřídní společnosti. Metoda historikovy práce v socialismu se liší od přístupu buržoazního historika už „ve výběru zpracované tematiky, v hodnocení pramenů a s tím nutně souvisí – i v jejich interpretaci. (...) Marxistická interpretace pramene pak musí nutně vycházet především z třídní povahy a třídní funkce jednotlivých pramenů (a událostí), celkově ze zákonitostí společenského vývoje."[22] Marxistický historik má za úkol „zkoumat, jak se v konkrétní situaci projevily společenské objektivní zákony, existující nezávisle na lidském vědomí". Historika budou „na dnešním stupni bádání především přitahovat ekonomické zákonitosti v minulosti (zákonitosti základny)", protože jsou rozhodující pro lidskou společnost – a také protože „klasikové" marxismu-leninismu tu podali směrodatné rozbory, které pro něj budou

---

20 Radikální přiklonění k vulgárnímu marxismu zjišťuje u Grause Martin Nodl, který to přičítá změně politické situace a svým způsobem i pocitu ohrožení. „Graus jako intelektuál židovského původu jistě s velikým neklidem prožíval proces proti 'Slánského bandě', v němž hrály antisemitské útoky jednu z nejdůležitějších rolí a jež směřovala proti 'brněnským kádrům'. (...) Snad právě z toho pramení jeden z důvodů přeexponování vulgární rétoriky a důraz na zákonitosti vývoje, přechodu na peněžní rentu, který zdůrazňovali jak Engels, tak Stalin, a až šovinistické výpady vůči buržoazní, falšující, reakční imperialistické historiografii..." (NODL, Martin: František Graus: Proměny pojetí krize pozdního středověku. In: *František Graus – člověk a historik*).

21 V roce 1953 demonstruje Graus svou poplatnost kultu Stalina, jehož přínos pro historiografii vyzdvihl v článku „K významu Stalinových statí 'Ekonomické problémy socialismu v SSSR': Výroba zboží za feudalismu", který byl původně přednesen na zasedání vědecké rady Historického ústavu 14.11.1952 a uveřejněn hned v úvodním čísle *ČsČH*, připravovaném ještě před diktátorovou smrtí (roč. 1, č. 1 (1953), s. 6–21). Přihlašuje se tu ke Stalinovu pojetí vědy, jejímž úkolem „je zkoumat a objasňovat objektivní zákonitosti, které existují nezávisle na nás". Naproti tomu buržoazní historiografie, která má dle Grause za úkol hájit existenci kapitalistického řádu a popírat nutnost jeho zániku, „je v období imperialismu ... nucena popírat jakoukoliv zákonitost ... neboť každé vědecké zkoumání minulosti, každé zdůrazňování zákonitosti v životě lidské společnosti se dnes okamžitě plně obrací proti buržoazii a proti jejímu panství" (s. 6 n.). Na jiném místě je mu buržoazní historiografie dokonce už přímo historiografií „imperialistickou". (GRAUS, F.: Pokus o periodizaci českých dějin v období feudalismu, I. In: *ČsČH*, roč. 1, č. 2 (1953), s. 202.)

22 TÝŽ: K otázkám metodiky středověkých dějin, s. 110 n.

vždy neocenitelnou metodickou pomůckou.[23] Historik v konkrétním bádání pak tyto závěry klasiků marxismu-leninismu jen s použitím marxistické metody rozvádí, konkretizuje a potvrzuje.[24] Nejde tedy o ověření *pravdivosti* jejich tvrzení historickými metodami (neboť tuto pravdivost garantuje „vědecká autorita klasiků", která sama jim propůjčuje nezpochybnitelnou platnost), ale naopak o racionální ovládnutí techniky, jak tyto „poznatky a teze klasiků" aplikovat na historické prameny a využít k jejich vědecké interpretaci.[25]

Tato politická zaujatost, která poznamenala Grausovy práce v první polovině padesátých let, samozřejmě neznehodnocuje nové poznatky, přístupy i myšlenky, k nimž jejich autor dospěl později, v letech šedesátých, poté co zesílily jeho kontakty se západoevropskou historiografií, a které přesahují omezenost doby, „poměrů" a ideologie.[26] Tyto plody Grausova úsilí nikterak neztrácejí ani dnes svůj význam. Upřeme-li však pozornost na tento líc, sotva můžeme odhlédnout od rubu. Dílo a působení historika není izolováno od života společnosti, má vliv také na utváření jejího vědomí, zejména dostává-li se mu podpory ze strany absolutní moci, která ovládá i všechna média a vzdělávací systém. Deformace historického vědomí společnosti, kterou cíleně produkoval zideologizovaný výklad historie, zanechala hluboké stopy a od inspirativních aspektů Grausovy pozdější činnosti se zcela oddělit nedá. I při respektu k odborné kvalitě většiny jeho prací zůstává s jeho jménem natrvalo spojená.

---

23 Tamtéž, s. 112.

24 Grausova závislost na tezích „klasiků" marxismu-leninismu je v první polovině 50. let téměř naprostá, operuje s nimi jako s nespornými „vědeckými důkazy". Tak např. jeho pojetí státu je diktováno autoritou Leninovou. Ve stručném shrnutí dřívějších prací o chudině v brožuře *Městská a venkovská chudina v době předhusitské*, kterou pro katedru dějin Vysoké stranické školy při ÚV KSČ vytisklo v roce 1955 *Rudé právo* jako studijní materiál, uvádí, že pro feudální stát vychází z „klasické" definice: „Stát je stroj k potlačování jedné třídy druhou, stroj, který má udržovat v poslušnosti k jedné třídě ostatní podřízené třídy." (Graus cituje na s. 17 z Leninových *Spisů*, sv. 29. Praha, SNPL 1955, s. 474.) To je pro něho směrnice, jak pojímat i dějiny feudalismu: „Je tedy úkolem historika zkoumat na konkrétním historickém materiále, jak se tato moc feudálů projevila, jakých forem nabyla organizace jejich třídního panství v době od 10. do 12. století." (*Tamtéž.*) Jinými slovy: úkolem historika je potvrzovat teze „klasiků" konkrétními, „třídně" interpretovanými prameny. Apriorní výklad historie je určen „vědeckým učením klasiků".

25 Jaroslav Čechura v příspěvku na konferenci o Grausovi připomněl Vojtíškovu kritiku 2. dílu *Dějin venkovského lidu* a dospěl k názoru, že údaje analyzovaných pramenů Grausovi posloužily v podstatě jako pouhá ilustrace apriorně vyslovených tezí (ČECHURA, Jaroslav: František Graus jako vítěz. In: *František Graus – člověk a historik*).

26 „V první polovině šedesátých let začne František Graus výrazněji přesahovat český horizont a začne být vnímán jako velká osobnost evropské historické vědy, mj. i pro své kontakty na německé a francouzské historiky, jako jakýsi středoevropský pendant k francouzské škole Annales" (JIROUŠEK, Bohumil: Světové dějiny v díle Františka Grause. In: *František Graus – člověk a historik*).

Po odhalení „kultu osobnosti"

V první polovině roku 1956 došlo k překvapivému odhalení Stalinových zločinů. V této bouřlivé době byla v prvním čísle čtvrtého ročníku *ČsČH* otištěna Grausova úvaha o metodě. Byla ovšem napsána ještě před Stalinovou smrtí, kdy o vrcholném ideologickém mandátu sovětského vůdce se nikdo neodvážil pochybovat. Graus tu proto opět bezvýhradně přitakává stalinskému vidění světa a „zákonitostem" dějinného vývoje, jak to vyznal už v prvním ročníku *ČsČH*, kde nabádal, aby československá historiografie byla uvedena v soulad s historickým materialismem a aby jí tak bylo možno používat nejen jako nástroje poznání společnosti, ale i „jako zbraně proti nepřátelům pokroku".[27]

Téměř paralelně, v dubnu 1956, uveřejňuje ale v *Literárních novinách* úvahu „O postavení historiků v kulturním životě".[28] Zde již napomíná historiky, že mnohdy ztratili ze zřetele svou společenskou odpovědnost a neváhali historickou argumentací „vyfutrovat" platnost kdejakých apriorních tezí. Úkolem vědy není a nemůže být dodatečné zdůvodňování dogmat – v tom se liší od teologa-scholasty, vyhlašuje Graus. Historik má samostatně myslet; má být především vědcem, a nikoli propagandistou,[29] „teologem". Pro historika nikdy nemůže být určující mínění „význačných činitelů" o způsobu řešení vědecké otázky. To byly jistě opodstatněné připomínky, ke konkrétní analýze toho, v čem historiografie v předchozích letech selhala, se však Graus zatím nedostává. Nepřiznává, že sám ve svých nedávných pracích se často nekriticky dovolával tezí a autority „klasiků", aby jimi zaštítil své ideologicky zabarvené „vědecké" argumenty. Nadále burcuje historiky do boje proti buržoazii, připomíná, že „uvědomění si objektivních zákonitostí, společenské funkce historie i odpovědnosti historiků ke společnosti musí nutně vést historika do boje proti buržoazii. V opačném případě historik, byť i subjektivně sebepoctivější, slouží buržoazii, zanikající třídě." Vlastním společenským úkolem historie je působit při vytváření světového názoru, při dalším propracovávání vědeckého názoru na společnost. „Dnes může mít toto centrální postavení jen vědecké učení o celé společnosti, její minulosti a přítomnosti, může je mít jen marxistická filozofie, která má shrnovat a zevšeobecnit všechny naše znalosti o životě vůbec," uzavírá Graus svůj článek konformní proklamací.[30]

---

27 GRAUS, F.: K významu Stalinových statí „Ekonomické problémy socialismu v SSSR", s. 20 n.

28 In: *Literární noviny*, roč. 5, č. 15 (1956), s. 3.

29 Kontrast k programovému prohlášení úvodního čísla *ČsČH* z roku 1953, kde si časopis pod Grausovým vedením vetkl do štítu poslání být kolektivním propagátorem marxisticko-leninského pojetí historiografie, je očividný.

30 František Kavka ve své vzpomínkové knize *Ohlédnutí za padesáti lety ve službě českému dějepisectví* (Praha, Karolinum 2002) přiznává Grausovi, že byl jediným vskutku vzdělaným marxistou mezi tehdejšími českými marxistickými historiky. Charakterizuje ho jako chladného intelektuála (s. 29). Jeho přesun ke kritickému proudu, který se distancoval od dogmatického marxismu, klade do období záhy po odhalení „kultu osobnosti", což dokládá citátem z výše zmíněného Grausova článku v *Literárních novinách*: „Historik má být především vědcem, a nikoliv propagandistou, nikdy se nesmí stát teologem." (s. 43) Ve skutečnosti ovšem byl Graus v té době stále ještě v zajetí dogmatu, jak vyplývá i z jeho výše citované úvahy o metodě. Vzdělaný marxista se nepřerodil naráz, ani když přišel otřes takového kalibru, jako bylo odkrytí

Ani diskuse v Historickém ústavu ČSAV 18. prosince 1956 ještě na závěry dvacátého sjezdu KSSS nereagovala. Teprve o několik měsíců později věnuje odhalení „kultu osobnosti" (sebe)kritické poznámky ředitel ústavu Josef Macek: „Zvykli jsme si užívat soubor strnulých pojmů a schémat, jimiž jsme naplnili své studie a knihy, avšak málo anebo vůbec jsme nepřemýšleli o jejich podstatě. Bude nyní třeba, aby se obrození kritického marxisticko-leninského myšlení po XX. sjezdu KSSS zaměřilo na vědecké zkoumání právě těchto základních metodologických problémů."[31] Je pravděpodobné, že někteří historikové – včetně části redakce *ČsČH* – byli ve svých apodikticky hlásaných jistotách otřeseni, ale jejich skepse k naoktrojované teorii byla ještě rozpačitá. To lze říci i o Grausovi. S jistou korekturou svého dřívějšího postupu přichází až ve druhém čísle časopisu z roku 1959, kde větší důraz než na poučky marxismu-leninismu klade na znalost problematiky, pramenů a jejich interpretaci, tak aby to adekvátně odpovídalo *duchu dané doby*.[32] Upozorňuje, že v minulosti se marxističtí historikové soustředili hlavně na základní, tedy ekonomické problémy, zatímco problematiku „nadstavby" přehlíželi, takže často byla chápána jako pouhý doplněk, takřka mechanicky vyplývající ze „základny". A jako příklad této jednostrannosti uvádí v poznámce pod čarou svou dřívější práci *Městská chudina v době předhusitské*. Nyní požaduje, aby historik věnoval dostatečnou pozornost i skutečnému *myšlenkovému* životu středověké společnosti.[33]

Náběh k jisté revizi dogmat, který se začal projevovat v letech 1957 a 1958 ve filozofii a na stránkách některých kulturních časopisů, stranické špičky brzy zabrzdily,[34] což se zřetelně projevilo už na třetím celostátním sjezdu československých historiků ve dnech 16. až 19. září 1959 v Praze. Komunistická strana vyslala na sjezd silnou delegaci, vedenou členem politického byra a tajemníkem ÚV KSČ Jiřím Hendrychem, který ve svém projevu zdůraznil „správnost a životnost marxisticko-leninské teorie a praxe" a podpořil tezi o třídním přístupu k dějinám. Z vystoupení zástupců vedení KSČ i z projevů vedoucích osobností české a slovenské historiografie bylo zřejmé, že strana se rozhodla umlčet kritiku minulého období a zesílit svůj tlak na obnovení výchovné úlohy historiků v přípravě mladého pokolení pro komunistickou budoucnost. Hlavní odborný referát „Stav a úkoly československého dějepisectví v období dovršení socialismu", který přednesl Josef Macek, se v politickém i metodickém tenoru kryl s oficiálním stranickým stanoviskem.[35] I František Graus, který vystoupil v diskusi k Mackovu referátu jako první, se přidržel oficiální linie a její terminologie. Odsoudil

---

zločinné povahy Stalinova režimu. Rozhodný krok v tomto směru Graus učinil až v polovině 60. let, kdy dosavadní cestu marxistického dějepisectví podrobil tvrdé kritice v přednášce „Světové dějiny a úkoly československé historiografie", otištěné v *ČsČH*, roč. 13, č. 4 (1965), s. 521 n.

31 MACEK, Josef: O třídním boji za feudalismu. In: *ČsČH*, roč. 5, č. 2 (1957), s. 289.

32 GRAUS, František: Několik poznámek ke středověkému učení o společnosti. In: *ČsČH*, roč. 7, č. 2 (1959), s. 205–231.

33 Tamtéž, s. 231 (kurziva autora).

34 Zřetelný signál vyslala rezoluce ÚV KSČ z 24.3.1959, která se týkala především diskusí mezi filozofy (nesla název „O současné situaci ve filozofii"), namířena však byla proti všem snahám o revizi politiky a ideologie KSČ.

35 Referát byl otištěn v *ČsČH*, roč. 8, č. 1 (1960) s. 1–18.

opomíjení ideových otázek v naší historiografii a varoval před nebezpečím těchto tendencí, neboť v poslední době právě zde, na ideologickém poli, se údajně stávala terčem útoků buržoazní historiografie. Vysvětlil přitom, jak všechen historický vývoj se řídí určitými zákonitostmi, jimž celý běh světových dějin dává za pravdu.[36] Z tohoto Grausova postoje lze soudit, že pochopil signál vyslaný Ústředním výborem KSČ a přes výhrady k dosavadnímu politickému kurzu se jako redaktor ústředního historického časopisu zachoval konformně k názorům politického vedení. Jeho pochybnosti o „jediné vědecké metodě" v historiografii, pokud se po odhalení „kultu osobnosti" u něho už vynořily, byly zřejmě slabší než loajalita ke straně, která mu svěřila tak důležité postavení v obci historiků a ve výchově veřejnosti.

Reflexe omylů

Kritickou diskusi však nebylo možné zmrazit natrvalo. V Polsku, v Maďarsku, v Jugoslávii i v Sovětském svazu myšlenkový pohyb nabýval na průbojnosti. To se muselo projevit po čase i v Československu, kde tyto kritické podněty a argumenty po jistém váhání přejímali také marxističtí intelektuálové. Tabuizovaná témata se otevírala nejdříve ve filozofii, literatuře, na stránkách progresivnějších stranických, odborných a kulturních časopisů a také v diskusích některých vědeckých ústavů, třebaže byly obsazeny pracovníky považovanými až dosud za ideově spolehlivé. Nové impulzy k tomuto názorovému tříbení přinesl i dvaadvacátý sjezd KSSS (1961), který také ovlivnil atmosféru dvanáctého sjezdu KSČ, jenž se po odkladu uskutečnil koncem roku 1962. Následující rok 1963 už naznačoval, že reflexe ideologických excesů období stalinského kultu nabývá na síle i konkrétnosti. V historiografii však se tento myšlenkový pohyb dosud výrazněji neodrážel.[37] Objevovaly se sice práce odborně fundovanější a méně upjaté v ideologickém skřipci, avšak o podstatě omylů ideologických i metodických – a zejména o *spoluodpovědnosti historiků za legitimizaci* a *tím i podporu režimu*, který pervertoval v centralistickou a byrokratickou diktaturu – se ještě nikdo neodvážil otevřeněji diskutovat.[38]

---

36 Zpráva o průběhu jednání na III. sjezdu čs. historiků. In: *Tamtéž*, s. 66 n. Zmínka o Grausově diskusním příspěvku je na s. 68.

37 Potřeba revize dosavadního pojetí historie se projevila nejdříve v oblasti současných dějin, kde zejména výklad dějin KSČ se po odhalení „kultu osobnosti" jevil jako neudržitelný. Nelze také přehlédnout, že v jednotlivých ústavech pracovali vedle historiků pevně spjatých se služebnou érou první poloviny 50. let také vědci, kteří usilovali o pravdivější, na ideologii co nejméně závislé poznání historie. Na tuto diferenciaci v české historiografii, kterou nelze ignorovat, upozornil už Vladimír Kusín ve své knize *The intellectual Origins of the Prague Spring* (Cambridge, Cambridge University Press 1971, kap. 8, s. 76 nn.).

38 Otázka po politické odpovědnosti za léta stalinismu se ozvala v recenzi *Učebnice dějin KSČ*, kterou napsal kolektiv katedry dějin KSČ na FF UK. V pozitivním hodnocení práce zazněla výtka, že bylo třeba podrobně osvětlit otázky vedoucí úlohy KSČ a principy řízení československé společnosti v letech 1948–1954, problém disproporcí v národním hospodářství a problematiku kulturní revoluce (*ČsČH*, roč. 9, č. 6 (1961), s. 875). Recenze naznačovala, že ne vše, co má

V roce 1963, v němž byla vydána Kosíkova *Dialektika konkrétního*, uspořádána konference o Kafkově díle a kdy nastalo pozoruhodné uvolnění v kulturních časopisech,[39] diskutovali také pracovníci pražského Historického ústavu (18. června 1963) o naléhavých otázkách naší historiografie v souvislosti s přípravou vícesvazkových československých dějin. Vedla se v obvyklém abstraktním duchu, který byl pro rozpaky historiků příznačný. Macek tu nabádal k tomu, aby se historikové důsledněji zbavovali dogmatismu a schematického přístupu z období „kultu osobnosti" a naopak prosazovali pohled na minulost „z pozic komunistického humanismu a demokratismu". Graus kritizoval, že velkou chybou většiny našich historiků v nedávné minulosti bylo příliš primitivní chápání historické skutečnosti, aniž ovšem vytkl konkrétně, z jakých důvodů k tomu docházelo.[40] Skutečné problémy, jimiž byla v minulosti nekritická služebnost ideologii a nedostatek odvahy promýšlet samostatněji teze implantované komunistickou stranou, stejně jako odpovědnost historiků za vlastní podíl na deformaci jejich oboru, zůstávaly pochopitelně stranou. Vyslovit takové otázky znamenalo tehdy vystavit se přinejmenším ostré kritice ze strany moci. A Graus v té době přes rodící se skepsi k dosavadním normám historické práce mezi smělé průkopníky nového pohledu na skutečnost nepatřil.

Otevřeně tuto otázku postavil až v roce 1964 Milan Hübl v polemice s Vilémem Prečanem o historikově odpovědnosti za excesy stalinského období. Zatímco Prečan stál na stanovisku, že deformace historické vědy způsobily především faktory ležící mimo historiografii, přihlásil se Hübl k *osobní* spoluzodpovědnosti historiků za udržování „kultu osobnosti".[41] Okolnost, že Graus jako vedoucí redaktor polemiku otiskl, svědčí o tom, že si sám uvědomoval naléhavost této otázky. Osobní stanovisko k ní však ani tehdy nezaujal. Jeho vědecká činnost přes verbální zaštiťování marxismem-leninismem však už postupovala jinými cestami, které ctily především váhu pramenů a odborné erudice. To platilo zejména o jeho příspěvcích v cizích jazycích, ať už to byly články časopisecké (například v *Annales* roku 1963) nebo přednášky na

požehnání ideologického oddělení ÚV KSČ, je třeba přijímat bez rozmyšlení. Jít dále v kritice by tehdy znamenalo podstupovat přílišné riziko.

39 Z hlediska historika, který toto období spoluprožíval, píše o této „oblevě" František Kavka ve zmíněném *Ohlédnutí* na s. 49: „V letech 1963–1965 znovu oživla kritika oficiálního marxismu ve všech společenských vědách. Její tribunou vedle 'Literárních novin' a 'Kulturní tvorby' se stal měsíčník 'Dějiny a současnost'. Byl vydáván od roku 1959 Socialistickou akademií a řídil jej s redakční radou Zdeněk Šolle. Zde začali otiskovat své příspěvky členové střední a mladší generace. Navazovali na kritickou vlnu z roku 1956 a vystupovali s požadavkem otevřeného marxismu. Ještě radikálnější byl časopis 'Příspěvky k dějinám KSČ', vydávaný od roku 1961 Ústavem pro dějiny KSČ při ÚV KSČ. Byla to přirozená reakce na to, že úsek stranických dějin byl až dosud nejvíce postižen dogmatismem. Kritická vlna však pronikla i do ústředního historického časopisu 'ČsČH' v článcích Viléma Prečana, Milana Hübla a Jána Mlynárika."

40 Viz rubrika „Kronika" v *ČsČH*, roč. 11, č. 4 (1963), s. 571.

41 O diskusi podrobněji viz HRUBÝ, Karel: První desetiletí Československého časopisu historického, s. 799 n.

sympoziích (například roku 1964 v Marburgu) či v Praze německy vydaná kniha o raněstředověkém království Merovejců ve Francii a jiné.[42]

Nový přístup k poznání minulosti

Grausův odklon od dosavadní metodiky historického materialismu se explicitně projevil v diskusní stati, kterou přednesl 20. dubna 1965 na poradě v Historickém ústavu ČSAV věnované úkolům československé historiografie.[43] Jestliže dříve zdůrazňoval význam „objektivních zákonitostí" v dějinách, připomíná nyní, že obraz minulosti je spoluvytvářen také historikem a jeho dobou. Současnost přitom ovlivňuje nejen ta vrstva minulosti, kterou si uvědomujeme, ale i její složka takřka anonymní – skrytá, „a to jak v oblasti materiální základny, tak ve struktuře společnosti a v myšlení lidí, kde zdaleka nepůsobí jen faktory vědomé". Připomenutí nemateriálních aspektů minulosti, jako je struktura společnosti, a zejména myšlení lidí, v němž působí i faktory nevědomé, je dalším projevem Grausova odpoutávání od dřívějšího schématu, v němž společenské struktury i způsob myšlení a hodnocení byly primárně určovány stavem a vývojem materiální základny. Jeho pozornost se nyní obrací k *hodnotám* – také duchovním a etickým. Vyjadřuje „své pevné přesvědčení, že je dnes pro celou oblast kultury životní nezbytnou nutností vytvořit nové stabilní hodnoty, najít zdůvodnění pro hodnoty nepostradatelné pro život, který chce člověk žít jako člověk, znemožňující – nebo realističtěji – znesnadňující vydávání zběsilého vraždění za projevy vyššího humanismu".[44]

V cizojazyčných publikacích se Graus rychleji odpoutával od marxistických šablon. Německy vydaná monografie o lidu, panovnících a světcích v merovejském království je toho příkladem

Mluvě o hodnotách, které považuje pro život za nezbytné, jmenuje Graus i hodnoty *etické*. Historik, který by pojmy jako Spravedlnost, Soucit, Humanismus zbavoval jejich elementárního smyslu a sankcionoval násilí, jež mělo úspěch, „nebude mít ... morální právo se jich kdykoliv a kdekoliv dovolávat, postihne-li zvůle jej nebo jeho přátele. Nenavrhuji návrat k starému moralizování osvícenského dějepisectví; soudím

42 GRAUS, František: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger: Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit*. Praha, ČSAV 1965. O tom povolaněji Martin Nodl v citované studii „Otázky recepce francouzské historiografie v českém prostředí".

43 TÝŽ: Světové dějiny a úkoly československé historiografie. In: *ČsČH*, roč. 13, č. 4 (1965), s. 521–528.

44 Tamtéž, s. 522 n.

však, že se historiografie nemůže vyhýbat nadále klasifikaci, a to i tam, kde implikuje soud etický."[45] Zde už je slyšet nejen jiný jazyk, ale také jiné myšlenky, které se od primitivního dogmatismu a marxisticko-leninských koncepcí padesátých let liší zcela novým úhlem hodnocení.

Klopotná cesta k nápravě

Byla-li první polovina šedesátých let (hlavně léta 1963–1965) provázena stále sílící reflexí nedávné minulosti a jejích „deformací", rozvinula se v druhé polovině snaha o jejich nápravu. Nejen ve filozofii, ekonomii a v politickém myšlení, ale zejména v kultuře, zvláště mezi spisovateli, se začalo otevřeně diskutovat o potřebných korekturách, což s sebou neodbytně přinášelo i otázku odpovědnosti za marasmus stalinismu. V historiografii byl tento proces opět pomalejší, čelní místo v ní nadále zaujímali lidé spjatí úzce s režimem padesátých let, i když někteří z nich se odkláněli od rigidní politické linie. Projevilo se to i na čtvrtém sjezdu československých historiků, který se uskutečnil v Brně ve dnech 27. až 29. září 1966. Vedoucím stranické delegace byl tentokrát člen ÚV KSČ, ministr školství a kultury Jiří Hájek, který narozdíl od vystoupení Jiřího Hendrycha na třetím sjezdu nemluvil už o „zákonitostech", ale zdůraznil nové úkoly historiografie v souvislosti s aktuálními společenskými procesy. Jeho závěrečná slova vyjadřovala ovšem tehdejší linii politického vedení, které vidělo dvojí nebezpečí: na jedné straně v dogmatismu, na druhé straně v nástupu liberalismu (a to považovalo za akutnější). I nadále tedy měli historikové podle pokynů strany za úkol čelit nejen dogmatické zkostnatělosti, ale zejména recidivám liberalistické rozkolísanosti, nadále měli stranit „společenskému pokroku".[46]

Josef Macek, který přednesl hlavní referát o stavu a úkolech historické vědy, si úvodem pochvaloval, že pro další tvořivý rozmach historiografie byly nyní vytvořeny potřebné podmínky renesancí *leninského* pojetí marxismu. (Návrat leninismu se tehdy jevil jako všelék na stalinské „deformace".) Od roku 1959 se podle Macka změnily nejen představy o soudobém socialismu, nýbrž i *způsob myšlení*; marxismus se tak postupně osvobozoval od dogmatických deformací a rozvíjel se jakožto systém *otevřený* novým poznatkům věd. Proto také Macek nabádal historiky k usilovnější spolupráci se sociology a odborníky dalších příbuzných vědních oborů a k obohacování vlastního bádání jejich postupy.[47] Sjezdová rezoluce ovšem i nadále vyjadřovala odhodlání usilovat v duchu tvořivého marxismu o zvyšování teoretické úrovně historiografie, pečovat o upevňování socialistické jednoty historické obce a přispívat prohloubeným vědeckým poznáním k rozvoji socialistické společnosti. Ale to už mělo jen význam běžného rituálu, kterým se skutečné smýšlení historiků spíše zastíralo, než vyjadřovalo.[48]

---

45 Tamtéž, s. 523.

46 Zpráva o 4. sjezdu československých historiků v Brně byla otištěna v *ČsČH*, roč. 15, č. 1 (1967), s. 165–172.

47 Mackův referát byl v plném rozsahu uveřejněn *tamtéž*, s. 1–34.

48 Rezoluce 4. sjezdu *tamtéž*, s. 169 n.

Ze zprávy v *ČsČH* není zřejmé, zda v diskusi k obecné problematice historiografie promluvil také František Graus. Je tu jen zmínka, že za sekci pro dějiny raného a vrcholného feudalismu přednesl zprávu, v níž hájil další existenci této sekce v podobě zájmové skupiny. Teprve později, když emancipační tendence naší kultury se s dramatickou silou projevila na čtvrtém sjezdu československých spisovatelů koncem června 1967[49] a když několik měsíců poté se po odstranění Antonína Novotného otevřela cesta k pokusu o hospodářskou, politickou i kulturní reformu, zaujímá také František Graus své zásadní stanovisko ke krizi historiografie, jíž se dotkl už ve své výše zmíněné stati z roku 1965. Na jeho cestě od dogmatu k nezávislé vědě je to významný posun, jímž se v podstatě osvobozuje z krunýře marxistického pojetí historiografie.

Ve své úvaze otištěné v druhé polovině roku 1968[50] se zamýšlí nad tím, proč otřes světové historiografie zasáhl naše dějepisectví tak pozdě. Příčinu vidí ve zvláštní situaci Československa, „kde tradiční národní interpretace dějin dostala mocnou vzpruhu rokem 1918 i německou okupací 1939–1945 a kde se v následujícím období dostala historiografie do vleku stalinismu s jeho vědomým restaurátorstvím historických koncepcí 19. století". Po tomto poukazu na souvislost stalinismu s nacionálními ideologickými projekty obrací pozornost k jeho důsledkům pro československou historiografii: „Právě z nedávné minulosti, z vědomé deformace historiografie (nebo dnes pociťované jako vědomé a chtěné), by však mohla vzniknout iluze o skutečné povaze krize, kterou prožíváme. Zjevné jednostrannosti, jichž jsme se – byť většinou s nejlepšími úmysly – při výkladu dějin dopouštěli, by mohly svádět k názoru, že stačí tyto jednostrannosti (v extrémních případech u výkladu současných dějin i přímé falšování) odstranit, že postačí navrátit se k osvědčeným způsobům klasického dějepisectví a vše se vyřeší jaksi samo. Bylo by rovněž ošemetné vidět selhání historiografie pouze jako selhání historiků a přesouvat celý rozbor na etické pole; omyl se nestává správným, byl-li učiněn s nejčistšími a nejčestnějšími úmysly. Hledat kořeny chyb v jednostrannostech a etických nedostatcích historiků nepostačí už proto, že krizi historického myšlení prožívají i takové země, které deformace ve formě, jak jsme je prožili my, neprodělaly."[51]

Mezi kořeny této krize Graus počítá také institucionalizaci myšlení, která hrozí všechno myšlení zardousit.[52] Odmítá propagandistické zneužívání historiografie k manipulaci mas. Je třeba definitivně vyvázat vědu ze služebnosti ideologii a politice a otevřít jí cestu k novému pojetí a k novým metodám. Historiografii by podle něho při hledání nových cest mohly napomoci impulzy z jiných věd; vedle ekonomie jmenuje znovu také sociologii, k níž zřejmě v té době zaujímá už jiné stanovisko než v padesátých letech, kdy mu byla podezřelá svými „jarmarečními kejkly". Ukazuje na inovativní

---

49 K tomu viz HRUBÝ, Karel: Tíha omylu. In: *Listy*, roč. 32, č. 3 (2002), s. 25–29.

50 GRAUS, František: Současná krize našeho historického vědomí. In: *ČsČH*, roč. 16, č. 4 (1968), s. 485–504.

51 Tamtéž, s. 485.

52 Podle Grause „kult násilí, opovrhování vším myšlením (a tím i inteligencí), u nás natropil, dlouhodobě pozorováno, mnohem zhoubnější škody a spoušť než konkrétně vyčíslené drancování našeho hospodářství" (tamtéž, s. 500).

přístupy kolem časopisu *Annales*, s úzkou vazbou právě na ekonomii, moderní sociologii, ale i na přírodní vědy. (Novým přístupům uplatňovaným historiky z okruhu tohoto časopisu věnuje v druhé polovině šedesátých let vůbec zvýšenou pozornost a oceňuje jejich přínos.)[53] Nejpozději zde je Grausův rozchod s historickým materialismem a celou marxisticko-leninskou ideologií dovršen.

Kritika i obrana

V pozdních šedesátých letech si tedy Graus už plně uvědomuje omyly a zhoubné důsledky politického a ideologického zneužívání historiografie, k němuž došlo v nejzřetelnější podobě v padesátých letech. Zaujímá k tomuto období distancovaný postoj historika, který přeměřuje nejen léta stalinismu, ale celou dosavadní cestu české historie s odstupem a nadhledem *nezúčastněného* odborníka. Omyly a dezinterpretace nedávné doby, na nichž sám měl podíl, pojmenovává jen v obecné rovině, jak už to v té době zaznívalo i ze slovníku některých takzvaných reformních politiků a publicistů. Do popředí přitom staví vliv externích faktorů (historiografie byla *ve vleku stalinismu*), které umožňují relativizovat osobní selhání historiků; pokud se jich dopouštěli, pak „většinou s nejlepšími úmysly". Poukazem na čistotu motivů se snaží Graus exkulpovat tehdejší marxistické historiky (i sebe samého) z odpovědnosti za nekritické přejímání dogmat, mechanické aplikování tezí „klasiků", odborné nedostatky, pokroucené interpretace a někdy i vědomé falzifikace. Nehodlá brát v úvahu, že stalinismus byl jen jednou stranou mince, na jejímž rubu bylo také *vědomí* a *vůle* historika, který mu podlehl – někdy pod nátlakem a někdy dobrovolně, ba ochotně.[54]

Tento postoj zachovává Graus i v první kapitole kolektivní práce *Naše živá i mrtvá minulost*, kterou uvádí eseje dalších sedmi spoluautorů.[55] Autor se zamýšlí nad dosavadními koncepcemi české historie a dochází k závěru, že potřebujeme *nový* obraz

53 Tak píše s velkým uznáním o práci Emmanuela Le Roy Laduriе *Les paysans de Languedoc*, vydané v Paříži roku 1966: „Tato vynikající práce má vedle svého místního a úzce chronologického zájmu ještě význam širší: je i originálním pokusem o novou koncepci a výstavbu historické práce, která zdařilým způsobem rozvádí podněty a výsledky francouzské historické školy tzv. Annales." Práci dává nejvyšší ocenění závěrečnou větou recenze: „V záplavě historické literatury se objevilo dílo." (Viz *ČsČH*, roč. 16, č. 5 (1968), s. 734–736.) – Stoupající frekvenci recenzí tvorby z okruhu Annales v *ČsČH*, která vrcholí v roce 1967, sleduje podrobněji Doubravka Olšáková ve studii „Dobová recepce školy Annales v českých historických časopisech v 60. letech 20. století". In: HORSKÁ, P. ad. (ed.): *Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích*, s. 179–186.

54 Graus si funkci nátlaku uvědomoval, zmiňuje se o jeho formách v pozdější práci, která byla rozmnožena jako pracovní materiál Historického ústavu ČSAV pro diskusi o připravovaném projektu mnohasvazkových světových dějin. Práce vznikla patrně v roce 1969 a vyšla pak v německé verzi pod názvem „Gewalt und Recht im Verständnis des Mittelalters". In: *Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft*, sv. 134. Basel – Stuttgart, Helbig & Lichtenhahn 1974, s. 5–21. Českou verzi uveřejnil po letech časopis *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 1 (1993), s. 44–60, pod titulem „Historické studium otázek moci".

55 GRAUS, František (ed.): *Naše živá i mrtvá minulost: 8 esejí o českých dějinách*. Praha, Svoboda 1968. Graus napsal úvodní kapitolu, další příspěvky pocházejí od Dušana Třeštíka, Františka Šmahela, Josefa Petráně, Miroslava Hrocha, Jiřího Kořalky, Bedřicha Loewensteina a Věry Olivové.

minulosti. Je proti tomu, aby se minulost zaměňovala s „tradicí", neboť tradice jsou často interpretovány svévolně, z minulosti se vybírá jen ta část, která se pak klade za vzor, čímž dochází k sebeklamu, „že si lze z minulosti vybírat, že jsme dědici třeba jen kladných stránek dějin".[56] Čechové jsou pak chápáni jako „boží bojovníci, zastánci práva a spravedlnosti" – a to nejen v pojetí starší historiografie (Palacký), ale i té marxistické, která dřívější koncepci přejala jen s lehkými retušemi, jako když například dědictví „lidu" převzal „proletariát".[57] A důrazně připomíná, že „minulost je pro nás dědictvím nedílným – dědíme ji celou. Není ošidnějšího postupu než minulost přibarvovat, zamlčovat chyby a nedostatky, protože toto zastírání brání v poznání vlastních nedostatků a chyb, brání v jejich překonání."[58] Doba „národních koncepcí" podle Grause pominula. „Nezajímají nás dnes už jen osudy národních celků, ale i skupin a individuí, zajímá nás způsob jejich myšlení i jejich zcela 'obyčejný život', který pomáhá nám, rovněž 'obyčejným lidem' lépe se orientovat v současnosti..."[59] Česká historiografie bude muset „opustit svou dosavadní umělou izolaci českých dějin ... zařadit naše dějiny do širšího rámce evropských a světových dějin".[60]

Společenský význam historie podle autora v poslední době poklesl. I historici sami na tom mají svou vinu, jejich hodnověrnost se snížila. „Nepochybně je vinou historiků, že se leckdy příliš důvěřivě nebo příliš snadno odhodlali 'přehodnocovat' různé jevy, a to leckdy v tempu budícím úžas. Bylo-li možné během několika málo let často několikrát změnit názor na události i lidi, zaměňovala-li se historie s jakýmsi kádrováním, pak není divu, že u čtenáře musela vzniknout určitá nedůvěra nejen proti různým hodnocením, ale i vůči lidem, kteří takto hodnocení provádějí, a nakonec i proti celé vědě, jež takovéto kejkle umožňuje. Ale bylo by hrubě nespravedlivé tuto okolnost, která postihla bez výjimky celou naši kulturu a která má koneckonců svůj základ v oblastech politických, přičítat k tíži pouze historikům."[61]

Politický a ideologický tlak na celou kulturu po únoru 1948 byl jistě faktorem, jehož váhu nelze podcenit. Kořeny, struktura a účin tohoto faktoru v československé společnosti (i ve vědě) – třebaže se o nich v roce 1968 otevřeněji hovořilo – stále ještě čekaly na své přesvědčivé objasnění. Mnozí spisovatelé i vědci a publicisté si potřebu takového kritického objasnění uvědomovali, někteří se o ně už před pádem Antonína Novotného upřímně pokoušeli, nejeden také veřejně doznával svůj díl viny.[62] Graus se otevřené sebereflexi i tentokrát vyhnul poukazem na neosobní faktor mocenského „tlaku".

V roce 1968, kdy kniha vyšla, už byla ideologie „třídního boje" v české a slovenské společnosti otřesena. Do popředí se dostávalo univerzální pojetí hodnot a práv, třídně

---

56 *Tamtéž*, s. 9.
57 *Tamtéž*, s. 18 n.
58 *Tamtéž*, s. 20.
59 *Tamtéž*, s. 22 n.
60 *Tamtéž*, s. 25.
61 *Tamtéž*, s. 11.
62 Viz např. *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů: Protokol. Praha, 27.–29. června 1967.* Praha, Čs. spisovatel 1968; HAMŠÍK, Dušan: *Spisovatelé a moc.* Praha, Čs. spisovatel 1969; HRUBÝ, K.: Tíha omylu.

diskriminující kritéria marx-leninské ideologie ztrácela na přesvědčivosti. Tomu se přibližovalo i Grausovo pojetí, podle nějž „stojí před lidstvem úkol dohodnout se na nových obecných hodnotách, nepodléhajících krátkodobým módám a zásahům zvůle jednotlivců nebo vlivných skupin. (...) Má-li být překonán zrůdný ideál technizace společnosti, kde normalizovaní jedinci jako součástky stroje jsou manipulováni inženýry lidských duší, pak se stává nejnaléhavějším úkolem společenských věd a celé kultury, ba každého člověka hodného toho jména, usilovat o novou stupnici hodnot, činící život lidským a snesitelným."[63]

Grausův esej končí apelem na historiky, že „se budou muset zbavit své izolace v rámci společenských věd a kulturního dění ... a pomáhat vytvářet nové vědomí přítomnosti".[64] Svou dřívější nedůvěru, ba odpor k aplikaci například sociologie, filozofie, psychologie a jiných věd v historiografii Graus už definitivně překonal. Postupy historiků sdružených kolem časopisu *Annales* ho získaly pro větší interdisciplinaritu, pro metodickou pluralitu, pro tolerantnější vědeckou diskusi nepodléhající heslům o třídní a ideologické bojovnosti a o jediném „vědeckém" názoru.

Pobouření

Jestliže i v letech „tání" zůstával Graus jen u věcné, osobně nepříliš angažované, a proto z hlediska vedení komunistické strany vcelku neprovokativní, *obecné* kritiky omylů, chyb a represí z padesátých let, pak okupace Československa „spojeneckými" vojsky v srpnu 1968 ho z této distancované pozice „chladného intelektuála" probudila a osobně hluboce pobouřila. Neváhal proti ní zvednout rozhořčený hlas a varovat před jakoukoli kolaborací s okupanty. Hned několik dní po přepadení země vyšlo cyklostylované zvláštní číslo *ČsČH* na několika stránkách, v jehož čele stálo prohlášení Františka Grause, šéfredaktora časopisu, řádného profesora Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a člena-korespondenta Československé akademie věd. Jeho plný text zní:

„V dějinách se vždy vyskytují okamžiky, kdy se každý musí rozhodnout, jak se zachová a zda je celou svou osobou ochoten hájit spravedlnost proti zvůli, lidskost proti brutalitě. Žít jako stvůra nebo jako člověk je rozhodnutí, které se vyžaduje od každého z nás dnes. Lze snad odolat všemu, uniknout čemukoli – s výjimkou vlastního svědomí – tomu nemůže člověk hodný tohoto jména uniknout nikdy, a to musí nemilosrdně odsoudit každého, kdo by chtěl kolaborovat. Zdá-li se v okamžiku, že hrubé násilí může zvítězit, jde o dojem chvilkový. Ještě nikdy nebylo možné natrvalo umlčet pravdu, zastavit vývoj, i když se o to pokoušeli sebemocnější okupanti a sebebrutálnějšími prostředky.

Nikdy neuznám žádnou okupaci ČSSR, nespravedlnost a zpátečnictví. Stojím plně za XIV. sjezdem KSČ, za naší legální vládou a za jejími zákonnými představiteli."[65]

---

63 GRAUS, F. (ed.): *Naše živá i mrtvá minulost*, s. 23 n.

64 *Tamtéž*, s. 24.

65 *ČsČH*, zvláštní číslo z 24.8.1968, s. 1. Za poskytnutí jeho kopie vděčím Vilému Prečanovi. Grausovo provolání bylo přetištěno v tzv. *Černé knize*. Viz *Sedm pražských dnů (21.–27. srpen*

V těžké chvíli národních dějin staví toto prohlášení Františka Grause do pozice patriota a zastánce spravedlnosti proti zvůli, lidskosti proti brutalitě. Ve svém vyznění a naléhavé artikulaci vyjadřovalo pocity většiny společnosti šokované invazí vojsk států, jejichž „bratrství" bylo celé dvacetiletí propagandou i výchovou prezentováno jako garance proti útokům odjinud. Přispěla k tomu patrně i atmosféra v kolektivu Historického ústavu, kde elán odporu se projevil nejen v prohlášení ústavu z 21. srpna, ale i pohotově sestavenou dokumentací o okupaci v publikaci *Sedm pražských dnů*.[66] I ve výzvě, kterou 23. srpna 1968 vydali pražští historikové ke spoluobčanům, zaznívají podobná slova: „Nadále zůstává nejnaléhavějším úkolem dne boj proti kolaboraci. Okupanti musí zůstat osamoceni! Pro svobodný lid není života na kolenou!"[67]

Satanova setba

V následujícím roce, kdy už Grausovo vedoucí postavení v české (marxistické) historiografii je v důsledku jeho odklonu od marxistického paradigmatu a nastupující „normalizace" silně zproblematizováno, se Graus zcela otevřeně zabývá následky, které zvůle a brutalita padesátých let zanechaly v životě naší společnosti. Dává najevo své ohromení z tehdejších politických procesů, které smrtelně zasáhly demokratické odpůrce i komunistické elity. Svůj odpor ke stalinskému teroru vyjádřil v glose, kterou nazval příznačně „Hon na čarodějnice". Podnětem mu byla kniha Roberta Mandrou o iracionálních výkladech lidského chování v 17. století.[68] Úvaha nad touto knihou mu poskytla příležitost postavit na pranýř i analogické chování komunistické justice ke „kacířům" a „reprezentantům zla" v době stalinismu. Dávná církevní tematika tak nabyla aktuálního významu: „Společným rysem starých i nových představ o mytickém velkém odpůrci je, že se v myšlení lidí oba tábory (dobra a zla) institucionalizují, přeměňují v jakési církve, které vedou mezi sebou neustálý a nelítostný boj. (...) S bombastickými procesy, určenými spíše pro diváky než pro nalezení práva ... máme zkušenosti i my. Příznačné pro ně je, že probíhají podle určitého, předem daného rituálu, který může být fixován přímo tiskem, jak tomu vskutku v procesech proti čarodějnicím bylo, nebo tradován ústně. Výslechy obžalovaných se pak mění v jakýsi ritus, předem pečlivě připravený, který je vlastně jen veřejně předváděn, kde obžalovaná

1968): Dokumentace. Praha, Historický ústav ČSAV 1968; nové vydání: Praha, Academia 1990, s. 208 n.

66 Historický ústav vydal tuto publikaci jako studijní materiál v září 1968 nákladem 2910 výtisků. Znovu vyšla v nákladu 100 tisíc výtisků po listopadovém převratu s úvodem Josefa Macka, s epilogem a „Předběžnou dokumentární zprávou o Černé knize" Viléma Prečana a s bohatými ilustracemi. Prečan tu cituje dle svého záznamu i Grausův projev na celoústavním shromáždění 28. srpna, kde mj. řekl: „Nikdy nesmíme uznat skutečnosti, s nimiž nesouhlasíme. Okupaci nemůžeme nikdy označovat jinak než jako okupaci. Nikdy nesmíme přistoupit na slovník a argumentaci okupantů. Je nutno vytvořit společnost slušných lidí. (...) Mohou nás umlčet, ale nikoho nelze přinutit, aby mluvil tak, jak chtějí okupanti. Nejvyšší autoritou každého jednotlivce je jeho svědomí a nejdůležitější oporou je kolektiv; každý je oporou kolektivu." (s. 393 n.)

67 Výzva pražských historiků ke spoluobčanům. In: *Tamtéž*, s. 171.

68 MANDROU, Robert: *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle: Une analyse de psychologie historique*. Paris, Plon 1968.

[osoba] je předem opětovanými výslechy tak připravena na otázky v žádaném duchu a směru, že i případné popření se nutně jeví jako pouhé zapírání. Neboť přijme-li se jednou sám předpoklad oprávněnosti procesu proti čarodějnicím, není už většinou pro oběti tohoto mechanismu úniku."[69]

František Graus v exilu, jako profesor na univerzitě v Basileji

Sotva lze pochybovat, že tato metafora Grausovi sloužila k tomu, aby si vzal na mušku boj proti nepřátelům Strany (zejména těm vnitřním), jemuž padli za oběť i lidé, kteří po léta vystupovali jako její přední bojovníci. Jakmile na ně padl stín podezření, byli soudy „usvědčováni" z toho, že ve skutečnosti patřili ke lstivé rotě Satanáše, která úskokem, lží a podvodem usilovala o svržení moci Církve. Stačí dosadit za Církev Stranu a za Satanáše „třídní nepřátele", „zrádce", „sluhy imperialistů" a podobně, aby aktuální význam tohoto obrazu byl zřejmý. Graus ovšem připomíná, že v tomto tažení proti nepřátelům lze těžko rozlišovat, kdo jednal v „poctivé víře" a kdo byl motivován kariérismem, či dokonce záštím.[70]

Středověk a husitství v novém světle

Počátkem září 1969 přednáší Graus na zasedání Historického ústavu ČSAV ve Smolenicích (2.–6. září) referát o krizi středověku a místu husitství v evropských dějinách, v němž koriguje dřívější pojetí husitství v marxistické historiografii.[71] Vycházeje ze své dřívější kritiky pojetí pokroku jako jednosměrné cesty „vzhůru" odmítá přesvědčení, že vývoj *nutně* a nezadržitelně spěje k určitému cíli. „Znovu objevujeme pojem osudu a osudovosti v dějinách"[72] – tato věta ukazuje diametrální proměnu Grausova pohledu na dějiny. Proti fatalismu „zákonitostí", jimiž byl život společnosti určován, vystupuje nyní pluralita komponent, které zůstávají leckdy skryté, a tedy jsou i těžko předvídatelné. V pojmu „osudu" je implikována možnost působení nepoznaných, či dokonce nepoznatelných sil, které do života jednotlivce i společnosti zasahují. V Grausově pojetí na sklonku šedesátých let není už život člověka primárně určován vývojem „materiální základny", ale je ovládán i jeho vědomím a hodnotami, které mají přinejmenším stejnou, ne-li větší působnost v životě i dějinách.

Základní potřebou člověka je podle autora bezpečnost a jistota. Ve středověku byla církev svými svátostmi zárukou a útočištěm před bědami tohoto světa, hladem, nemo-

69 GRAUS, František: Hon na čarodějnice. In: *ČsČH*, roč. 17, č. 2 (1969), s. 190–195, cit. s. 192 n.

70 Z Grausových dřívějších výroků (např. ve stati „Současná krize našeho historického vědomí", s. 485) je patrné, že sám se počítal spíše k těm, kteří byli „vskutku přesvědčeni o správnosti přeˌ kterou vedli ve jménu svého Boha".

71 Grausův referát byl pod titulem „Krize středověku a husitství" otištěn v *ČsČH*, roč. 17, č. 4 (1969), s. 507–526.

72 Tamtéž, s. 508.

cemi, válkami, ale i ďáblem a zlými duchy, poskytovala člověku jistotu, kterou potřeboval. Tato jistota byla ve 14. a 15. století ohrožena, neboť její garant, církev, se ocitl v krizi. Papežské schizma (1378) je pro krizi významnější než potíže hospodářské či napětí sociální.

Graus kritizuje dřívější výklad, který uplatňovalo marxistické dějepisectví (a které nacházíme i v jeho dřívějších pracích, ač je nyní nezmiňuje): „V nadšení nad nově zjišťovanými výsledky a v opozici k tradičním výkladům ... byly tyto výklady absolutizovány a tzv. oblast 'náboženská' odsunuta na vedlejší kolej."[73] Důležitá je mu nyní mentalita, způsob vnímání současníků.[74] Připouští, že svou roli hrály hospodářské těžkosti (agrární krize) a také mocenská struktura země byla v krizi, ale pro středověk stojí podle něj v popředí záruka bezpečnosti, kterou poskytovala církev svými svátostmi. Postuláty sociální nebo hospodářské nebyly proto v období středověku v centru reformních snah. Sociální nepokoje ve městech a na venkově už v tomto Grausově pojetí nenesou nálepku „třídních bojů", nýbrž jsou to bouře, rebelie, vzpoury. Hus už není inspirátorem revoluční ideologie, nesnaží se reformovat společnost jako takovou, nýbrž církev. Jeho snažení se nedá vyložit sociálními myšlenkami, soucitem s chudými a podobně. K rozhodujícímu střetnutí nedochází na poli sociálního učení, národního cítění nebo mravouky, ale v církvi samé. Vlastní příčina husitského hnutí je tedy náboženská. Kalich se stává symbolem nové jistoty. Sociální napětí a potíže hospodářské jsou jen průvodními okolnostmi, které přispěly k tomu, že reformní hnutí se stalo celonárodním fenoménem.[75]

---

73 Tamtéž, s. 519.

74 „Je tudíž nutno hledat příčiny jak v duchovním životě současné společnosti, tak v jejím každodenním životě, a navíc je nutno hledat odpověď i na to, jak dalece si svou současnou situaci uvědomovali lidé, jaká byla mentalita lidí, již se postavili proti nejvznešenějším autoritám tehdejšího světa: proti papeži a králi římskému." (Tamtéž, s. 520.)

75 Graus se v prvních letech svého působení v exilu vrací k husitské tematice v rámci úvah o strukturách v dějinách (GRAUS, František: 1419–1422: Zur Deutung spätmittelalterlicher Volksbewegungen in den Städten. In: TÝŽ: *Struktur und Geschichte: Drei Volksaufstände im mittelalterlichen Prag*. Sigmaringen, Jan Thorbecke-Verlag 1971, s. 45–96). Události z let 1419 a 1422 tu zaznamenává bez kritické zmínky na adresu svých dřívějších jednostranných prací o městské a venkovské chudině. Po argumentech o „třídním boji", o protifeudálním revolučním smyslu husitského hnutí, v němž duchovní a morální aspekty jsou podřízeny primárnímu poslání „revolucí otřást základy existujícího hospodářského a sociálního uspořádání společnosti" a kde Husovi je přisouzena role zakladatele revoluční ideologie venkovského lidu (jak to svého času tvrdil v *Dějinách venkovského lidu...*, sv. 2, s. 305), už nezůstává ani stopy. Grausovu historickému výkladu nyní dominují „struktury". Avšak i zde je pro něho rozhodující napětí ve strukturách sociálních a ekonomických, zatímco konflikty v náboženské rovině jsou druhotné (nikoli ovšem u protižidovských akcí roku 1389, kde hrají alespoň vymezující roli).

Závěrem

Intelektuální vývoj Františka Grause byl jistě pozoruhodný.[76] Názorovým proměnám a novým poznatkům dovedl přizpůsobit i své pracovní metody. Svými pozdějšími pracemi publikovanými v zahraničí vzbudil ve vědeckém světě respekt a jeho dílo si zaslouží náležité ocenění. O to nepochopitelnější je mlčení, jímž zahalil své ideologicky deformující působení v padesátých letech, které se začlenilo do mocensky organizovaného pokusu změnit historické (a politické) vědomí velké části československé společnosti a odvrátit ji od demokratických a humanistických hodnot a tradic.[77] V tom ovšem nebyl Graus sám. Velká část českých intelektuálů (nejen historiků), kteří se s osobním zaujetím podíleli na nástupu komunistického režimu a zavádění jeho manipulativních metod, považovala zapomínání svých někdejších „výstřelků" a jejich překrývání novými náhledy a novým pojetím za nejlepší cestu k nápravě. Graus se tak – zajisté mimovolně – stal charakteristickým „typem" vědce, který jde stále kupředu a svou minulost obtíženou omyly i politickou spoluzodpovědností nechává za sebou bez vysvětlení jako překonanou, nezávažnou „dětskou nemoc". Ke zkušenosti omylu padesátých let své jméno nepřipojil. Právě u vědce takového formátu je kontrast mezi nespornou odbornou kvalifikací i prestiží a neochotou k sebereflexi vlastní problematické minulosti zvláště znepokojivý. Jeho cestě *na domácí půdě*, která ho vedla od dogmatu k nezaujaté vědě, chybí bez přihlášení k osobnímu podílu na bloudění české historiografie přesvědčivý závěrečný akord.

---

76 Martin Nodl v citovaném příspěvku o proměnách pojetí krize pozdního středověku u Grause ve sborníku *František Graus – člověk a historik* shrnuje tento vývoj stručným, ale velmi výstižným konstatováním, že Grausovo historické myšlení ovlivňovaly společenské změny, „jejichž obecné kontury sám jako přední reprezentant československé marxistické historiografie spoluvytvářel, antikvoval a posléze zpochybňoval, ba přímo bořil".

77 Ani později se Graus ke svým dřívějším pracím poznamenaným marxisticko-leninskou ideologií kriticky nevyjadřoval. Když v roce 1975 otiskl v německém historickém časopise recenzi nových českých dějin sepsaných v *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder* kolektivem autorů pod vedením ředitele mnichovského institutu Collegium Carolinum Karla Bosla, zmiňuje se úvodem o různých přístupech českých i německých autorů ke zpracování českých dějin a poznamenává: „Každé z těchto pojetí má své výhody i nevýhody, svá úskalí, na nichž autoři mohou ztroskotat (což autor tohoto pojednání příliš dobře zažil také na vlastní kůži)." (GRAUS, František: Eine neue Geschichte Böhmens. In: *Historische Zeitschrift*, sv. 220 (1975), s. 357–368, cit. s. 357 n.) Konkrétněji se však o charakteru svého „ztroskotání" nevyslovuje. Stejně tak jubilejní publikace, které mu jeho kolegové a žáci v zahraničí věnovali, o jeho starších pracích a o jeho roli v české historiografii v době stalinismu nemluví. Srv. např. LUDAT, Herbert – SCHWINGES, Rainer Ch. (ed.): *Politik, Gesellschaft, Geschichtsschreibung: Gießener Festgabe für František Graus zum 60. Geburtstag*. Köln/R. – Wien, Böhlau-Verlag 1982; BURGHARTZ, Susanne a kol. (ed.): *Spannungen und Widersprüche: Gedenkschrift für František Graus*. Sigmaringen, Jan Thorbecke-Verlag 1992; WEINFURTER, Stefan: Vorwort. In: GRAUS, František: *Ausgewählte Aufsätze (1959–1989)*. Stuttgart, Jan Thorbecke-Verlag 2002.

Nositelé kontinuity a inovátoři

Poválečné osudy londýnských zednářů v Československu

Jana Čechurová

Moderní dějiny českého, respektive československého zednářství,[1] které se datují od roku 1918, je možno rozdělit na dvě základní období, jejichž předělem je bezpochyby druhá světová válka.[2] Jestliže prvorepublikovou periodu můžeme hodnotit jako zakladatelský, budovatelský a později zlatý věk zednářství u nás, pak peripetie obnovy a existence této organizace v poválečné epoše není možno nazírat zdaleka tak jednoznačně.[3] Válečná diskontinuita ve fungování tohoto poměrně oblíbeného a rozšířeného spolku českých a slovenských pokrokových elit začala vlastně již za druhé republiky, neboť hned na počátku října 1938 se zednáři „uspali", což je termín jimi používaný pro ukončení činnosti. K tomuto kroku je vedla reálná obava, že v nastupujícím autoritativním režimu by se stali snadným terčem jak agresivní fašizující žurna-

---

1 Počátky svobodného zednářství sahají do roku 1717, kdy byla v Londýně vytvořena první Velká Lóže; poté se tato původně výhradně pánská organizace rozšířila nejprve do Evropy, a zanedlouho bez nadsázky do celého světa. V českých zemích vznikla první zednářská lóže roku 1741 v Praze, po celé 19. století však zednářství v předlitavské části monarchie nemohlo řádně existovat. Svobodní zednáři jsou v podstatě elitářskou společností, jež v duchu osvícenství chce šířit myšlenku společenského vývoje, pokroku, tolerance, rovnosti lidí a také potřeby sebezdokonalování každého svého člena. K tomu mají směřovat např. diskuse a přednášky vedené v lóži, dále participace na charitativních akcích, které jednak pomáhají sociálně či jinak potřebným, jednak zednářům dávají prostor pro konání dobrých skutků, a v neposlední řadě též rituální stránka těchto společenských aktivit, která má působit ve stejném duchu na emocionální složku osobnosti. Základní organizační jednotkou jsou lóže, jim je nadřízena tzv. Velká Lóže, která bývá vymezena nejčastěji teritoriálním (ne vždy pouze státním) nebo nacionálním principem.

2 Nejkomplexněji se tímto fenoménem zabývala Jana Čechurová v knize *Čeští svobodní zednáři ve XX. století*. Praha, Libri 2002.

3 Podrobně viz TÁŽ: Kompatibilní či nekompatibilní? Vztah svobodných zednářů a KSČ. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 2. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2004, s. 13–26.

listiky, tak časem i oficiálních orgánů.[4] Za protektorátu tedy zednářské lóže legálně ani konspirativně neexistovaly, obnovily svou činnost až na podzim 1947, přičemž přípravné kroky a složitá vyjednávání s tímto cílem zahájily již v roce 1945. I přes toto obecné konstatování nemůžeme nevidět jednu výjimku, a to výjimku důležitou a podstatnou jak pro kontinuitu zednářské činnosti, tak pro obnovu poválečného zednářství. Mám na mysli londýnskou lóži Jan Amos Komenský ve vyhnanství (*Comenius in Exil Lodge*).[5]

Roli zednářů, kteří prošli touto lóží, můžeme pro poválečné období považovat vskutku za dominantní, stejně tak jako zájem státních orgánů po roce 1948 právě o tyto muže s minulostí válečných emigrantů v Británii. Z těchto důvodů si zaslouží členové l. JAK ve vyhnanství[6] zvýšenou pozornost a samostatné zpracování. Poválečné jednání londýnských zednářů není pochopitelně možno vytrhnout z celkového historického kontextu, respektive zaměřit se pouze na zednářskou složku jejich působení. Vždyť se jednalo většinou o veřejné činitele na poli politickém, kulturním či ekonomickém, a jejich zednářské aktivity tak spadají do obecnějšího rámce, bez něhož je jen stěží v úplnosti pochopíme, či spíše budeme správně interpretovat.[7]

Československé zednářství ve válečném exilu

Historii lóže Jan Amos Komenský ve vyhnanství je možno považovat v mnohém za unikátní, a to jak z hlediska zednářství československého a světového, tak i v porovnání některých znaků, jimiž se vyjímala tato organizace v rámci společenských aktivit československých emigrantů ve Velké Británii.[8] Přibližný počet zednářů, kteří odešli

---

4 K žurnalistické kampani, včetně protizednářské, podrobně viz RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997. Nejnověji k tématu: GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Druhá republika 1938–1939: Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha, Paseka 2004.

5 Podrobně se jejími osudy za války zabývá studie: ČECHUROVÁ, Jana – KUKLÍK, Jan: Londýnský exil československých zednářů. In: *Historický obzor*, roč. 15, č. 9–10 (2004), s. 225–231.

6 Takto vypadá v podstatě standardní zednáři užívaná zkratka označení této lóže.

7 K tomuto obecnějšímu kontextu, a především pak diskusi o pravděpodobné podobě poválečného světa i Československa, z novějších prací především: KUKLÍK, Jan: *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945*. Praha, Karolinum 1998; TÝŽ: *Mýty a realita tzv. „Benešových dekretů": Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*. Praha, Linde 2002; TÝŽ – NĚMEČEK, Jan: *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Praha, Karolinum 2004; ČECHUROVÁ, Jana – KUKLÍK, Jan: Historikovy hovory s prezidentem o minulosti, přítomnosti a budoucnosti: Válečná setkání Jana Opočenského a Edvarda Beneše. In: *Český časopis historický*, roč. 101, č. 4 (2003), s. 854–881. Z překladových starších titulů sem můžeme přiřadit knihu Detlefa Brandese *Exil v Londýně 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*. Praha, Karolinum 2003.

8 K aktivitám londýnských zednářů najdeme nejvíce archivního materiálu v *Archivu Masarykova ústavu AV ČR* v Praze (dále *AMÚ*), fond 38 (Studijní ústav ministerstva vnitra; Vladimír Klecanda), v *Archivu Ministerstva vnitra ČR* (dále *AMV ČR*), fond S-271-7, a v *Archivu Velké Lóže ČR* v Praze (dále *AVL ČR*). Dále srv. zprávy v časopise *Masonic Record* ve 40. letech a brožuru *A Grand Lodge: Home Again after the War II*. (Praha 1947).

do exilu,[9] je odhadován na dvě stě osob,[10] přičemž do tohoto čísla jsou zahrnuti příslušníci obou československých Velkých Lóží, tj. Národní Velké Lóže Československé (pro Čechy a Slováky) a Grossloge Lessing zu den drei Ringen pro Němce a Maďary. Z tohoto počtu se ovšem jen část zapojila znovu do zednářských aktivit a vlastní emigrační zednářskou strukturu vytvořila přibližně jedna čtvrtina z nich. Dílčích úspěchů dosáhli již ve Francii, když zde vytvořili Nezávislé československé zednářské sdružení. Nejednalo se však ještě o řádnou lóži. Cesta k ní vedla v podstatě v těsném sepětí s úspěchy, kterých postupně dosahoval československý establishment na počátku čtyřicátých let. Přestože tato stránka věci není v písemnostech zednářské provenience reflektována, mám za to, že každá jiná interpretace by byla hrubě vytržena z kontextu.

Komenský byl mezi zednáři oblíben pro své styky s rosenkruciány, kteří byli někdy považováni za předchůdce zednářů. Za války navíc Komenského jméno symbolizovalo návaznost na dědictví nejznámějšího českého exulanta

Za zlomový je možno považovat fakt, že k obnovení zednářské činnosti v Londýně se spojily síly zednářů původně českých i německých, tedy zednářů z obou předválečných Velkých Lóží. Zároveň nesmíme však pominout, že zednáři působící do roku 1938 pod Velkou Lóží Lessing měli kromě německé rodné řeči téměř bez výhrady společného jmenovatele v židovském původu. Iniciativa, starosti s organizací i politickou záštitou stejně tak jako moc v nově vznikající lóži však patřily Čechům. První vůdčí osobností, která se snažila o obnovu zednářství v exilu, byl sice lékař Max Wassermann, ale o viditelných úspěších lze hovořit až v době, kdy se iniciativy chopili protagonisté československého státního zřízení v Londýně Vladimír Klecanda, Pavel Koerbel a Bohumil Vančura.[11]

Zpočátku se zednáři scházeli spíše k nezávazným diskusím v takzvaném Emulation Clubu, přičemž spoléhali především na to, že v hledání kontaktů a uznání na britské straně jim budou nápomocni krajané, kteří se již před lety etablovali v anglickém zed-

9 Největší skupiny se logicky nacházely ve Francii, Velké Británii a ve Spojených státech.

10 Celkově se odhaduje počet československých zednářů na sklonku 30. let na zhruba tři tisíce. Z tohoto pohledu je dvě stě osob značné množství. Zároveň je třeba kalkulovat s tím, jak vypadala sociální struktura emigrace, v níž podíl elit byl vyšší, než odpovídalo standardu. K sociální struktuře nejlépe viz HEUMOS, Peter: *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945: Politisch-soziale Struktur, Organisation und Asylbedingungen der tschechischen, jüdischen, deutschen und slowakischen Flüchtlinge während des Nationalsozialismus. Darstellung und Dokumentation*. München, Oldenbourg Verlag 1989.

11 Vladimír Klecanda byl členem Státní rady, v letech 1941–1942 dokonce jejím místopředsedou, Pavel Koerbel působil jako generální tajemník Státní rady a později i Právní rady a jako místopředseda Spolku československých advokátů v emigraci, kazatel Jednoty bratrské Bohumil Vančura byl přednostou studijního oddělení exilového ministerstva vnitra.

nářství. Neměli k dispozici ani vhodné prostory, ani finance, ani rituální předměty, a dokonce ani text rituálu. Tyto v podstatě technické problémy se časem podařilo zvládnout. Důležitější však bylo, aby se jim dostalo uznání od standardních zednářských struktur, z nichž je právě britské zednářství tím nejsměrodatnějším na celém světě. A právě tento aspekt není možno odmyslet od celkového postavení československé politické reprezentace ve Velké Británii. Z necelé padesátky Čechoslováků, kteří se zapojili do zednářských aktivit, jmenujme alespoň ty z výše uvedeného hlediska nejvýznamnější: členy exilových vlád Ladislava Feierabenda, Jana Masaryka, Jaromíra Nečase a Huberta Ripku, místopředsedu Státní rady Františka Uhlíře, přední úředníky exilových ministerstev Jaroslava Císaře, Františka Černého, Ladislava Ploskala, Otto Dvouletého či Hugo Steina, pracovníka prezidentské kanceláře Viktora Kripnera nebo někdejšího předsedu československé krajanské kolonie v Paříži Karla Hanuše.

V květnu 1941 se podařilo dospět ke shodě s britskou stranou a Vladimír Klecanda byl jednomyslně zvolen Velkým Mistrem ve vyhnanství.[12] Z titulu této své funkce pak formálně povolil ustavení exilové lóže, jež nesla jméno Jana Amose Komenského.[13] V jejím čele stanul Max Wassermann, kterého posléze vystřídal Jaroslav Císař a nakonec Bohumil Vančura. Velmi důležitou funkci Velkého Tajemníka získal Pavel Koerbel, jehož diplomatickým schopnostem vděčilo československé zednářství vskutku za mnohé. Fungování této lóže bylo slavnostně zahájeno v prostorách zednářského chrámu Velké Lóže Anglické za přítomnosti významných představitelů britského i cizího zednářství. Propůjčení vlastních prostor je možno považovat za projev vysokého ohodnocení solidnosti československého zednářství, protože z hlediska anglické tradice se jednalo o jev zcela mimořádný. Ještě důležitější však bylo, že Velká Lóže Anglická vůbec svolila, aby v obvodu její působnosti existovala jiná Velká Lóže. Při tomto konstatování ovšem nesmíme zapomínat na zcela specifické prostředí, které se na britských ostrovech vytvořilo po vypuknutí války.

Značné personální posílení získala I. JAK ve vyhnanství ještě roku 1941, když se k ní přidružili českoslovenští zednáři ze Spojených států. Celkem se jednalo o patnáct osob pod vedením československého konzula v New Yorku Karla Hudce a úředníka konzulátu Františka Weisla, kteří za souhlasu Velké Lóže v New Yorku a Velkého Mistra NVLČs Klecandy vytvořili Československý zednářský klub Nový svět (*Czechoslovak*

12 Z důvodů konstitutivních byl ovšem zvolen pouze hlasy těch zednářů, kteří před válkou patřili k NVLČs, nikoli pod VL Lessing. Londýnskou lóži tedy zakládali: Max Wassermann (Mistr Lóže), Ludvík C. Halla, Ladislav Feierabend, Jaroslav Císař, Jaroslav Kozelka, Dezidér Rozsnyai, Karel Benda, René Wiesner, Bohumil Vančura, Pavel Koerbel, Vítězslav Neumann, Jan Masaryk, František Uhlíř, Evžen Wagner, Hubert Ripka, Walter Recht a Heřman Siodmak.

13 Toto rozhodnutí v sobě obsahovalo hned několikerou symboliku. Předně první československá lóže, která vznikla roku 1918, se jmenovala Jan Amos Komenský. Po celé meziválečné období patřila k nejvýznamnějším a největším lóžím, přičemž ovšem většina londýnských zednářů k této lóži v meziválečném období nepatřila, byť jim ideově nejspíše konvenovala (vyrostla do značné míry na volnomyšlenkářských základech a vyznačovala se na české poměry velkým počtem židovských členů). Komenského jméno navíc výmluvně symbolizovalo návaznost na dědictví patrně nejznámějšího českého exulanta. Přídomek „ve vyhnanství" pak byl použit jednak pro umocnění tohoto symbolu a také pro odlišení názvu spolku, neboť I. JAK ve vyhnanství nenavazovala přímo na I. JAK.

Masonic Club New World). I oni, stejně jako londýnští zednáři, pomáhali touto neformální cestou za spolupráce s některými krajany vlastně podporovat a pozitivně propagovat československé zájmy, především pak zahraniční akci pod vedením Edvarda Beneše.[14] V tom je také patrně největší význam těchto zednářských aktivit, neboť původní opravdu bratrskou atmosféru a niterně prožívané zednářství, tak jak na to byli zvyklí z domova, jim – jak se zdá z dochovaných pramenů – londýnské zednářství příliš nepřineslo. Důvodů pro tento stav bylo hned několik. Jelikož pocházeli z několika desítek lóží a dvou Velkých Lóží, ani se mezi sebou všichni dobře neznali. Navíc anglické zednářství je více společensky otevřené, ale také formálnější, což nezůstalo bez vlivu i na československé zednáře působící na britské půdě.[15]

Některé nové zážitky a zkušenosti, a možná i společensko-politický kalkul, dokázaly vznesené výhrady zmírnit a londýnští zednáři se nakonec rozhodli, že svou činnost v této organizační jednotce neukončí s návratem do vlasti, respektive obnovením zednářství v Československu, že se tedy nevrátí do svých původních lóží, ale naopak tuto strukturu zachovají i pro poválečné období. Svou roli zde mohla hrát i jistá pýcha či hrdost na příslušnost k lóži, kterou můžeme z hlediska dějin československého zednářství považovat bezesporu za exkluzivní. Nezanedbatelnou váhu mělo patrně i to, že I. JAK ve vyhnanství se definovala jako nositel kontinuity československého zednářství, z čehož se dal do budoucna vytěžit nepřehlédnutelný vliv při obnovování československého zednářství jako takového. Přestože po válce Vladimír Klecanda odvozoval právě z tohoto faktu legitimitu pro nárok, aby se postavil do čela jednání o obnovení zednářství v Československu, domnívám se, že otázka kontinuity zde byla poněkud sporná, neboť československé zednářství vskutku zaniklo v říjnu 1938 a formálně obnovilo svou činnost až o devět let později, přičemž v tomto procesu byl nejvýznamnější vztah k československým úřadům, nikoli ke světovému zednářství.[16]

Spor o zednářskou strategii v poválečné ČSR

Jestliže v období válečném najdeme řadu shodných znaků mezi existencí této instituce a obecným společenským a politickým kontextem, pak bezezbytku to platí i pro období poválečné. Diskuse v rámci exilové reprezentace se postupem doby stále více točily kolem představ o budoucnosti, přičemž nikdo pochopitelně nedokázal přesně odhadnout, jak bude poválečný svět vypadat. Všichni ale věděli, že bude jiný, že dojde k mnoha zásadním změnám. Nezapomínejme, že přední osobnosti československého zednářství v Londýně se podílely na tvorbě politických a ideových koncepcí i konkrétních přípravách na návrat do vlasti. Je tedy zřejmé, že stranou tohoto směru uvažování nemohlo zůstat ani jejich zednářství jako jedna z osobních identit. To mělo tehdy za

14 Podporu československému zednářskému snažení v Americe poskytovali především krajan Stanley F. Hlaváč a starý přítel československých zednářů, Svrchovaný Velký Komandant Nejvyšší rady John H. Cowles.

15 Ostražití Britové také vykonávali nad československou lóží poměrně přísný dozor.

16 Byť se jedná o problematiku z hlediska celkového vývoje zdánlivě efemérní, i v ní můžeme najít širší kontext sporů o kontinuitu a diskontinuitu, které hýbaly alespoň částí československé emigrace za války i po ní (k tomu srv. především pozn. 7).

sebou bezmála dvousetpadesátiletou tradici, která se v nejednom ohledu rozcházela s nastupujícími trendy. Československé meziválečné zednářství můžeme z hlediska vztahu ke společnosti, k veřejnosti i k některým klíčovým otázkám považovat i v dobovém kontextu spíše za konzervativní. Panovala obava, že kdyby se k této podobě po válce bezvýhradně vrátilo, stalo by se snadným terčem společenské a možná také politické kritiky, což nebylo záhodno riskovat.

Hlavní zednářské symboly

Byl to patrně Pavel Koerbel, který vypracoval zásadní a velmi pozoruhodný dokument, jenž nese název „Příspěvek k debatě o zednářství v nové společnosti".[17] Vedle problémů s rituálem a zednářskou výchovou[18] spatřoval hlavní nedostatky ve vztahu k soudobým změnám společnosti. Jelikož bylo zřejmé, že žádná zásadní úprava nemůže být schválena v exilu, ale až ve vlasti, měl tento elaborát posloužit jako podklad, o který by se dalo v budoucích debatách opřít.

Na jaře a v létě 1945 se do Československa vrátila většina emigrantů z Británie. Zednáři z lóže Jan Amos Komenský ve vyhnanství se ocitli v poněkud zvláštní situaci. Jejich lóže totiž narozdíl od všech ostatních existovala, ale její Velký Orient, tedy centrála, pod kterou náležela, se nacházel v Londýně. Pro svou lóži ovšem získali od Britů výjimku, která jim povolovala činnost až do 26. března 1948, respektive do doby, než bude plnohodnotně obnoveno zednářství ve vlasti.[19] Znamená to tedy, že tehdy byli vskutku v podstatě jedinými zednáři v Československu. Přesto nepovažuji

17 *AMÚ*, fond 38, karton 20, archivní jednotka 38-68-2.

18 Navrhovalo se zjednodušení rituálu a také poměrně velká vnitřní očista, kdy měly být definovány celé skupiny, které už do budoucna neměly v řadách zednářů působit. Ve snaze vyjít vstříc pokrokovým tendencím doby se zračila i docela reálná obava, jestli ona pokrokovost nezajde tak daleko, že by na zednáře v nové společnosti už nezbylo místo. Takové uvažování bylo tehdy ostatně příznačné zdaleka nejen pro zednáře.

19 Tato situace poněkud připomíná stav před rokem 1918, kdy v předlitavské části monarchie nebylo zednářství povoleno, kdežto v Uhrách ano. A tak zájemci o zednářství z Prahy či Vídně se stávali členy uherských lóží a tam se také mohlo odbývat řádné zednářské „úřadování", vedle přijímání do řádu např. i povyšování do vyšších stupňů atd. Rovněž po válce lóže sídlila v Londýně, část členů žila v Československu a část v Británii, což nemohlo zůstat bez vlivu na její praktické fungování. Zdá se, že teprve v březnu 1946 můžeme vysledovat snahu o faktické obnovení její činnosti, což se ale nedařilo.

za nesporné, že by z tohoto jejich postavení automaticky vyplývalo výlučné právo chopit se iniciativy při obnovování československého zednářství.[20]

V letech 1945 a 1946 můžeme vidět pomyslný střet o moc a právo iniciativy mezi představiteli domácího zednářství, tedy těmi, kteří prožili válku doma, a této exilové garnitury. Stejně jako na hlavní politické scéně i zde získali v tomto období převahu váleční emigranti. Pokud bychom chtěli tuto záležitost personifikovat, pak nejaktivněji vystupoval na straně jedné stařičký dramatik a básník, jeden z prvních českých zednářů vůbec, účastník prvního i druhého domácího odboje Jaroslav Kvapil,[21] za londýnské zednáře jednal Vladimír Klecanda, poslanec a člen vedení národněsocialistické strany, který před válkou působil jako profesor pomocných věd historických na bratislavské Komenského univerzitě.

Již v roce 1945 se nedočkavý Kvapil pokusil připomenout veřejnosti zednářství a vytěžit z válečných obětí v zednářských řadách,[22] které byly značné, kapitál pro co nejrychlejší obnovu zednářské struktury. Se zlou se ale potázal. Nenalezl dost pochopení ani u veřejnosti, ani u Vladimíra Klecandy. Na tomto místě je třeba si položit otázku, čí postoj byl věci více ku prospěchu. Kvapilova strategie byla jasná: hrdě a suverénně začít s obnovováním zednářství na těch základech, které mu postavila první republika. Domnívám se, že mu zpočátku vůbec nepřišlo na mysl, že by mohl nastat nějaký problém. Nikdo již dnes nerozhodne, zda by tato strategie slavila úspěch. Existovalo v podstatě dvojí řešení: buď otevřeně uspět, nebo otevřeně neuspět. Vladimír Klecanda si byl bezesporu vědom daleko hlubšího zasazení zednářského problému do celkového kontextu, a podle toho se také choval. Jednal a taktizoval. V tomto případě se nabízí otázka, zda mu toto vědomí v podstatě nesvazovalo ruce, respektive zda touto svou vnímavostí nenahrával protivníkovi,[23] zda mu tímto výrazným respektem nepřidával na významu.[24] Nakonec tato cesta slavila úspěch. Je ovšem otázkou víceméně řečnickou, zda se ve svém důsledku nejednalo spíše o vítězství Pyrrhovo.

Konfrontaci těchto koncepcí můžeme myslím bez rozpaků přiřadit k pomyslnému a vlastně tradičnímu sporu o vliv mezi domácím a zahraničním odbojem, jehož výsledky jsou alespoň pro období po druhé světové válce v českém prostředí zřejmé. K otevřenému střetu došlo na sklonku ledna 1946, kdy měl Kvapil v pražském Karolinu převzít titul *Doctor honoris causa* a rozhodl se, že při této příležitosti prosloví řeč, která se bude týkat mimo jiné i zednářů. Klecanda se rozhodl, že musí této iniciativě za

---

20 Podle pozdější výpovědi Bohumila Vančury diskutovali zednáři na posledních schůzkách v Londýně o tom, zda budou těmi ve vlasti skutečně bezvýhradně přijati.

21 K němu nejpodrobněji viz HAUSMANNOVÁ, Klára: *Jaroslav Kvapil*. Disertační práce FF UK. Praha 2000.

22 Ty byly způsobeny jednak decimováním židovského obyvatelstva, nezanedbatelně ale i aktivitou řady zednářů v odboji a jejich následnou perzekucí. K počtu obětí srv. ČECHUROVÁ, J.: *Čeští svobodní zednáři ve XX. století*, s. 367 n.

23 Tímto protivníkem bylo pochopitelně Noskovo ministerstvo vnitra, které muselo zednářskou činnost povolit.

24 I zde je třeba vnímat Klecandovo jednání, alespoň podle mého názoru, na pozadí vztahu londýnské a moskevské exilové reprezentace, tak jak se vyprofiloval na jaře 1945.

každou cenu zabránit, a tak se sám obrátil na Kvapila dopisem, ve kterém mu osvětlil ze svého pohledu, jenž bezesporu považoval za obecně platný, stav československého zednářství.[25]

Vztahy se zahraničními lóžemi a obnovení zednářství v ČSR

V této době můžeme činnost někdejších londýnských zednářů, mezi nimiž stále vynikali Vladimír Klecanda a Pavel Koerbel, který nyní působil jako přednosta právního a legislativního odboru Úřadu předsednictva vlády, rozdělit v podstatě do tří základních okruhů. Jednak to bylo politické jednání o možnostech obnovy zednářství, dále udržování kontaktů s cizinou a v souvislosti s tím pak obstarávání či zprostředkovávání finančních toků pro československé zednářství. Poněkud zaostávala komunikace s domácím zázemím, přesto je tehdejší agenda londýnských zednářů vskutku úctyhodná.[26] Nemůžeme se proto divit, že si tak vysoko cenili vlastní význam pro československé zednářství; z hlediska jeho zasazení do nadnárodních vazeb a struktur byli opravdu těmi nejpovolanějšími. Zároveň však mohli působit na ostatní zednáře jako příliš velcí „světoběžníci", kteří se na ně dívají poněkud s despektem. Oba dva postoje se dají pochopit.

Vladimír Klecanda neměl ovšem v době, kdy psal Kvapilovi onen zásadní list, vůbec jistotu, zda se podaří zednářství obnovit. Na základě rozhovoru s ministrem vnitra Václavem Noskem a premiérem Zdeňkem Fierlingrem rozhodně nezískal dojem, že jeho snažení bude mít zaručeně pozitivní výsledek. Jestliže řešení tohoto problému bylo odsunuto až na čas po volbách (v nichž Klecanda měl kandidovat),[27] pak některé záležitosti bylo třeba řešit hned. Jednalo se především o finance, které ve prospěch zednářů, obnovení jejich činnosti i charitativního působení přicházely ze zahraničí, především pak ze Spojených států, kde ve prospěch československého zednářství stále lobbovali osvědčení Hlaváč, Cowles[28] i jiní. Klecanda byl zpočátku na rozpacích, zda

---

25 Klecandův dopis uveřejňujeme jako dokumentární přílohu tohoto příspěvku.

26 Představu o ní si můžeme udělat ve *Státním ústředním archivu v Praze* (dále *SÚA*), fond Zednářské lóže (nezpracovaný), materiály Jana Jíny, či fond Sbírka různých osobních archivů, sign. 550-12-1 a 550-12-2. Za upozornění na tyto cenné a jedinečné dokumenty děkuji paní Alexandře Blodigové. Další cenné materiály jsou uloženy v *Archivu hlavního města Prahy* (dále *AMP*), fond Národní Veliká Lóže Československá.

27 Nejsem si ovšem zcela jista, zda Klecandu zviklal až rozhovor s těmito politickými veličinami, neboť již v září 1945 hlásil Koerbel do Washingtonu na otázku, kdy dojde k obnově československého zednářství: „Velký Mistr (Klecanda) je toho názoru, že je moudré počkat s obnovením našich zednářských aktivit do doby po prvních svobodných volbách. Očekává se, že se tak stane někdy na začátku příštího roku." *SÚA*, Sbírka různých osobních archivů, sign. 550-12-2, dopis Koerbla Cowlesovi z 25.9.1945

28 Již 31.7.1945 psal Cowles Koerblovi: „Nevím, jak bychom vám mohli jinak než finančně pomoci. Jak víte, mnozí se zapojili do místní zednářské lóže. (...) Pokud přijmete, pošleme vám finanční dar ve výši 15 000 $ nebo 20 000 $. Prosím o sdělení, jak vám jej máme poukázat." (*Tamtéž.*) Koerbel ve své odpovědi ze září 1945 přislíbil, že dar převezme v Americe František Weisl v blízké budoucnosti, že se o tom musí ale poradit s Klecandou. Nakonec byly tyto prostředky poukázány bankovním převodem do Československa.

má peníze na podporu vdov a sirotků po popravených a padlých zednářích a posléze i přímo prostředky na obnovení zednářské činnosti přijmout, protože měl obavu, aby se nakonec nejednalo vůči zahraničí o velkou blamáž. Na druhou stranu peníze z Ameriky byly darem, který nebylo záhodno odmítnout.[29]

V březnu 1946 dorazilo do Živnostenské banky prvních 3750 dolarů, které sehnali newyorští zednáři. Peníze byly poukázány přímo Klecandovi, v Živnobance pak byl zřízen běžný účet znějící na jméno „Univ. Prof. Dr. Vladimír Klecanda". Právo podpisu měly mít současně dvě osoby, Klecanda a Koerbel, a dále předválečný poslední nejvyšší funkcionáři Vincenc Lesný a Otto Mizera. V této souvislosti je třeba připomenout, že pokud zednáři neexistovali jako spolek, byli vlastně bez trvalého přísunu prostředků, neboť ten spočíval ve vybírání členských příspěvků. Byli tedy odkázáni jen na dobrovolné dary, a sehnal-li někdo takto impozantní částku, jeho autoritu to pochopitelně podepřelo.[30] Do března 1946 byly takto získány prostředky ve výši 261 580 korun, do konce tohoto roku se pak navýšily o další milion korun. Na podpory bylo vyplaceno přibližně dvě stě tisíc, zůstatek byl tedy úctyhodný.[31] Je pochopitelné, že američtí, ale i angličtí zednáři chtěli mít za těchto okolností informace, jak postupuje obnovovací proces. Jejich zájem byl možná působivějším argumentem než tlak a nedočkavost většiny zednářské domácí základny.

Účinnou podporu československým zednářům po válce poskytovaly americké lóže, jejichž významným představitelem byl Svrchovaný Velký Komandant Nejvyšší rady John H. Cowles

Situace se poměrně značně zkomplikovala, když Klecanda na začátku dubna 1946 ve věku sedmapadesáti let nečekaně zemřel. Komunikaci se zahraničím sice plně obstaral Pavel Koerbel, na němž beztak ležela většina této agendy i doposud, ale z hlediska symbolického to znamenalo velkou ztrátu. Navíc mělo Klecandovo úmrtí důsledky zcela praktické, neboť zednářský účet v Živnobance byl ve skutečnosti jeho

29 První nabídka, kterou Klecanda dostal, znčla podle jeho slov na 20 tisíc dolarů, právě ve prospěch vdov a sirotků. Do celé záležitosti se nakonec vložil prezident Beneš jako někdejší zednář, který si velmi dobře uvědomoval, jak vlivnou skupinou v Americe zednáři jsou. Rozhodně by to nebyl dobrý signál o stavu demokracie v Československu, kdyby byla možnost existence zednářství v této době zpochybněna. Viz *Archiv Kanceláře prezidenta republiky* (dále *AKPR*), fond F 967, inv. č. 1857, sign. 107264/50, Věc: Národní Veliké Lóže Československé, konvolut písemností.

30 Další peníze putovaly z amerických lóží přímo prezidentu Benešovi, který skýtal spolehlivou záruku, a okamžitě byly převedeny rovněž na účet do Živnostenské banky (viz *tamtéž*, F 977/36).

31 *AVL ČR*, Finanční zpráva přípravného výboru, 18.9.1947.

soukromým účtem a panovala reálná obava, že skončí v jeho pozůstalosti.[32] Na tomto příkladě můžeme vidět, jak křehká byla hranice mezi osobním a institucionálním a jaké „detaily" z hlediska systémového mohly situaci zcela změnit.

Vladimír Klecanda se tedy voleb v roce 1946 nedožil. Dosti pozoruhodným momentem je, že ještě před nimi, od 11. května, se scházel takzvaný Přípravný výbor, složený ze zednářů domácích i londýnských,[33] který začal konat první formální kroky k obnovení zednářství v Československu. Z této datace se zdá, jako by snad právě Klecandova smrt vlastně poněkud uvolnila prostor pro jednání mezi představiteli obou táborů i pro oficiální iniciativu. Ze schůzky konané 20. května 1946 vzešel pak první oběžník, který byl určen všem posledním předválečným Mistrům Lóží, v němž byli seznámeni s tím, že se rozbíhají přípravné práce, a vyzváni, aby začali shledávat spolehlivé někdejší členy, ovšem pouze na bázi neformálního spolku či přátelského kroužku.[34]

Paralelně s těmito přípravami a s úředním dohadováním na ministerstvu vnitra i neúředním ovlivňováním rozhodujících kruhů, vládních i stranických, probíhala velmi čilá komunikace se zahraničím. Ta byla v této době z pochopitelných důvodů opravdu plně v rukou členů lóže Jan Amos Komenský ve vyhnanství.[35] Velký podíl na ní tvoří listy týkající se humanitární pomoci, která byla do Československa zasílána a distribuována prostřednictvím zednářů. Jednalo se o velmi velkorysý podnik, který však československé zednáře poněkud zaskočil, protože na jeho realizaci nebyli plně připraveni. Situaci podstatně komplikovalo i to, že právně neexistovali a jejich komunikace tím byla značně ztížena. Takzvaná balíčková akce začala roku 1946 a odehrávala se povětšinou v rámci takzvané akce CARE (*Cooperative for American Remittanees to Europe*).[36] Převážná část zásilek byla uskladněna a rozdělována sociálně potřebným

---

32 Věc vyřešila dohoda mezi ředitelem Živnostenské banky Ivanem Petrem, který byl zednář, a Kanceláří prezidenta republiky. Petr slíbil, že peníze nebudou bankou přihlášeny do Klecandovy pozůstalosti a zůstanou nedotčeny, pokud by však někdo z pozůstalých dodatečně vznesl nárok na toto konto a vymáhal uloženou částku, tak se prezidentská kancelář, respektive Edvard Beneš, zavázali, že věc urovnají. Zanedlouho se již účet jmenoval „Otto Eduard Mizera", což bylo jméno muže, který se stal poválečným Velkým Tajemníkem NVLČs. (*AKPR*, fond T 944/46, Věc: Národní Velké Lóže Československé, dopis Živnostenské banky Kanceláři prezidenta republiky z 18.4.2004.) Řešení Klecandovy pozůstalosti ani tak nebylo snadnou záležitostí. Rodině byla poskytnuta od státu jednorázová výpomoc těsně po Klecandově smrti, dále byla podstatně zvýšena penze pro „slečnu Klecandovou" a jednalo se o dodatečném přiznání vyživovacích příspěvků pro rodinné příslušníky za období, kdy byl zaměstnancem, a nikoli členem Státní rady. (K tomu srv. *AMP*, f. NVLČs, k. 1, záznam o rozmluvě s J. Jínou.)

33 Schůzky se konaly v bytě Jana Jíny, v té době přednosty politické sekce prezidentské kanceláře, a účastnili se jich z londýnských, respektive amerických zednářů Pavel Koerbel a Bohumil Vančura (uváděn je i František Weisl, ovšem ten byl v zahraničí), z domácích zednářských matadorů Jaroslav Kvapil, Viktor Stretti a František Kadeřávek, kromě nich ještě Jaromír Dvořák, Otto Mizera a Albert Pražák (skoro by se chtělo říci, že za domácí odboj).

34 Podle základního zednářského dokumentu z roku 1723, tzv. Starých povinností, zednáři nemohou existovat jako ilegální organizace, vždy musejí mít legální právní bázi. Souvisí to s tím, že po nich interní směrnice požadují loajalitu ke státu, a ta se dá předpokládat pouze v takovém státě, který jejich činnost bezproblémově umožňuje.

35 Srv. *SÚA*, Sbírka různých osobních archivů, sign. 550-12-2.

36 K tomu srv. *www.care.de/chronic.html* nebo *http://encyclopedia.thefreedictionary.com/CARE*.

zednářům, jejich příbuzným a pozůstalým v prostorách věhlasné firmy Rott, jejíž majitel Vladimír Rott patřil k exponentům předválečného zednářství. Nezanedbatelné množství bylo složeno rovněž přímo u Pavla Koerbla, u firmy Čechoslovakie a nakonec i v zednářském chrámu. Balíky byly doručovány na soukromé adresy, především na Koerblovu, ale později též na adresy ostatních členů Přípravného výboru.[37] Celkem do Prahy dorazily stovky potravinových balíků, každý v hodnotě patnácti dolarů a vážící deset nebo třináct kilogramů. Kromě toho přicházely balíky s pokrývkami, podrážkami, nitěmi, zkrátka s tím, co americká armáda v Evropě již nepotřebovala. Ještě v roce 1948 zbývalo na skladě přes sto padesát těchto potravinových balíků a řada dalších věcí.[38]

Nejaktivnějším českým prostředníkem, jenž se v těchto záležitostech angažoval, byl František Weisl, který stále dlel v Americe,[39] ovšem zároveň byl členem Přípravného výboru. Z jeho korespondence s Koerblem vysvítá, že během roku 1947 již začali být američtí zednáři dosti nervózní z toho, že v Československu se stále nic neděje, že formální obnovení činnosti lóží nenastává. Uvažme, že se vlastně jednalo stále jen o soukromou akci, do které americké zednářství velkoryse investovalo a za niž se mu zatím nemohlo dostat žádného oficiálního poděkování. Weisl proto vyzval Koerbla, aby „několik bratří ... vyhledalo Jana Masaryka a žádali ho, aby ve W[ashingtonu] navštívil Cowlese formálně a oficiálně, tak jako třeba prezident USA, státní sekretáři, belgičtí, holandští, ale též polští ministři a velvyslanci." A dodával: „Já bych to mohl spískat sám, ale mně se už příčí o to prosit. Pak to vypadá, jako by mi někdo dělal osobní ochotu. Nemyslím tím ministra. Ten má pro tyto věci mimořádné pochopení, ale pořadatelé zájezdů je nemají. Mohl bych o tom zpívat písničky."[40] Weisl nakonec navštívil Cowlese sám, a jak se zdá, nebyl právě vlídně přijat.[41] Zdravicí poslanou Cowlesovi i jiným americkým zednářským institucím z ustavujícího Valného shromáždění NVLČs dne 26. října 1947 byla alespoň na první pohled tato nepříjemná situace zažehnána. Účel byl, jak se zdálo, splněn, československé zednářství přece jen fungovalo... Weisl zůstal ovšem skeptikem, když svému partnerovi psal: „Pro postup doma nechci nic doporučovat. Připomínám jen, je-li můj názor správný ... že nic se nezískalo a mnoho se ztratilo. Right or wrong, my country."[42]

Přestože se po obnově československého zednářství zdálo, že vztahy s Amerikou dostanou dřívější srdečný tón, nestalo se tak. Svou roli zde vedle osobních záležitostí zajisté hrála i změna geopolitického klimatu. V prosinci 1947 se Koerblovi dostal do rukou tiskopis s Cowlesovým projevem – nezapomínejme, že tento stařičký muž byl stále jedním z nejmocnějších amerických zednářů vůbec – v němž byly i poznatky o Československu. Projev byl „příznačný pro náladu ve Spojených státech a také pro duševní stav našeho jinak tak slušného přítele Cowlese", komentoval text Koerbel.

---

37 *Tamtéž.*

38 *AMP*, f. NVLČs, k. 4.

39 František Weisl byl v této době hlavním výkonným ředitelem UNRRA a poté působil ve FAO, potravinové a zemědělské organizaci OSN.

40 *SÚA*, Sbírka různých osobních archivů, sign. 550-12-2, Weislův list Koerblovi z 12.8.1947.

41 *Tamtéž*, Koerblův list Weislovi z 29.10.1947.

42 *Tamtéž*, Weislův dopis Koerblovi z 12.11.1947.

„Pokud jde o jeho osobu, nutno si ovšem uvědomiti, že je to podle všeho starý ješitný pán, kterému to přece již tak úplně nemyslí. Jeho zprávy o Československu jsou směsí pravdivých a nesprávných, mnohdy naprosto nevhodně stylizovaných zpráv. (...) Neberu věc přirozeně tragicky, ale snad by se přece jenom mělo něco udělat. Dojemné je, jak do svých zednářských zpráv plete na dvou místech vzpomínky na staroměstský orloj, který se mu zřejmě zvláště líbil."[43]

Členům lóže Jan Amos Komenský ve vyhnanství připadla tedy nezáviděníhodná úloha jak zachovávat před světem dobrou tvář svobodného zednářství v ČSR,[44] tak tím ale (opět!) pomáhat k dotváření pozitivního obrazu Československa jako celku. Jakmile se na podzim 1947 podařilo, byť za cenu značných ústupků,[45] odstranit překážky, které bránily obnovení existence zednářství v Československu, museli také začít uvažovat o budoucnosti své zcela výjimečné lóže. Záznam z jednání Přípravného výboru 7. října 1947 prozrazuje, že se rozhodli po obnově NVLČs přeložit své sídlo z Londýna do Prahy a zde tuto lóži přejmenovat na „Komenský ve vyhnanství", aby se dostatečně odlišovala od obnovované tradiční lóže Jan Amos Komenský.[46] Ti zednáři, kteří byli členy londýnské lóže, ale zůstávali v zahraničí (jednalo se buď o krajany nebo o československé diplomaty a úředníky), mohli vytvořit v Americe nebo Británii zednářské kroužky přičleněné k pražské lóži.

Zdá se, že těžiště příprav na obnovení zednářské činnosti spočívalo opět především na bedrech členů l. JAK ve vyhnanství. Alespoň o tom svědčí Koerblovo svědectví, pronesené v bezprostředním ohlasu Valného shromáždění: „Milý Franto, tak máme veliký den za sebou. Nebudu při nejlepší vůli s to, abych Ti podal podrobnou zprávu, neboť na to nestačí ani čas, ani síly. Mizera[47] se vrátil ze Sovětského svazu teprve v sobotu odpoledne, takže nám při nejlepší vůli nemohl pomoci při přípravách, a tak byla takřka celá tíha těchto příprav, pokud šlo o stránku administrativní, na bedrech Vančurových a mých."[48] Na druhou stranu však v nově vzniklé organizaci zaujali někdejší londýnští zednáři vskutku klíčové pozice. Šestadvacátého října 1947 na slavnostním „Ustavujícím Valném shromáždění Národní Veliké Lóže Československé"[49] byl zvolen Velkým

43 *Tamtéž*, Koerblův list Weislovi ze 4.12.1947.

44 Zanedlouho pak byly přichystány bulletiny v angličtině. Ty měly sloužit jako prostředek pro relevantní informování zednářského světa. K tomu srv. *AMP*, f. NVLČs, k. 2.

45 K tomu podrobně viz ČECHUROVÁ, J.: *Čeští svobodní zednáři ve XX. století*, s. 375 n.

46 *AMP*, f. NVLČs, k. 2. V období první republiky nesly jméno JAK rovněž dvě lóže pod NVLČs, a sice ona pražská a dále Comenius v Košicích.

47 Otto Eduard Mizera byl v té době ředitelem Společnosti pro pěstování řepného semena, později zaměstnancem ministerstva zemědělství, poúnorovým členem KSČ.

48 *SÚA*, Sbírka různých osobních archivů, sign. 550-12-2, Koerblův dopis Weislovi z 29.10.1947.

49 Domnívám se, že termín „ustavující" má z hlediska kontinuity vypovídací hodnotu sám o sobě. Profesor Českého vysokého učení technického František Kadeřávek v zahajovacím projevu tento rozpor překlenul nadsázkou, když zdůraznil, „že osud československého zednářstva byl podobný jako osud naší vlády. Také NVLČs byla nucena uchýliti se do zahraničí, do svobodné ciziny, kde působila, byla mezinárodně uznána a zachovala kontinuitu československého zednářství. Vrací se nyní do vlasti stejně tak, jak se vrátila po době exilu československá vláda." (*AMP*, f. NVLČs, k. 5, zápis z valného shromáždění.)

Mistrem, tedy hlavou československého zednářství,[50] trojnásobný Mistr Lóže Jan Amos Komenský ve vyhnanství Bohumil Vančura,[51] který tehdy pracoval na ministerstvu informací jako přednosta anglosaského oddělení.[52] Velkým Tajemníkem pro zahraniční vztahy se stal Pavel Koerbel, jeho zástupcem pak Karel Hudec, František Weisl byl zástupcem Velkého Dveřníka a Max Wassermann se stal Velkým Samaritánem. Dá se tedy říci, že i v roce 1947 měli „londýnští" zednáři ve svých rukou celkové vedení této instituce a plně ovládali její zahraniční politiku.[53] V tomto složení také zastihl zednáře únor 1948.[54]

Poúnorová agonie. Na mušce StB v kauze Rudolfa Slánského

Vyrovnávání s novými podmínkami bylo velmi náročné a zdaleka ne všichni zednáři byli přesvědčeni o tom, že další jejich konání má smysl. Jejich obavy a skepsi rozptyloval Bohumil Vančura, který se zřejmě plně rozhodl pro koexistenci s novým režimem. Snad v ještě obtížnější situaci byl Pavel Koerbel, protože komunikace s cizinou byla záležitostí všestranně ožehavou.[55] Z jeho zpráv se zdá, že korespondence s Anglií i Amerikou, která byla vskutku povýtce formální, fungovala bez obtíží, jako by se nic nestalo. Během roku 1948 nastal v etablování československého zednářství značný pokrok, bylo uznáno řadou Velkých Lóží po celém světě, došlo k výměnám ručitelů, tedy jakýchsi vyslanců, a dělalo si plány do budoucna.[56] Stále přicházela z Ameriky potravinová pomoc i šatstvo a pokrývky a zároveň se konkretizoval příslib, že českoslovenští zednáři dostanou z USA i nové zástěry a odznaky, což bylo speciální a nedostatkové zboží. Ty také skutečně na počátku roku 1949 dorazily. Další klenoty a zástěry věnovala Velká Lóže Anglická. Na základě dochovaných materiálů ovšem můžeme dovodit, že od roku 1949 komunikace se zahraničím z pochopitelných důvodů ustávala.

Až do roku 1951, kdy ukončili svou činnost, přibírali zednáři stále nové členy. Zároveň však také o hodně přicházeli. Část nechtěla už dále snášet podvolování komunis-

---

50 Toto tvrzení není zcela přesné. Na Slovensku nebylo vzhledem k odlišným poměrům zednářství obnoveno vůbec, pouze někdejší bratislavská lóže Ján Kollár fungovala od nynějška v Praze a tvořili ji především Češi, kteří za první republiky působili na Slovensku.

51 Z 86 hlasů získal 82, jeden byl pro Jana Jínu, jeden pro Jaroslava Kvapila, jeden byl prázdný a jeden neplatný. (*Tamtéž.*)

52 Později byl Vančura ředitelem Výstavního domu U Hybernů.

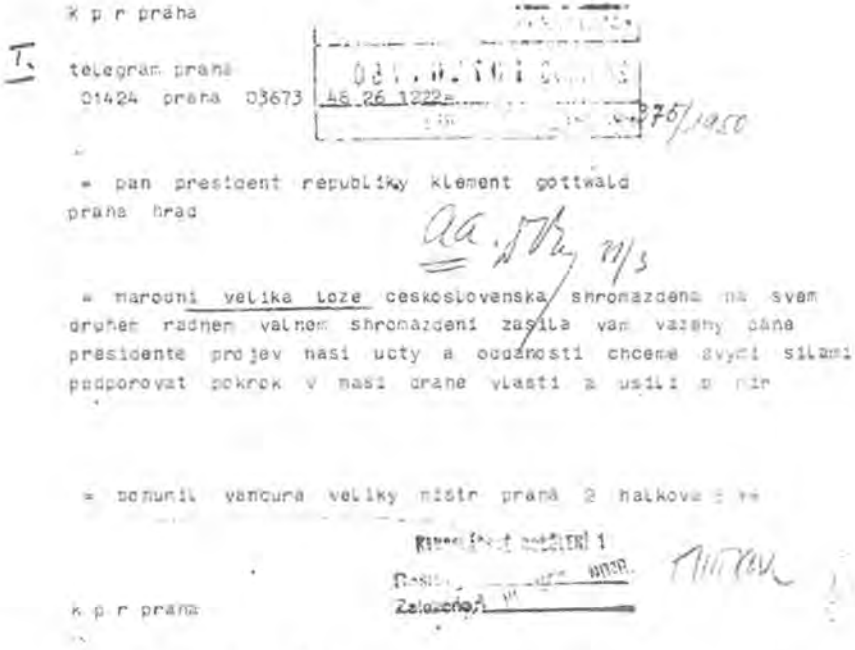
53 Kandidátní listina se nachází např. v *AMP*, f. NVLČs, k. 2, další materiály pak v *AMV ČR*, S-271-7.

54 K peripetiím zednářství po „únoru" srv. ČECHUROVÁ, J.: *Čeští svobodní zednáři ve XX. století*; TÁŽ: Kompatibilní či nekompatibilní?

55 Zprávy o jeho činnosti viz *AMP*, f. NVLČs, k. 1, 3, 4 a 5.

56 Na iniciativu lóže Most vyslovit se veřejně k novým politickým poměrům, což odporovalo tradiční zednářské apolitičnosti, Pavel Koerbel 14. června 1948 reagoval podle zápisu takto: „...je přesvědčen, že se ze zednářských lóží nesmějí státi spolky odpůrců nebo kritiků vlády a státního zřízení. Bylo by naprosto pochybeno, kdyby si Veliká Lóže, která má dnes asi 600–700 členů, osobovala jakékoliv právo reformovati zednářství, nebo dokonce reformovati státní zřízení." (*Tamtéž*, k. 3, Stručný záznam o schůzi zahraniční komise, konané v bytě br. P. Koerbla dne 14.6.1948 od 19,45 do 22,30 hod.)

tickému režimu, někteří byli ve vězení, jiní emigrovali. Je pochopitelné, že lóže Komenský ve vyhnanství se tyto trendy týkaly mimořádně silně. Důvodem byla – povšechně řečeno – její londýnská minulost. Ta představovala jisté zázemí a nakonec i zkušenost v cizině, ale zároveň na sebe upoutávala zvláštní zájem státních orgánů. Když se zednářské lóže na jaře 1951 opět „uspávaly", vypadal seznam členů této lóže

K p r praha

T telegram praha
01424 praha 03673 46 26 1222=

= pan president republiky klement gottwald
praha hrad

= narodni velika loze ceskoslovenska shromazdena na svem druhem radnem valnem shromazdeni zaslila vam vazeny pane presidente projev nasi ucty a oddanosti chceme svymi silami podporovat pokrok v nasi drane vlasti a usili o mir

= bohumil vancura velky mistr praha 2 hatkova

K p r praha

Zdravice Národní Veliké Lóže Československé prezidentu Klementu Gottwaldovi, zaslaná z druhého valného shromáždění lóže v březnu 1950

podstatně jinak než v londýnských dobách. Poněvadž nemáme žádné soupisy členstva z let 1945 až 1947, nevíme vlastně, zda mnozí z londýnských zednářů začali vůbec ve vlasti zednářsky žít. Budeme-li tedy pracovat se vzorkem, který nám nabízejí londýnské seznamy,[57] uvidíme, že v emigraci po „únoru" skončili například Ladislav Feierabend, Hubert Ripka, Jaroslav Císař, František Uhlíř, Hugo Stein-Skála a nakonec i Pavel Koerbel. Tragickou smrt Jana Masaryka, která se pro mnohé stala vůbec prvním impulzem k hlubší reflexi dalšího smyslu zednářské činnosti, netřeba připomínat.

V roce 1951 měla lóže Komenský ve vyhnanství pouze patnáct členů. To je na naše poměry opravdu málo; použít termín stagnující lóže je v tomto případě příliš mírné označení. Řada z nich měla navíc duplicitní členství, protože časem začali praktikovat i ve své původní lóži, eventuálně si vybrali nějakou jinou. Podrobnou analýzou člen-

57 *AMÚ*, f. 38, k. 20, sign. 38-68-1.

ského seznamu z té doby[58] zjistíme poměrně překvapivé skutečnosti, ze kterých se zdá, že idea, s níž přicházeli „Londýňané" do vlasti, se patrně vyčerpala. Z oněch patnácti členů splňují modelový vzorec – zasvěcení za první republiky, válečné zednářství v Londýně či Americe a poválečná činnost v lóži Komenský ve vyhnanství – pouze čtyři muži: ministerský rada ministerstva zahraničních věcí a vyslanec Josef Hanč, ministerský rada MZV Karel Hudec, dále Bohumil Vančura a Max Wassermann. Ostatní byli po válce přijati z lóží, jejichž činnost již nebyla obnovena, a to jak z českých, tak z těch, které před válkou patřily pod Velkou Lóži Lessing. V případě ministerského rady MZV Otto Dvouletého šlo o zednáře původně francouzského. Odborový rada MZV Gustav Janata se stal zednářem během londýnského působení. Po válce byli přijati tři noví členové[59] – Vančurův syn Jan, inženýr Josef Doleček, referent podniku KOVO, a pak technik Felix Tříska, o němž ještě bude řeč. V této souvislosti působí poněkud úsměvně skutečnost, že při „rozpracování" zednářských záležitostí v roce 1951 se podařilo agentům Státní bezpečnosti odhalit hned pětadevadesát členů této lóže.[60]

Již z roku 1950, a především pak z roku následujícího máme signály, že některým zednářům – pracovníkům ministerstva zahraničí – věnovala Státní bezpečnost zvýšenou pozornost.[61] Bylo to logické, protože řada zaměstnanců právě tohoto úřadu využila příležitosti k emigraci, nová etapa studené války vykonala své a změna atmosféry v resortu po odstoupení Vladimíra Clementise také nezůstala bez důsledků. Veškerá agenda, která k tomu tématu vznikla, jasně ukazuje, že se bezpečnostní orgány v zednářské problematice vůbec neorientovaly, že sbíraly informace způsobem vskutku amatérským, přestože bylo k mání dost relevantní literatury, a že měly o tomto fenoménu velmi naivní romantické až fantastické představy. To ovšem nic nemění na faktu, že závěry, které vyvozovaly, byly snad ještě nebezpečnější, než kdyby byly více informovány.

V materiálech Státní bezpečnosti se zachovalo pouze několik dokumentů, které potvrzují zájem o konkrétní zednářské lóže. Rozhodně nejinteresantněji se jim jevila lóže Komenský ve vyhnanství. Podrobná zpráva, která se týká členů této lóže, byla

---

58 Tento přehled zednářské provenience se zachoval v *AMV ČR*, S-271.

59 Došlo k tomu pokaždé na půdě jiné lóže, z čehož usuzuji, že lóže Komenský ve vyhnanství již nebyla schopna tyto úkoly plnit.

60 Srv. *AMV ČR*, fond 310 (Velitelství Státní bezpečnosti, 1945–1953), k. 95, inv. jedn. 3, referát ze 17.3.1951, Svobodní zednáři – souhrnná zpráva. Podle zprávy agenta Av 6054 z 18.4.1951 však praktikovalo v době zániku pouze sedm členů této lóže, což zřejmě odpovídá realitě. *Tamtéž*, fond H (Operativní svazky – historický fond), sv. 125, inv. č. 1.

61 K tomu srv. především posledně zmíněný fond. Zpočátku se nejednalo o zkoumání a vytěžování systematické, ale spíše o náhodné podněty. Ještě z doby, kdy zednářské lóže existovaly, se dochoval např. „Záznam MNB 'o nalezeném konceptním papíru v obálce jednatele místní organizace KSČ v Praze VII – Květy Biehelerové'", která si na papír napsala „United Grand Lodge". Logický konstrukt vyšetřování se pak odvíjel z toho, že byla s rodinou za války v Anglii a „že se jedná o manželku Frice Biehelera, interbrigadisty, který pracuje na ministerstvu zahraničních věcí. Je jedním ze společnosti Schvarze-Černého [sic], Londona, Závodského a jiných vyšších donedávna pánů." (*Tamtéž.*) Odtud pak vyplynulo další šetření, zda jmenovaní nepatří též mezi zednáře. Celkově StB shromažďovala základní informace o zednářské struktuře i členech.

sepsána 18. dubna 1951, tedy necelé tři týdny poté, co bylo československé zednářství rozpuštěno. Z tohoto pohledu by se chtělo říci, že neradostný konec zednářství v Československu nastal právě včas. Faktem je, že o sebelikvidaci se uvažovalo již dlouhou dobu a definitivně o ní bylo rozhodnuto již před Vánoci roku 1950. Proto ji nelze dávat do bezprostřední souvislosti s událostmi, o nichž bude řeč. Agent StB tehdy vypracoval stručné portréty jednotlivých členů Komenského lóže, z nichž je patrná poměrně dobrá informovanost jak o minulosti, tak o současných aktivitách členů lóže Komenský ve vyhnanství. Domnívám se proto, že informátor musel pocházet přímo z této lóže.[62] Ke kontaktům s cizinou agent sdělil, že „dnes žádného spojení není. Korespondenci s některými bývalými členy udržoval Pavel Koerbel, avšak po jeho odchodu není nikdo, kdo by měl jakékoli informace."[63] Agent uvedl také pozoruhodnou skutečnost, že když Velký Mistr Vančura odjížděl na služební cestu do Anglie, prohlásil, že se vyhne jakémukoliv styku jak s bývalými členy lóže, tak se zednáři anglickými, a po návratu informoval, že se skutečně s nikým nesešel a že tomu byl rád. Tato informace není přesná, neboť Vančura při výslechu sám uvedl, že při své služební cestě do Anglie v létě 1948 navštívil tamního Velkého Tajemníka, ptal se jej, zda mohou být přijati mezi anglické zednáře komunisté, na což se mu dostalo kladné odpovědi, a ujistil ho, že v poúnorovém Československu se zednářství rozvíjí svobodně.[64] Dále agent informoval, že zednářský kroužek v New Yorku se rozpadl, „jelikož nebylo nikoho, kdo by se byl o jeho další existenci staral. Podobně se zdá, že se rozpadla i bývalá skupina londýnská, jelikož hlavní zájemci o činnost se navrátili v roce 1945 do vlasti a z těch, co zůstali, nikdo neprojevoval dostatečný zájem o udržení další soudržnosti."[65] Zprávu tohoto agenta pak řídící orgán vyhodnotil jako „málo dostačující... Agent chce zřejmě vzbudit zdání, že zednáři jsou lidé, kteří mají naprosto kladný poměr k lid. dem. zřízení."[66]

Někteří členové lóže Komenský ve vyhnanství se stali v padesátých letech přímým objektem pozornosti bezpečnostních orgánů. V zásadě můžeme říci, že Státní bezpečnost zajímaly dva okruhy problémů, oba ale v podstatě souvisely se špionáží, kterou potenciálně mohli někdejší londýnští zednáři podnikat. Na prvním místě to byla spolu-

62 S největší pravděpodobností jím byl Otto Dvouletý. K této tematice se vztahuje pozoruhodná poznámka z 30.3.1951: „...žádný z vedoucích zednářů není natolik kompromitován, aby mohl být přinucen ke spolupráci. Byli proto z nich použiti k vázání ti, kteří zaujímají takovou veřejnou činnost, že odmítnutí spolupráce s StB by nemohli odůvodnit. To zednáři předpokládají, a i když jde o člena s vyšším zasvěcením, nemá tento plnou důvěru." *Tamtéž*, referát č. 2034, Obtíže při vybírání typů objektu „svobodní zednáři".

63 *Tamtéž*, zpráva agenta z 18.4.1951: „1. Charakteristiky jednotlivých členů Lóže 'Jan Amos Komenský v exilu'; 2. Všeobecné poznatky o svobodných zednářích." Citované tvrzení agenta potvrdil ve své výpovědi i Bohumil Vančura, když uvedl, že po Koerblově odchodu do emigrace již nebylo místo Velkého Tajemníka pro styk se zahraničím obsazeno a veškerá korespondence s cizinou se přerušila (*tamtéž*, H-125/7, protokol z výslechu B. Vančury z 5.2.1953).

64 Vančura o tomto zjištění podal po návratu písemnou informaci Rudolfu Slánskému, na kterou se mu dostalo jen lakonické odpovědi (*tamtéž*, H-125/11, opis vlastnoručně psané výpovědi B. Vančury z 10.10.1952).

65 *Tamtéž*, H-125/1, zpráva agenta z 18.4.1951.

66 *Tamtéž*, hodnotící komentář je připojen k agenturní zprávě.

práce s Rudolfem Slánským, která začala být prošetřována v souvislosti s jeho procesem, a dále osudy archivu Pavla Koerbla, respektive lóže JAK ve vyhnanství, o němž patrně panovala představa, že bude obsahovat pravé poklady. Nutno přiznat, že při „rozpracování" těchto kauz pomáhali jak zednáři-komunisté, tak zednáři, kteří byli získáni pro spolupráci se Státní bezpečností. Nezanedbatelné byly i výslechy zatčených členů Řádu, na prvním místě Bohumila Vančury. Myslím, že jde vskutku o nejsmutnější kapitolu z dějin československého zednářství, byť se jednalo pouze o jakousi dohru *post festum*.

Teprve po uzavření lóží, a nejvíce pak v letech 1952 a 1953, represivní orgány provedly řadu výslechů, v nichž otevřeně zjišťovaly podrobnosti o zednářské činnosti a systematicky hledaly širší souvislosti.[67] V kauze Rudolfa Slánského a jeho „spikleneckého centra" se upřel zájem Státní bezpečnosti primárně na architekta Ladislava Machoně a na Bohumila Vančuru.[68] Ze zpráv informátorů vyplývá, že v posledních letech před zánikem zednářství v Československu byli jak Machoň, tak (což je daleko důležitější) i Velmistr Vančura považováni za osoby dosazené komunisty, takže vůči nim prý postupem doby panovala stále silnější nedůvěra. Toto zjištění ovšem neodpovídá zcela realitě, neboť jejich vztahy se stranickými a státními strukturami byly sice bezproblémové, zároveň se však těšili mezi zednáři do té doby velké autoritě. Machoň byl výrazným a aktivním zednářským exponentem již před válkou, Vančura patřil mezi tři nejvýznamnější londýnské zednáře, kteří měli podíl na zednářské „kontinuitě", přičemž jeho osobní angažmá v Londýně co do zajištění praktického fungování této lóže bylo rozhodně nejdůležitější.[69]

Excelentní prvorepublikový architekt Machoň se stal po válce přesvědčeným a upřímným komunistou a zároveň nepřestával být horlivým zednářem, v roce 1947 byl zvolen členem Velké Lóže. Byl to on, kdo velkou měrou přispěl ke znovuobnovení jejich činnosti, a byl to také on, kdo přivedl Bohumila Vančuru, který vstoupil roku 1946 do KSČ, k Rudolfovi Slánskému. O tom, že se tyto schůzky skutečně konaly, nám zanechávají důkaz i zednářské materiály z tehdejší doby, především pak záznam Pavla Koerbla z konce května 1948, v němž přímo čteme: „Mám za to, že mohu i dnes svou

---

67 Sledovaly především mechanismus komunikace se zahraničím, s anglickými a americkými lóžemi (k tomu se nejvíce materiálů nachází v *AMV ČR*, fond H-125/1, složky „Styky čsl. svobodných zednářů s americkými" a „Československí svobodní zednáři – styk s anglickým velvyslanectvím", obě z roku 1952). Ze vcelku relevantních informací vyvodily paranoidní závěr, že je třeba zjistit, zda zahraniční zednáři nejsou spolupracovníky americké zpravodajské služby CIC.

68 Při procesu Slánský totiž vypovídal o svých stycích se zednáři, s Machoněm a Vančurou. K tomu srv. *tamtéž*, H-125/11, zpráva agenta A (zednář-komunista) o ohlasu procesu se Slánským mezi svobodnými zednáři z 26.1.1953.

69 V jedné agenturní zprávě najdeme dokonce tvrzení, že „v zednářském prostředí velmistr Vančura a jeho třetí náměstek Machoň byli do značné míry osamoceni, poněvadž hlásali tezi, že se zednářství musí exponovat ve věcech politických, a sami se sblížili se Slánským" (*tamtéž*, Svobodní zednáři – poznatky, 26.2.1953). Jiná zpráva obsahovala informaci, která byla pro Státní bezpečnost v dané souvislosti také důležitá, totiž že „pokud jde o zednáře židovského původu, bylo jich v lóžích málo, neboť vesměs zahynuli v koncentrácích" (*tamtéž*, Ohlas procesu se Slánským mezi svobodnými zednáři, 26.1.1953).

zprávu končiti konstatováním, že vývoj našich styků se zahraničními V[elkými] L[ožemi] a Bratry vůbec je nadále velice uspokojivý a že je správné to, co v rozhovoru s nej[vyšším] V[elkým] M[istrem] [Vančurou] a Br[atrem] Machoněm bylo nedávno řečeno jedním z vedoucích činitelů našeho politického života, totiž že československé zednářství může vykonati mnoho dobrého pro mezinárodní a mezistátní styky naší republiky."[70]

Na Machoně byl nasazen agent, který zjistil, že slavný architekt se v záležitostech zednářství sešel se Slánským, kterého znal dlouhou dobu, již v letech 1945 a 1946, později s ním pak jednal především prostřednictvím Gustava Bareše.[71] Machoň po svém zatčení k této věci vypovídal i sám; jeho výslechy, stejně jako výslechy Bohumila Vančury, jsou strašnou ukázkou, kam až může jít lidské sebeponížení. Aktivně potvrzoval slova vyšetřovatele, že Slánský měl k zednářství velmi kladný poměr a osobně podporoval obnovení zednářské činnosti, aby ji mohl posléze zneužít pro své rejdy. Na otázku, v čem byla podstata zednářské činnosti, Machoň odpověděl: „Byla to nepřátelská činnost, prováděná na podkladě měšťansko-kapitalistické ideologie."[72] Těžko říci, co si za tím konkrétně představit. Meritum věci bylo nejspíše takové, že zednáři nasazovali všechny páky, aby se jim podařilo spolek obnovit. Cesta vedla přes ministry, přes Hrad a pochopitelně přes KSČ. Poněvadž s Gottwaldem se nejspíš nikdo neznal, a navíc bylo zřejmé, že jeho poměr k zednářství je značně odtažitý, obrátil se Machoň v dobré víře na Slánského a byl vlídně přijat. Oč Slánskému šlo, těžko říci, mohlo se také jednat pouze a jen o formální zdvořilost. Nic nenasvědčuje, že by nějak přispěl k tomu, aby se zednářské věci pohnuly kupředu, ani že by projevil jakýkoli zájem na ovlivňování lóží; spíš chtěl být informován.[73] Přesto Machoň při výslechu dokonce tvrdil, že Slánský schvaloval a navrhoval kandidáty pro nejvyšší zednářské funkce. Na otázku, co tím Slánský sledoval, Machoň odpověděl: „V tomto směru se Slánský konkrétně nevyjádřil, ale podle toho, že s námi zednáři udržoval spojení, a též podle zájmu o zednářství, zejména o zahraniční spojení NVLČs, a že jako generální tajemník KSČ, který musel znát nepřátelskou činnost zednářů, kterou přesto podporoval, jsem nabyl přesvědčení, že sám stojí ve službách imperialistů a počítá s použitím zednářských lóží pro svoje nepřátelské cíle."

---

70 *AMP*, f. NVLČs, k. 1, Koerblova zpráva z 27.5.1948.

71 Machoň při výslechu však uváděl, že prostředníkem v jednání se Slánským byl dr. Biehal. Dalším prostředníkem pro jednání zednářů se Slánským pak byl prezident Státního soudu Hugo Richter. (*AMV ČR*, H-125/6, Protokol o výpovědi ing. dr. Ladislava Machoně, 15.10.1952; H-125/1, Rudolf Slánský, jeho instrukce pro zednáře, kteří v roce 1946 žádali, zda mají zůstat členy svých lóží. Agent – A 2319, 1.4.1952.) Slánský se stal dokonce jakýmsi Machoňovým ručitelem, když v jeho základní organizaci KSČ ve Stavoprojektu byla vyslovena námitka proti tomu, aby byl zároveň svobodným zednářem.

72 *Tamtéž*, H-125/6, protokol z výslechu L. Machoně 15.10.1952.

73 Je pravdou, že vlády v zemích pod sovětským vlivem nepostupovaly vůči zednářskému fenoménu jednotně. V Rakousku či Maďarsku bylo zednářství obnoveno a zdá se, že se mu dařilo lépe než v Československu, naopak v Bulharsku se obnovení nedočkalo. Právě z této skutečnosti Gottwald usuzoval, že Dimitrovovo Bulharsko nejlépe ze všech odráží skutečné přání dědiců Kominterny.

Když se ho vyšetřovatel zeptal, na základě čeho tvrdí, že Slánský byl ve službách imperialistů, Machoň prohlásil: „Svědčí o tom nezvratná skutečnost, a to že Slánský podporoval naši nepřátelskou činnost, o které musel vědět, že slouží jako nástroj imperialistů k obnovení kapitalismu v ČSR." Machoňovi se v tomto případě povedla téměř definice kruhem. Poté v podstatě zopakoval to, o čem svědčí výše uvedený Koerblův zápis, totiž že jeho a Vančuru Slánský po „únoru" vybídl k pokračování v zednářské činnosti. To, co Koerbel radostně prezentoval jako příslib do budoucna – že KSČ a nové poměry neohrozí zednářskou činnost – vypadalo najednou po čtyřech letech jako „pokyn k vyvíjení naší nepřátelské činnosti". Machoň dokonce řekl, že při této příležitosti Velký Mistr Vančura nabídl Slánskému členství v zednářské lóži. Slánskému to prý lichotilo, ale odmítl s tím, že jako generální tajemník KSČ si to nemůže dovolit, že by to pro něj mohlo být nebezpečné; přitom se na ně spiklenecky podíval, takže pochopili, že s ním mohou i nadále počítat.

Na dotaz, jakou úlohu mělo mezinárodní spojení NVLČs se zednářskými lóžemi v kapitalistických státech, Machoň vypověděl: „Byla to součást naší nepřátelské činnosti, kterou jsme prováděli se souhlasem Slánského. Pod rouškou udržování mezinárodního spojení, přičemž bylo argumentováno, že tj. nutnost k uznání NVLČs, byly prostřednictvím zednářských lóží v kapitalistických státech poskytovány imperialistům špionážní informace. Toto se dělo písemným stykem, který udržoval dr. Koerbel a později Otto Mizera, ale vždy o tom věděl Vančura."[74] Podstatu těchto špionážních zpráv však ve výpovědi nikde nekonkretizoval. K protokolu z Machoňova výslechu je pak připojen záznam agenturní zprávy, že zahraniční archiv zednářů byl ukryt na ředitelství městských muzeí pražských a že právě Machoň tuto úschovu zprostředkoval.[75]

Současně s Machoněm byl vyslýchán i Bohumil Vančura.[76] Jeho rekapitulace dějin lóže Jan Amos Komenský ve vyhnanství za války i po ní stejně jako vylíčení řady jejích osobností může být bezesporu učebnicovou ukázkou, jak „účinné" byly vyšetřovací metody v padesátých letech. Uvědomíme-li si, že takto vypovídala hlava zednářské organizace, je to i pozoruhodným svědectvím, že zednářská identita nemůže být až na absolutní výjimky považována za primární. Jestliže zednáři z Londýna přicházeli do Prahy jako inovátoři, jako zastánci spolupráce s komunisty, respektu k nim a jejich vůli, jako ti, kteří se chtěli přizpůsobit novému společenskému řádu a podílet se na jeho budování, pro což neměli mnozí domácí zednáři příliš pochopení, pak ve Vančurových výpovědích se z nich stali proradní reakcionáři, jejichž „deviza byla zajistit všude takový vliv, aby buržoazie udržela svou kapitalistickou vládu".[77] Nemohu se

---

74 *Tamtéž.* Dále Machoň vyjmenoval hlavní představitele zednářství v zahraničí, s nimiž vskutku Koerbel korespondoval, jak bylo výše popsáno, hovořil o setkáních československých zednářů se zahraničními kolegy a informoval o peněžní i balíčkové akci. Při výslechu uvedl také jména všech možných zednářů ve vedoucích funkcích.

75 V tomto případě však šlo o archiv NVLČs z poválečného období, dnes uložený v Archivu hl. města Prahy.

76 Machoň pobyl ve vězení několik měsíců, Vančura byl vězněn podstatně déle, v letech 1952–1955.

77 *AMV ČR*, H-125/11, opis vlastnoručně psané výpovědi Bohumila Vančury z 10.10.1952.

však zároveň ubránit dojmu, že Vančurova odpověď obsahuje řadu dobrých postřehů, z nichž vyplývá, že „londýnské zednářství" bylo značně formální záležitostí.

Pro lepší ilustraci uveďme například Vančurovu charakteristiku jeho předchůdce, Velkého Mistra Vladimíra Klecandy. Nezapomínejme, že se jedná o dva nejvýznamnější muže československého zednářství v letech 1941 až 1951! Klecanda byl podle Vančury „buržoazní politik se všemi znaky neukojeného kariéristy. Netajil se aspiracemi na místa aspoň ministra školství. Zednářství mu bylo jen instrumentem politického čachru, což mohu říci proto, že se vysmíval mým výkladům rituálu, kterému říkal 'ten tělocvik' nebo 'opičky'."[78] Vančura se později vyjádřil i ke vztahu Klecandy a Koerbla, tedy osob možná nejklíčovějších. Narozdíl od jeho vlastního poměru ke Koerblovi nebyl podle něj tento vztah příliš blízký: „Koerbel se přede mnou o Klecandovi často pohrdlivě vyjadřoval. Naproti tomu Klecanda měl vůči Koerblovi značný respekt a uznával všechny jeho názory."[79]

Nejzásadnější výslech na zednářské téma absolvoval Vančura na počátku února 1953, protokol obsahuje více než třicet hustě popsaných stran. Okruhy otázek byly stejné, přibylo však těch, které se týkaly detailů a okolností Vančurova pobytu ve Velké Británii za války. Je zřejmé, že v té době měla Státní bezpečnost již k dispozici řadu písemností Národní Velké Lóže Československé.[80] Vančurovy charakteristiky jiných zednářů z lóže Komenský ve vyhnanství jsou však daleko tvrdší, akcentován je především jejich židovský buržoazní původ. Zároveň nevidíme ani stopy po tom, že by se Vančura snažil některé své někdejší spolupracovníky krýt, respektive nejmenovat alespoň ty, kteří nebyli ani mrtví, ani v emigraci, a na jejichž stopu tak StB vlastně přivedl. Z hlediska lidského je to snad pochopitelné, avšak okolnost, že se takto zachoval evangelický kněz a zároveň předseda tradiční organizace s humánním posláním, toto pochopení přece jen trochu ztěžuje.

Až v samém závěru tohoto výslechu se objevila otázka, která pak pracovníky bezpečnosti zaměstnávala delší dobu – co se stalo s archivem, který obhospodařoval Pavel Koerbel, tedy s materiály z válečného působení v Londýně a poválečnou korespondencí se zahraničím. Na to Vančura odpověděl, že Koerbel patrně nikomu před odchodem do emigrace žádné materiály neodevzdával; vůbec prý nevěděl, že by Velký Tajemník nějaké materiály z londýnského působení schraňoval u sebe doma. Podle jeho slov měl být archiv uložen v sekretariátu NVLČs ve Valentinské ulici. Co se stalo s tímto materiálem při likvidaci zednářství, Vančura údajně nevěděl.

---

78 *Tamtéž.* Kdyby však byl Klecanda takto jednostranně zaměřen, patrně by se vůbec neangažoval v obnovování zednářství v Československu, neboť to mu k politické kariéře pomoci opravdu nemohlo a on to dobře věděl. Vančura sebekriticky analyzoval i obnovu zednářství v Československu: „...mohli jsme vidět a cítit, že zednářství už do nové společnosti nepatří, že to může být vítané jen jedné třídě, té, proti níž se revoluční vlna už zdvíhala. Že jsme přesto o obnovení zednářství dále usilovali, dokazuje, že jsme vesměs té mocné vlně pracujícího lidu byli cizí a bojovně nepřátelští." (*Tamtéž.*)

79 *Tamtéž*, H-125/7, zápis o výpovědi B. Vančury z 5.2.1953.

80 K okolnostem a podrobnostem bezpečnostních prohlídek v prostorách NVLČs srv. ČECHUROVÁ, J.: *Čeští svobodní zednáři ve XX. století*, s. 391 n.

Poté se bezpečnostní orgány vydaly po stopě londýnského archivu zednářů.[81] Hlavními aktéry tohoto posledního dějství se na jaře 1953 stali člen lóže Komenský ve vyhnanství Felix Tříska, jehož zednářská kariéra byla vskutku kraťoučká, a dlouholetý zkušený zednářský funkcionář Bohumil Biebl. Biebl se po „vyakčnění" z ministerstva stal placeným úředníkem NVLČs. Zanedlouho byl přinucen ke spolupráci s StB, která mu svěřila úkol, aby pro ni v podstatě dohledal londýnský zednářský archiv. V zájmu spravedlnosti je třeba říci, že se snažil své okolí před sebou varovat,[82] za což sklidil nelibost řídících orgánů. Z konfrontace s výše zmíněnými případy plyne, jak ošidné by bylo pro tuto dobu rozdělovat formální znaménka; poměr světla a stínu bývá někdy jiný, než se na první pohled zdá.

Biebl pozval k sobě do bytu 14. dubna 1953 Felixe Třísku a řekl mu, že by potřeboval zednářský archiv. Bylo mu sděleno, že v kanceláři NVLČs bylo uskladněno sedm balíků písemností lóže Jana Amose Komenského ve vyhnanství z jejího londýnského období. Tříska jako její hospodář prý roku 1950 navrhl, aby tento materiál byl skartován, což také, poté co si jej odvezl domů, učinil.[83] Nebyla to však pravda. Biebl Třísku před tímto – policií patrně zinscenovaným – rozhovorem varoval, že StB má o archiv zájem, a přímo ho vyzval, aby jej raději zničil. Sedmnáctého dubna 1953 pak Biebl k sobě pozval Gustava Závodského, rovněž ho seznámil s okolností, že je agentem, a řekl mu o zájmu StB o londýnský archiv a o svém příkazu zničit tyto materiály. I Závodský měl pak tvrdit, že archiv byl zlikvidován. Totéž se opakovalo s Karlem Hudcem. Hudec si přál, aby Biebl udal, že archiv zničil on sám jako význačný funkcionář lóže JAK ve vyhnanství, aby už do věci nebyl dále zatahován nezkušený a časem neprověřený Tříska.

Poté následovaly odposlechy a domovní prohlídky u Felixe Třísky, Karla Hudce, Stanislava Chalupy a Rudolfa Pelíška. U všech se konaly najednou, ráno 25. dubna 1953. „Získání uvedených archivů by bylo značným přínosem pro další rozpracování objektu svobodní zednáři, neboť jde o doklady z činnosti zednářů, ať již v Londýně anebo po roce 1945," tvrdí úřední záznam.[84] Devětadvacátého dubna 1953 pak byl podroben výslechu Felix Tříska, který uvedl, že inkriminovaný archiv spálil v koupelně svého bytu. Přinejmenším část těchto materiálů ovšem dodnes existuje. Dle mého názoru byla zabavena v bytě Karla Hudce a patrně i jinde.[85] Jak byly bezpečnostní složky spokojeny s obsahem nalezených písemností, je možno s trochou fantazie a škodolibosti jen odhadovat. Za jistý paradox dějin pak můžeme považovat, že snad právě tato nucená „úschova" ve fondech ministerstva vnitra se zasloužila o to, že se archiválie do dnešního dne zachovaly. Bez nich bychom tento segment našich moderních dějin rekonstruovali opravdu jen stěží.

---

81 Materiály k této kauze jsou uloženy především v *AMV ČR*, H-125/3.

82 Varoval i před O. Dvouletým, který se rovněž stal spolupracovníkem tajné policie.

83 Dle záznamu odposlechu.

84 *Tamtéž*, Referát 2032, Návrh na provedení domovních prohlídek a akci „I" za účelem získání londýnského archivu svobodných zednářů a archivu zednáře Klecandy, 24.4.1953.

85 Jedná se o svazky v *AMÚ*, fond 38-MNB (Materiály bývalého Studijního ústavu ministerstva vnitra), a v *SÚA*, fond Sbírka různých osobních archivů (což jsou rovněž materiály z provenience ministerstva vnitra).

Způsob sdružování a společenské komunikace, jaký nabízí svobodné zednářství, má za sebou již bezmála třistaletou tradici. I přes tuto letitost, a řekněme i jistou konzervativnost, nám zkoumání tohoto fenoménu, pokud je zasazeno do širšího společenského kontextu, může i dnes nabídnout řadu překvapivých informací stejně jako upřesnit obecné historické poznání. Tato starobylá instituce, jež se zároveň v osvícenském duchu honosí pokrokovostí, byla ve 20. století vystavena řadě pozoruhodných zkoušek a peripetií. Na osudech členů londýnské lóže Jan Amos Komenský ve vyhnanství, jež udržovala kontinuitu československého zednářství, pak můžeme sledovat, jaké byly vlastně představy, kontury a meze této pokrokovosti a jak relativní může být tato kategorie v převratové době. Toto téma nám však nabízí i daleko víc k zamyšlení, především pak nad představami o světě, do kterého se tito emigranti hodlali vrátit, i nad jejich odhadem možností naplnit vlastní ambice v této nové a těžko uchopitelné realitě, která teprve vznikala, a přitom v mnohém jako by už byla predestinována. Osudy londýnských zednářů nám přímo demonstrují proces, jakým se z historické výhody a převahy, tj. zkušenosti a možnosti emigrace, stává zásadní handicap. Na tomto společenském mikrosegmentu, na jedné elitní skupince, můžeme zkrátka sledovat řadu shodných rysů s obecným hledáním odpovědí na otázky, které byly ve čtyřicátých a padesátých letech navýsost aktuální.

Jestliže obnovování zednářství v letech 1945 až 1947, do jehož čela se postavili především londýnští zednáři, představovalo pomyslný tanec mezi vejci, pak po únoru 1948 přichází období nevyhnutelné agonie. Koexistence této „buržoazní" instituce s novým režimem je zajímavá jak sama o sobě, tak z hlediska jejích hlavních protagonistů, kteří byli i v této době někdejšími „Londýňany". Hlavní zájem státu o zednářské instituce nastává až po jejich rozpuštění, tedy po dubnu 1951, především pak v souvislosti s chystaným procesem proti Rudolfu Slánskému. Je nesporné, že příslušníci tohoto řádu, kteří navíc prožili válku v Londýně, a doma se etablovali v rámci státních struktur, mohli být přímo učebnicovým příkladem spolupracovníků „spikleneckého centra". Na tomto místě je třeba na základě dostupných materiálů otevřeně konstatovat, že zájem Státní bezpečnosti o zednáře pramenil výhradně z podezření, že v rámci své činnosti udržují nebezpečné kontakty s kapitalistickou cizinou. Podstata jejich sdružování, jejich zednářství jako takové, se jevila jako zcela druhořadá záležitost. Tato ignorance státních orgánů byla v dané chvíli pro zednáře bezesporu historickou výhodou.

Dopis Vladimíra Klecandy Jaroslavu Kvapilovi z 27. ledna 1946

„Drahý bratře, slovutný příteli,
vracím se k našemu telefonickému rozhovoru několika řádky, protože mám za svou povinnost informovat Tě znova – ústně jsem tak již učinil – o stavu našich věcí.

Z Tvých slov jsem usoudil, že zamýšlíš ve středu při své promoci promluvit též o zednářství a o zednářích. Ostatně sám jsi mi správnost mé domněnky potvrdil. Nehněvej se, drahý bratře, že nesouhlasím s Tvým úmyslem, i když úplně chápu a uznávám dobrý úmysl, který Tě přivedl k Tvému rozhodnutí.

Jako V[elký] M[istr] ve vyhnanství měl jsem osobní odpovědnost za nerušený chod věcí našeho Ř[ádu], a po všechna léta našeho exilu jsem se poctivě staral, abych své povinnosti dostál. Teprve po čase se pozná a bude se moci věcně posoudit, jak jsem své poslání vykonal. Byl jsem ve všech těch pracích a často velmi obtížných jednáních účinně podporován mnohými svými bratry, zejména pak bratrem Pavlem Koerblem, který jako Vel[ký] Taj[emník] mnou ustanovený má na všem, čeho jsme v cizině dosáhli, lví podíl. Jen oddanosti a výkonnosti tohoto skromného bratra a věrného přítele mohu děkovat, že se mi podařilo převést Ř[ád] mnou těch sedmi strašných let. Bohužel se naše zedn[ářské] vyhnanství ještě neskončilo. Jsme stále ještě v exilu. Proto také trvá má funkce VM, kterou nemohu dosud nikomu odevzdat. Z toho vyplývá, že zatím musím dbát toho, abych připravil cestu k novému zahájení prací našich LL. [=Lóží] a nedopustil, aby se čímkoli nahrnuly na tuto cestu jakékoli překážky, které by zdar našeho snažení ohrozily, popř. nadobro zmařily.

Tu se dostáváme na pole, řekl bych, politické. Je tedy věcí mé politické úvahy, abych řídil naše věci tak, že se ve vhodné chvíli bude moci přikročit k slavnému zahájení práce v našich dílnách. Toužili jsme po tom okamžiku my všichni ve svém exilu, ale zejména Vy doma a v koncentrácích. Je to tedy mou první povinností.

Nemusím opakovat, že jsem všechny své zed[nářské] práce ve Velké Británii konal v souladu s politickými cíli našeho státního vedení. Jinými slovy: informoval jsem o všem důležitém pana prezidenta i bratra Masaryka, dostával jejich souhlas a také mravní a finanční podporu našich zedn[ářských] akcí ve světě anglosaském. Proto jsem měl za svou povinnost důvěrně informovat prezidenta Beneše jako hlavu státu i nyní, po návratu domů, o stavu zednářských věcí a o příštím našem programu. Již v Londýně mi bylo jasno, že obnova našeho Ř[ádu] v osvobozené vlasti nebude věcí tak samozřejmě snadnou, jak se leckterým bratřím zdálo. A věděl jsem, že musíme provést ve svých řadách velmi přísnou očistu, nechceme-li se hned při svém prvním kroku dostat do konfliktu s profánním světem, který prodělává hlubokou proměnu.

Když jsem se vrátil domů, utvrdil mne překotný vývoj veřejných věcí v mém přesvědčení, že bude radno odložit zahájení našich prací až na dobu po volbách. Zpravil jsem o svém úmyslu též pana prezidenta, který vyslovil s tím svůj souhlas. Tento souhlas je *pro mne* rozhodujícím, i když se ho *nikdy nebudu* dovolávat, nechtěje osobu páně prezidentovu zavléci do našich event. sporných věcí.

Když jsem měl odletět znovu do Londýna a bylo třeba, abych informoval o stavu našeho Ř[ádu] i přední bratry z United Grand Lodge of England, promluvil jsem s kol[egou] Noskem, jemuž jako ministru vnitra spadá otázka našeho Ř[ádu] do

kompetence. Rozhovor byl velmi přátelský a jako rezultát vyplynul můj slib a závazek, že do voleb neobnovíme formálně svou zedn[ářskou] činnost. Po volbách se znovu o věci poradíme. Jinak ministr Nosek prohlásil, že nemá nic proti zednářství a zednářům a že se můžeme scházet k soukromým schůzkám v malých kroužcích.

Informoval jsem o věci bratry MM [Mistry] pražských LL a vhodnou formou též zahraniční Velké Lože, s nimiž jsem zůstal ve styku. A žádal jsem všechny bratry, aby byli trpěliví a v kázni vyčkali vhodné chvíle, kdy budeme moci znova otevřít své dílny. Musím, říci, že všichni MM LL [=Mistři Lóží], s nimiž jsem mluvil, a vůbec bratří, pokud jsem je informoval, projevili naprostý souhlas.

Proto jsem také nesouhlasil s akcí bratra Wassermanna, který *sám* svolával „první *všeobecnou* schůzku bratří po 6 letech". Nejenže neměl k takovému svolání vůbec legitimace – ale bylo to i proti všemu ujednání, které jsem jako dosavadní hlava našeho Ř[ádu] učinil s autoritami našeho státu. Bratr Wassermann se dodatečně omluvil a slíbil, že nepodnikne už nic podobného. Prosil jsem též všechny bratry, aby se o své újmě neobraceli k úřadům a politickým osobnostem, ponechávajíce věc tomu, komu podle naší Konstituce náleží – to jest Velkému Mistru.

Sám zase na druhé straně jsem rozhodnut nepodniknout nic bez dohody s MM LL a předními bratry našeho Ř[ádu]. Spoléhám přitom také na Tvou vzácnou pomoc a podporu.

Tím se dostávám k věci.

Prosím, abys laskavě upustil od svého úmyslu mluvit ve své promoční řeči o zednářství a o zednářích. Vím, že oběti našeho bratrského řetězu byly za okupace nemalé, ale nepochybuji, že budou spravedlivě uznány a veřejně zhodnoceny v pravou chvíli, až se čas naplní a budeme moci vejít do osvětlených dílen.

Byl bych rád, kdyby moje řádky došly u Tebe, drahý bratře, souhlasu.

S bratrskými pozdravy Tvůj oddaný

Vladimír Klecanda

Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha, pozůstalost Jaroslava Kvapila

Memoáry

Léta mých studií historie (1950–1955)

Vladislav Moulis

Studentem Filozofické fakulty Karlovy univerzity jsem se stal na podzim roku 1950[1]. Když jsem do budovy fakulty na Náměstí krasnoarmějců vstupoval, vítala mne ještě ve výklenku ve zvýšeném přízemí busta T. G. Masaryka. Někdy během následujícího roku výklenek zaplnil velký karton s portrétem Julia Fučíka. To bylo charakteristické pro dobu, která začínala, pro dobové *milieu*, jež nás čekalo. Myslím, že nebude přehnané, napíši-li zde, že fakulta se tehdy měla stát „kovadlinou socialistické inteligence". Započalo to roku 1949, kdy byla zahájena reforma studia. Měli jsme stanovený plán přednášek, volitelnost neexistovala. My ovšem jsme se ponořili s mladickým nadšením do studia. Jak bylo pro nás všechno nové! Staroslavná vysoká škola, semináře, profesoři a docenti, přednášky...

Historii jako hlavní obor si nás zapsalo kolem dvaceti. Mým druhým oborem se stala filozofie, i když by – vzhledem k mým literárním zájmům – bylo přirozenější, kdybych se býval rozhodl pro češtinu. Nestalo se tak – dílem pro mou nedostatečnou informovanost. Dívám se do svého indexu, starého už více než padesát let: co jsme v prvních dvou semestrech absolvovali?

Především „Přehled všeobecných dějin" se šesti přednášejícími, což se rovnalo úvodu do dějinné látky, potom „Úvod do studia dějepisu" (František Graus), „Pravěk lidstva" (Jan Eisner), „Dějiny starověku" (Josef Dobiáš) a „Proseminář" (opět vedený Grausem). O přednáškách z filozofie se rozepisovat nebudu, protože studium tohoto oboru pro mě bylo pouhou epizodou. Musím ale říci několik vět o takzvaném Společném základu. Skládal se z pěti přednášek (realizovány byly však čtyři). Dvě z nich byly věnovány kulturní problematice. První nesla název „Marxistický pohled na umění" a měli ho přednášet Jan Mukařovský a Adolf Scherl. Ani jeden z nich se neobjevil, zastoupil je mladý historik umění Dušan Šindelář. Profesor Mukařovský byl tehdy rektorem univerzity a poznal jsem ho pouze na celofakultních plenárkách KSČ. Dostavil se – vždy vybraně oblečen – doprovázen svým asistentem; nepamatuji se, že by tam

1 Tento text tvoří jednu z kapitol připravovaných memoárů autora.

někdy promluvil. Dělal na mne dojem člověka nad nějaké schůze povzneseného. O Scherlovi se zmíním později v souvislosti s akcí, jež byla proti němu vedena. Šindelář přednášel také „Kulturní revoluci", a to místo profesora Ladislava Štolla. Tento mimořádně politicky exponovaný muž zastával funkci rektora Vysoké školy politických a hospodářských věd a na přednášku pro univerzitní novice zřejmě neměl čas. U něho se musím na okamžik zastavit.

Poezii jsem četl poměrně málo, ale jedno jméno tu bylo zastoupeno; jméno, jehož nositel mně byl skutečně blízký – František Halas. Vzpomínám na jeho sbírku *V řadě*, jež vyšla v roce 1948. Jak je vše relativní! Václav Černý píše ve svých *Pamětech*, že ji nemohl dočíst. Na mě udělala – asi v osmnácti letech – velký dojem. Proto jsem přijal Štollův útok na něj ve známé stati z roku 1950 nelibě.[2] Považoval jsem to za hrubost i z toho důvodu, že Halas krátce předtím zemřel. „Nesedělo" mně také Štollovo velebení S. K. Neumanna, kterého jsem příliš nemiloval. „Halase, jenž nasazoval kůži za okupace a psal do ilegálního tisku, setřel, a S. K. N., který se držel stranou, oslavuje!" Tak jsem uvažoval. O politickém pozadí věcí – o Neumannově naprosté oddanosti straně a Halasových pochybnostech člověka daleko hlubšího, který chtěl stát „v řadě", ale nemohl nemyslet „na velikost obav spíš než na malost jistot" – jsem ovšem tehdy nevěděl prakticky nic.

A nakonec ještě o jedné součásti „Základu". Nesla název „Sovětská věda a odborná terminologie". Ve sloupci „Podpis zkoušejícího" se v indexu skví jméno: Jan Fojtík.

Co času pohltil „Základ" včetně přípravy, si lze domyslet. Vůbec mrhání energií bylo v prvních dvou semestrech – ale i později, i když v menší míře – obrovské. Plno schůzí: stranické se někdy vlekly celé hodiny. Snad každý student našeho ročníku měl nějakou funkci; plnili jsme Fučíkův odznak, tj. museli jsme přečíst jistý počet knih, zejména beletristických. Za samozřejmost se považovala četba denního tisku, diskuse o něm. Ano, měli z nás být vzorní socialističtí studenti! A přece právě z našeho ročníku se rekrutovalo nejvíce „vyčištěných" v období po srpnu 1968. Ironie doby – nebo její zákon?

Dříve než přistoupím ke vzpomínkám na vlastní studium historie, chci načrtnout v hlavních rysech atmosféru, jaká vládla při našem příchodu na fakultě.

Od roku 1949 zde studovalo poměrně dosti absolventů dělnických přípravek, takzvaných ADK. Jednalo se o mladé lidi v průměru o tři až pět let starší, než jsme byli my. Lidsky vyzrálejší, studijně nesporně hůře vybavení, strhávali úroveň školy níž. Myslím, že se jich odborně plně uplatnilo pouze malé procento. Z našeho ročníku si vybavuji tři jména: literární historiky Ludvíka Pateru a Jiřího Brabce a historika a později jednoho z mých nejbližších přátel Vladimíra Hosticku. Někteří ADK byli ženatí a neměli to právě lehké, i když samozřejmě pobírali stipendia. Pamatuji si jednoho z těch, kteří studovali historii; chodil do pozdního podzimu bez kabátu a na mou udivenou otázku reagoval slovy: „Nediv se, mám dvě děti!" Vztahy mezi námi, maturanty, a nimi nebyly špatné. Považovalo se za správné, abychom jim se studiem pomáhali. Mnozí z nich byli nesmlouvavými členy strany.

---

2 ŠTOLL, Ladislav: *Třicet let bojů za českou socialistickou poesii*. Praha, Orbis 1950.

Organizace KSČ na fakultě udávala pochopitelně tón, straníci hráli všude první housle. Ideologická nesmiřitelnost se považovala za samozřejmou. Vzpomínám si na to, že předsedou celofakultní organizace byl v době našeho příchodu Mojmír Grygar, buď končící student nebo asistent na literární vědě. Byl autorem útočných statí proti Karlu Teigemu v *Tvorbě*;[3] později prozřel, po šedesátém osmém roce emigroval a své mladické názory zajisté opustil. Přesto by mě zajímalo, jak s vědomím toho, co tehdy publikoval, žije, tj. jak tuto tíhu nese, respektive jak ji setřásl...

My jsme neměli příležitost se nějak takto angažovat. Věděli jsme však, že krátce před naším příchodem prošla filozofická fakulta aférou, která onu nesmiřitelnost demonstrovala v plné míře. Jednalo se o takzvané pamflety. Vzpomínám si, že při některých příležitostech (nejspíše při volbě někoho ze starších studentů do té či oné funkce) se ozval přímo zlověstný dotaz: „Jak se choval za pamfletů?" Nám přitom kdosi objasnil, že to byl „hrubý, výsměšný text", parodující básně Vítězslava Nezvala. Autoři i ti, kteří byli nějakým způsobem do věci zataženi a jichž bylo kolem sta, byli disciplinárně potrestáni – až po vyloučení ze strany. Podrobnosti jsem se dozvěděl až po desetiletích. Parodie z rodu studentských recesí byla interpretována jako politický čin. Charakteristické pro dobu hledající a nacházející ve všem, co vybočovalo ze stanovených mezí, zlý úmysl s politickým podtextem!

Vlevo autor vzpomínek, vpravo budoucí historik Vladimír Hostička (1954)

Nakonec nemohu pominout ještě jednu událost, jež měla ovšem dosah mezi filology: byly to Stalinovy statě o jazykovědě. Diskutovali o nich a probírali je ze všech stran; i my jsme je museli přečíst a hloubat o nich. Pamatuji se, že jsme si z toho vzali jednu věc, která nám připadala správná: kritiku „arakčejevštiny" (tj. diktatury) ve vědě. Jako anekdota – ovšemže smutná – se tehdy po fakultě vyprávělo, že některý náš jazykovědec, dlouho odolávající Marrovým teoriím (to byl onen diktátor sovětské lingvistiky), uznal jejich správnost několik týdnů předtím, než Stalinovy statě byly uveřejněny...

A nyní konečně k našemu studiu.

Nejprve o tehdejších vysokoškolských učitelích. Myslím, že na oborech náležejících k literárně-filologické větvi fakulty byla řada významných, tvůrčích osobností středního věku: mám na mysli profesory Karla Krejčího, Vladimíra Šmilauera, Jaroslava Průška a další. Ale platilo to zřejmě i o filozofech; ze vzpomínek Květoslava Chvatíka,

3 GRYGAR, Mojmír: Teigovština – trockistická agentura v naší kultuře. In: *Tvorba*, roč. 20, č. 42–44 (18.10., 25.10., 1.11.1951), s. 1008–1010, 1036–1038, 1060–1062.

které nedávno vyšly[4] a který byl o něco starší než já, vysvítá, že profesoři Ladislav Rieger nebo Ludvík Svoboda nebyli žádní doktrináři, ale uvažující lidé s odstupem od dobových výstřelků. Obávám se, že historii poúnorové období poznamenalo mnohem víc.

Starší generaci reprezentovali na fakultě profesoři Jan Eisner a Josef Dobiáš. Dobře si pamatuji, že u prvního z nich jsem nedopadl u zkoušky příliš slavně: dostal jsem „dobrou". Archeologie mně ostatně k srdci příliš nepřirostla. U Dobiáše jsem naproti tomu exceloval. Jistě to způsobila skutečnost, že jsem maturoval na klasickém gymnáziu.

To byli jediní zástupci předválečné generace, se kterými jsme přišli do styku. Pravda, později nám přednášela na úzké téma „Nejstarší bulharské dějiny" profesorka Milada Paulová. Ale jinak nikdo. Na jedněch dveřích vedle historického semináře visela ještě přibližně rok po našem příchodu na fakultu tabulka se jmény: prof. dr. Karel Stloukal a prof. dr. Václav Chaloupecký. Ten snad ještě přednášel pro „nereformované studenty", tj. pro vyšší ročníky studia. Nikdy jsem ani jednoho z nich nespatřil.

Hlavními protagonisty oboru byli ovšem profesoři Oldřich Říha a Václav Husa. Oba jsme poznali ve zmíněném „Přehledu". Náš vztah k nim a náš názor na ně se ovšem formoval postupně, ale chci ho vyslovit už zde.

Brzy jsme se dozvěděli, že oba přišli na fakultu po únoru jako politické kádry a že dostali ihned profesuru. Zajímali jsme se samozřejmě o jejich publikační činnost: nebyla bohatá. Husovy *Epochy českých dějin* jsme ovšem prostudovali, jednalo se o nepříliš rozsáhlou obecnou studii. Jinak tu nebylo nic než časopisecké články.

Lidsky mně byl sympatičtější Husa se zájmem o nás (a zejména pochopitelně o „své" studenty). Když jsem četl vzpomínky Zdeňka Kalisty, zaujal mne jeho pozitivní pohled na Husu z doby, kdy ho znal a stýkal se s ním. To se ovšem vztahovalo k jejich mladým letům, dávno před válkou.[5]

Říha se zabýval obecnými dějinami. Byl to velmi rázný muž, hodně vytížený funkcemi (od roku 1952 byl děkanem). V době, kdy jsme studovali, působil dojmem politizujícího historika. Hovořilo se o tom, že pracuje na Dějinách imperialismu; ty však nikdy nevyšly.

Nebylo by ale správné nezmínit tu vzpomínky akademika Otto Wichterleho, který hodnotí Říhovu statečnost v nacistickém vězení, kdy nikoho neprozradil navzdory surovému bití.[6]

V prvních dvou semestrech byl pro nás však hlavní postavou František Graus. Při přípravě této kapitoly svých vzpomínek jsem si uvědomil, jak složitý je každý člověk a jak jeho podstatu ovlivňují přelomová historická období.

Graus byl tehdy ještě mladý muž, o necelých deset let starší než my. Docentem se stal v roce 1951 a patřil k velmi schopným učitelům. Jeho proseminář nám dal hodně, stejně jako „Úvod do studia". Byl velmi náročný; vymyslel jsem tehdy bonmot (který se

---

4 CHVATÍK, Květoslav: *Kniha vzpomínek a příběhů*. Brno, Atlantis 2001.

5 KALISTA, Zdeněk: *Po proudu života*, sv. 2. Brno, Atlantis 1996, s. 130.

6 WICHTERLE, Otto: *Vzpomínky*. Praha, Evropský kulturní klub 1992, s. 44 n.

neujal): *Graus ist grausam*. Ty, kteří inklinovali ke studiu 20. století, varoval před přílišným podlehnutím jen novodobé tematice a doporučoval nám zabývat se orientačně některým stoletím předchozím, samozřejmě v užším pojetí. Hodnotili jsme skutečnost, že byl publikačně čilý: v roce 1949 mu vyšla *Městská chudina v době předhusitské* a zanedlouho další práce o dějinách venkovského lidu ve stejné epoše. To všechno v nás budilo respekt.

Myšlenkově vycházel z marxismu; Marxovy práce zřejmě dobře znal. Zastával teorii všeobecné krize feudalismu – obdobu krize kapitalismu ve 20. století, v jeho přednáškách se však nejednalo o holé schéma.

Narozdíl od mých kolegů, kteří jím byli přímo nadšeni, jsem k němu měl poněkud zdrženlivější vztah. Příčiny spočívaly ve dvou okolnostech. První by mohla být považována za okrajovou. Na dotaz některého ze studentů, co soudí o Šustových úvodech k melantrišským *Světovým dějinám*, Graus krátce odpověděl, že to je kompilace. Mé znalosti odborné literatury starší provenience byly skrovné; ale protože má teta, profesorka dějepisu, tyto *Dějiny* vlastnila, úvody – alespoň některé – jsem někdy v oktávě spíše pročetl, než prostudoval. Měl jsem o nich vysoké mínění. A teď kompilace? To se mně nelíbilo.

Druhá věc, která mi na Grausovi vadila, byl jeho vztah k Václavu Husovi. Všeobecně se vědělo, že ho nemá rád. Při jakési příležitosti, když přišla řeč na *Epochy*, je před posluchači odbyl a z tónu řeči čišela nechuť k jejich autorovi. Mně to připadlo nevhodné, nefér vůči kolegovi. Pamatuji se také, že Husův asistent dr. Koloman Gajan se jednou v užším kruhu až podivil nad způsobem, jakým Graus Husu napadá. Příčina spočívala údajně v Husově chování za války; proslýchalo se, že prý nebylo bez kazu. Zdeněk Kalista se dokonce zmiňuje o podezření, že spolupracoval se sicherheitsdienstem.[7] To by bylo ovšem na pováženou. Po roce 1945 taková obvinění nebyla vzácností a mnohdy se jednalo o pomluvy. Dr. Zdeněk Šamberger, jenž Husu za okupace znal, v nedávném rozhovoru se mnou toto podezření odmítl: je přesvědčen, že Husa nekolaboroval, že naopak udržoval nejen pracovní, ale i politické, tj. konspirativní kontakty s Vladislavem Vančurou. Tento poslední žijící svědek tehdejší doby vyslovil zajímavou hypotézu, že lidsky, svým ústrojenstvím se Graus a Husa naprosto lišili, k čemuž přistupovala i skutečnost, že zatímco prvnímu z nich šlo za války o život, Husa si klidně žil a působil v jednom z předních našich archivů. Kromě toho i jejich publikační činnost byla nesrovnatelná, což prý bylo dalším zdrojem Grausovy nevůle k němu.

S odstupem doby je zajímavé, jak se tito tři tehdejší protagonisté historiografie vyvíjeli. Říha ustrnul. Zabýval se hlavně vlivem říjnového bolševického převratu (tehdy ovšem Velkého října) na Československo a vydal o tom obsáhlejší práci.[8] Po roce 1968 zůstal straně věrný.

Husa se osvědčil jako pedagog a jeho žáci se k němu dodnes hlásí. Já jsem se s ním po letech krátce setkal při obhajobě své kandidátské práce. Zemřel nepříliš starý, roku 1965.

---

7 KALISTA, Z.: *Po proudu života*, sv. 2, s. 629.

8 ŘÍHA, Oldřich: *Ohlas Říjnové revoluce v ČSR*. Praha, SNPL 1957.

Graus odešel ještě v době, kdy jsme studovali, z fakulty do Historického ústavu ČSAV, kde se stal jedním z jeho leaderů. Vytvořil tam silný tandem s ředitelem Josefem Mackem a stanul v čele obnoveného *Československého časopisu historického*. Ze svého radikalismu vyrostl (do roku 1953 mu ovšem podléhal naplno); o jeho myšlenkové invenci jsem se znovu přesvědčil při četbě jeho studie, kterou napsal do sborníku *Naše živá i mrtvá minulost* v roce 1968. Poté emigroval a působil v Basileji, kde patřil k nejpřednějším znalcům středověku.

Z asistentů se musím zmínit o dvou mužích, kteří se později habilitovali a posléze zaujali přední místo v české historické vědě. Byli to dr. Josef Polišenský, kterého jsme měli možnost poznat ve vyšších ročnících, jak se o tom ještě zmíním, a dr. Koloman Gajan. Co se jeho týká, mě zaujala tematika, jíž se zabýval: meziválečné dějiny. V posledním roce studia jsem navštěvoval kroužek studia novějších dějin, který vedl a který měl nesporně tvůrčí charakter. Vědělo se o něm, že za války žil pod falešným jménem a ušel tak osudu svých příbuzných, zahubených v nacistických koncentračních táborech. Prošel obdobným vývojem jako všichni ti, kdo vstupovali do KSČ z idealistických pohnutek: po roce 1969 musel fakultu opustit a živil se tím, že učil jako lektor v takzvaném Parku kultury a oddechu Julia Fučíka mládež cizím jazykům. Tam strávil tento univerzitní profesor dvacet let! Jako v několika dalších případech v mém životě, i s ním jsem přišel do bližšího kontaktu po desetiletích, v Masarykově společnosti po roce 1989.

Ještě o jedné osobnosti se tu chci zmínit, ačkoli jsem s ní osobně vůbec nepřišel do styku. Mám na mysli profesora Václava Černého. Jeho jméno pro mne znamenalo pojem. Za nás už nepřednášel a v květnu 1951 (ověřuji si to v jeho *Pamětech*) byl z fakulty propuštěn. Některý z posluchačů-filologů mně tenkrát svěřil jako viceméně tajemství, že „na odchodnou" doslova seřval rektora Jana Mukařovského a profesora Bohumila Havránka za způsob, jakým se s ním zacházelo. On sám o tom napsal, že „stálo za to, přidržet autorům podfuku nos k hromádce, kterou nadělali".[9] Spíše nejasně jsem tehdy nepovažoval za správné, že člověk jeho kvalit nemůže ve svém oboru dále působit.

Nyní je načase, abych alespoň ve stručném výběru vylíčil naše studijní společenství, tj. především své kolegy-historiky. Na malém vzorku chci předvést osudy naší generace.

V ústavu Československé akademie věd pro dějiny východní Evropy jsme v různém časovém odstupu působili tři. Kromě mne to byli Jaroslav Valenta a Vladimír Hostička. Jaroslav se vypracoval v našeho nejpřednějšího polonistu a zároveň znalce obecně středoevropských dějin 19., a zejména 20. století. Jeho pracovní píle byla obdivuhodná: ještě jako student se podílel na překladu *Stručných dějin Rakouska* od Evy Priesterové – jak mně tenkrát řekl, aby dokonale zvládl němčinu. Koncem šedesátých let stačil ještě udělat „velký doktorát", jak jsme říkali titulu DrSc., aby zakrátko byl propuštěn s posudkem patrně přímo zničujícím. Přineslo mu to nemalé zdravotní následky. Zemřel – ještě plný plánů – na začátku tohoto roku.

---

9 ČERNÝ, Václav: *Paměti 1945–1972*. Brno, Atlantis 1992, s. 381.

Vladimír se věnoval dějinám Ukrajiny, ale se svou hloubavostí promýšlel i problematiku ruských dějin, a mnohé jeho postřehy jsou přesné – zejména o rozporné dualitě Ruska a Ukrajiny. Také on – stejně jako já – musel ústav při čistce opustit.

Kolegou z ročníku je také Vlastislav Lacina, nepochybný znalec hospodářských dějin Československa. Ani ten nezůstal v „normalizované" KSČ, ale aspoň nemusel odejít z Historického ústavu ve svých nejlepších letech. (Všem nám v letech 1969–70 bylo kolem čtyřiceti.)

Na fakultě zůstali po studiích dva z nás. Ani jednomu jsem nezáviděl, co tam za „normalizace" museli prožít. Hospodářskými dějinami Německa se zabýval Zdeněk Jindra: dvacet let se nesměl habilitovat a zůstával odborným asistentem. To se napravilo až po Listopadu, tedy když mu bylo šedesát let. Jaromír Janoušek se začal zabývat dějinami SSSR a zůstal na oboru i po roce 1969, což mě, který byl jeden čas jeho blízkým kamarádem, trochu zaskočilo. K tvrdým straníkům ale nepatřil. Zemřel někdy koncem sedmdesátých let.

Na onen svět ho předešli jiní dva z nás: milá Lída Šmilauerová, která tragicky zemřela krátce po své třicítce, a Pavel Kohn, jenž se těsně před začátkem studií vrátil z Moskvy, kde žil po celou válku. Jeho otec byl funkcionářem komunistické „Poale Zion" a časná smrt ho nepochybně zachránila před zlým osudem, postihnuvším tuto skupinu židovských revolucionářů ve třicátých letech. Pavel byl dobrý kamarád; o poměrech v SSSR ale nikdy nehovořil. I on zemřel předčasně, ani ne čtyřicetiletý.

V archivnictví pracovali po fakultě dva kolegové. Jaroslav Vrbata, poctivý dříč, činný ve Státním ústředním archivu, se nakonec stal ředitelem této instituce. Do ostravského krajského archivu nastoupil Karel Jiřík, jediný nestraník mezi námi. S ním jsem prakticky ztratil kontakt, až na náhodné setkání někdy v osmdesátých letech, kdy jsme si notovali co do politické situace ve státě.

Ostatních devět, které jsem tu velice stručně uvedl, buď již přišlo na fakultu se stranickou legitimací – to znamená v devatenácti, dvaceti letech – nebo do strany vstoupilo za studií. V této souvislosti je nutné zdůraznit, že dobří studenti byli oslovováni stranickými funkcionáři a vybízeni, aby se stali členy KSČ. Nevzpomínám si na případ, že by někdo odmítl. Všeobecně se to chápalo jako věc prestiže. V době, kdy bylo přijímání načas zastaveno, podnikli dokonce někteří literárněvědní nadšenci jakési kroky, aby byla učiněna výjimka a mohl být přijat respektovaný odborník jejich oboru, profesor Karel Horálek. Tedy nejen studenti, ale i učitelé byli poctěni nabídkou vstupu... Na tomto místě je nutné konstatovat, že kantoři-historici – s výjimkou starších – byli členy z devětadevadesáti procent.

Zde se chci vyslovit k otázce, jak posuzovat ty, kdož stáli za totality v řadách komunistické strany; jakou odpovědnost nesou za to, co režim prováděl?

Myslím, že existuje široká škála odpovědnosti, počínaje pasivní a konče aktivní účastí na zločinném chování. My jsme – možná shodou okolností a vzhledem ke svému věku – byli „pasivními viníky"; někdy se však nemohu zbavit dojmu, že jsme byli rovněž oběťmi režimu.

George Orwell má ve svém prorockém románě *1984* pozoruhodnou myšlenku: existuje mozek Strany, jakási vnitřní Strana, a potom její ruce, druhá kategorie členů, která o ničem nerozhoduje. Mnozí z těch, kdo do komunistické strany vstupovali

proto, že věřili jejím ideálům, se dříve nebo později museli dostat do konfliktu s onou vnitřní Stranou. Snad jednou nějaký historik projde seznamy těch, kteří KSČ od roku 1948 – nebo už 1945 či 1946? – museli opustit, a prozkoumá důvody, proč se tak stalo. Kolik set tisíc to bylo? A kolik lidí prošlo vývojem od nadšeného skandování „My život na Zemi předěláme!" až ke snaze stát se sami mozkem, nikoli jen rukama – a krachu tohoto pokusu, zejména v letech 1968–69!

Několika slovy se nakonec vrátím k našemu fakultnímu ročníku, a to z hlediska postižení nacistickou perzekucí.

Jednou z našich kolegyň byla Anita Fischerová, která – jako Židovka – prošla koncentračním táborem. Po letech se mi náhodou dostaly do ruky vzpomínky její matky ve sborníku *Svět bez lidských dimenzí*.[10] O svých zážitcích, které musely být otřesné, naprosto mlčela. Totéž platí o Olze Fraňkové, jež pocházela, stejně jako já, z rodiny pronásledované za účast v odboji. Byl to zajímavý psychologický rys: své osudy jsme si ponechávali pro sebe.

V této souvislosti se nemohu nezmínit o drobném zážitku z počátku studií. Jedna z našich kolegyň se zčistajasna zmínila o tom, co existovalo za války udavačů. Reagoval jsem na to tak, že bychom měli hlavně hovořit o odboji, který nebyl v evropském měřítku zanedbatelný. Ona dívka ale jako by neslyšela. Považuji tuto okrajovou záležitost za charakteristickou. V mých očích stál odboj za války na vysokém piedestalu; veřejnost ale postupem let stále více a více jeho existenci bagatelizovala. Zcela nedávno jsem v tisku narazil na nadpis článku napsaného k výročí 15. března 1939: „Nastal čas strachu a kolaborace". Myslím, že generace, jež dospívaly v sedmdesátých a osmdesátých letech, do sebe nasály toto povědomí v zarážející míře. Byla to reakce na režimní minimalizaci nekomunistického odboje a neúměrné a někdy vymyšlené vyzdvihování odboje komunistického?

* * *

Naše dějepisectví prožívalo na počátku padesátých let dobu přímo tragické cézury. *Český časopis historický* právě přestal vycházet – stejně jako za okupace. Jak signifikantní! Odpovědnost za to padá podle mne na Zdeňka Nejedlého, *nota bene* historika, jenž ve svých lepších dobách cosi v tomto oboru znamenal. Co se týká tematiky, naprosto převládala historie dělnického hnutí a lidových vzpour. Vrcholem byl vznik KSČ. I taková postava, jakou byl Josef Macek, o jehož nadání a historickém citu nelze pochybovat (a později to přesvědčivě dokázal), napsala v úvodní kapitole *Tábora v husitském revolučním hnutí*, který vyšel roku 1952, věci svědčící o podlehnutí oné z dnešního hlediska až nepochopitelné atmosféře. A co teprve ti horlivci píšící do *Tvorby* a *Rudého práva*! Na podzim 1950 se začalo bít do Edvarda Beneše; kdo všechno nešťastného druhého prezidenta kdy napadal! I to je téma pro historika: Benešovi nepřátelé od počátku dvacátých let 20. století do nynějška... A kdy se jednalo o „rány pod pás" a kdy – snad – o racionální kritiku... V době, o níž píši, se stal Mnichov oblíbe-

10 FISCHEROVÁ, Ela: Dopis přítelkyni. In: *Svět bez lidských dimenzí: Čtyři ženy vzpomínají*. Praha, Státní židovské muzeum v Praze – Federace židovských obcí v Čechách a na Moravě 1991, s. 8–42.

ným tématem kdejakého amatéra skládajícího pajány na Sovětský svaz a obžaloby zrádné buržoazie!

Ohromující byl pak nápor propagující sovětskou vědu. *ČČH* neexistoval; měli jsme ale k dispozici něco lepšího: časopis *Sovětská věda – historie*, obsahující statě přeložené z ruštiny. Kromě toho byla v knihovnách a na knihkupeckých pultech literatura, ať již v ruštině nebo v překladu, která se tvářila jako odborná. U jednoho takového spisku se chci krátce zastavit. Autorem byl jakýsi Gus a měl úžasný název: *Američtí imperialisté – inspirátoři Mnichovské dohody*. Přiznám se, že jsem to přečetl (mimo jiné i proto, abych se zdokonalil v ruské terminologii). Dnešnímu studentu historie to musí připadat směšné. Ano, přečetl jsem to, místo abych se věnoval studiu jiných, přínosných prací. Ale nebyl jsem zase tak hloupý, abych nedošel k závěru, že fakta o americké ničemné politice tu jaksi chybějí. Jednalo se o snůšku frází – prostě, službu dobovým propagandistickým cílům. K tomu je třeba dodat, že na fakultě se tehdy kdosi zmínil o tom, že nějaký sovětský „odborník na nejnovější dějiny" se v Praze sháněl po dokumentech, které by dosvědčily americkou účast na Mnichovské dohodě!

Musím vysvětlit, proč jsem bral do ruky a zabýval se těmito výplody. Bylo to vyvoláno tím, že můj zájem směřoval k meziválečným dějinám, k mezinárodním vztahům, k příčinám války. Snad to mělo kořeny v mých válečných prožitcích. Zmínil jsem se již dříve, jak jsem čítal s velkým zaujetím knihy vzpomínek o odboji, ale i například vzpomínky Giseviovy, o nichž si dodnes myslím, že náleží k těm nejpřínosnějším;[11] a na fakultě jsem začal sledovat literaturu o třicátých letech. Byl to ovšem velký *pêle-mêle* – zejména zase vzpomínky všeho druhu. Leccos se nalezlo v seminární knihovně na fakultě, něco v ostatních knihovnách. Pamatuji se, jak jsem se prokousával se svojí nedokonalou francštinou knihou Léona Noëla *L'agression allemande contre la Pologne* a sháněl se – marně – po pamětech Churchillových, jež tehdy právě začaly vycházet a které ovšem byly trezorovou, tj. nepřístupnou literaturou. Uvažoval jsem, spíše nejasně a bez konkrétní představy, o studii o mezinárodních vztazích vpředvečer světové války. Nic z toho nakonec nebylo a nemohlo také být.

Zároveň jsem se chtěl seznámit se současnou produkcí našich historiků. O jejím zaměření jsem se již zmínil. Nejeden titul patřil k doporučované četbě: a tak jsem četl (a když jsem se naučil číst rychle, tj. nečíst podrobně všechno, tedy prolistovával) publikace, které mě zbytečně časově zatěžovaly. Naštěstí existovaly i jiné práce. Opatřil jsem si například Kroftův *Duchovní odkaz husitství* z roku 1946, který byl běžně na knihkupeckých pultech, a snažil se jej nějak porovnat s Mackovými dějinami Tábora.

Přečetl jsem také Nejedlého *Dějiny SSSR* a do svého deníku četby si o nich zapsal: „Sloh N. se mi nelíbí. Kniha je psána příliš žurnalisticky, populárně." Tuto věc jsem přečetl *sua sponte*; existovala ovšem poměrně obsáhlá ryze politická literatura povinná, do níž náležely mimo jiné Ždanovovy statě *O umění. Ad vocem* Nejedlého ještě jedna poznámka na okraj: asi v prvních dvou ročnících uspořádal na fakultě ve velké posluchárně přednášku pro všechny studenty. Někteří starší kolegové se na ni přímo těšili. Nás mladší nijak nenadchla. Bylo to o všem a o ničem.

---

11 GISEVIUS, Hans Bernd: *Až k hořkému konci*, sv. 1–2. Praha, Dělnické nakladatelství 1948.

Ve druhém ročníku ke společnému základu přibyla vojenská příprava. Všichni jsme to vítali, protože to znamenalo, že nepůjdeme na dva roky na vojnu. Byl to zcela jistě sovětský model – z vysokoškoláků se měli stát nižší důstojníci. Osm hodin týdně bylo ovšem hodně a polykalo to další čas.

Z odborných předmětů jsem si na podzim 1951 zapsal „Dějiny ČSR" – dvě přednášky, Husovu a Říhovu, a seminář k nim, potom „Úvod do pomocných věd historických" profesora Václava Vojtíška – vida, na něj jsem zapomněl při vzpomínce na naše profesory, moje setkání s ním bylo ovšem letmé; dále dvě speciální přednášky – Grausovu ze „Všeobecných dějin feudalismu" a Polišenského, v jeho případě se jednalo o „Všeobecné dějiny kapitalismu". Měla následovat ještě třetí, a to Říhova, o „Všeobecných dějinách imperialismu", která ale byla stornována. Nejvíce mně utkvěly v paměti „Prameny k dějinám feudalismu", což bylo Grausovo téma. Rozhodně nebylo neužitečné Fialovo „Cvičení z dějin hospodářských a sociálních". K tomu dodávám, že jsme neměli žádná skripta, pouze rozmnožené teze nebo v některých případech text přednášky.

Studenti historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 1953. Stojící (zleva): Jaroslav Valenta a Vladislav Moulis; sedící: Jaroslav Vrbata a Vlastislav Lacina

Dříve než přikročím ke vzpomínkám na poslední, svým způsobem přelomové dva roky svého studia, musím učinit dvě tematické odbočky. První se týká mezinárodní situace. Ta měla mimořádně zostřený charakter. Krátce před naším příchodem na fakultu začala „horká válka" v Koreji a nebylo vyloučené, že se přenese i jinam. Je samozřejmé, že nikdo z nás tuto eventualitu nechtěl promýšlet. Který mladý člověk – bylo nám devatenáct let – by nemyslel na jiné věci než na vypuknutí války se všemi hrůzami, jež by musely následovat?

O korejském konfliktu jsem nemohl alespoň letmo nezauvažovat. Tak špatně připravený „útok" Jihokorejců musel trknout každého. Za pár hodin byli zahnáni na ústup! Napadlo mě tehdy – a stůjž to zde na důkaz mé politické slepoty, ale přece jen nepodléhání všemu, co naše propaganda hlásala – že Sever byl o útoku svou špionáží předem informován, připravil se a odpověděl protiofenzivou. A byl sebevědomě odhodlán zvítězit a odmítl proto výzvu OSN k zastavení operací.

K tomu se váže událost, kterou nemohu opomenout. Nepamatuji si už přesné datum, ale zřejmě v letním semestru 1951 byla náhle svolána schůze Československého svazu mládeže oboru historie, na které vystoupil jeden starší kolega s velmi ostrým obviněním Bedřicha Loewensteina. Snad již mohu prozradit, že jím byl Karel Bartošek; tento tehdy tvrdý straník se ovšem po letech změnil, a to velice podstatně, podepsal i Chartu 77 a byl režimem donucen k emigraci. Tehdy ovšem prohlásil, že Loewenstein zastává názor, že konflikt vyvolala Severní Korea, a navrhl jeho vyloučení ze svazu mládeže. Všichni jsme poslušně zvedli ruku pro; a musím uvést, že toto mé hlasování (byť jsem náležel pouze k oněm „orwellovským rukám") patří k několika činům, za které se stydím dodnes. Loewenstein potom opustil fakultu, naštěstí ale v době „tání" mu byl umožněn návrat a historii dostudoval.

Druhá odbočka náleží mým kulturním zážitkům.

Beletrii jsem vždy dosti četl. Utvrzoval nás v tom Graus, který jednou rozvedl myšlenku, že literatura je cenným obrazem doby a že někdy paradoxně knihy druhého řádu mají nemalou vypovídací hodnotu o dobovém *milieu*. Listuji-li teď svým deníkem četby, přímo žasnu nad všehochutí, kterou jsem vstřebával v prvních letech studií. Podstatně byla zastoupena válka, jak je asi u naší generace přirozené. Přečetl jsem román *Za námi Moskva* od Alexandra Beka – tvrdý a v mnohém patrně realistický pohled na frontu v pro Sověty nejhorších týdnech podzimu 1941; *Bouři* od Ilji Erenburga, rovněž s válečnou tematikou – jejího autora jsem dosti cenil pro hlubší lidskou notu a neschematické osudy jeho hrdinů; *Poslední pevnost* od Pierra Daixe, o které jsem si poznamenal: „Skvělá věc o ilegální komunistické činnosti v Mauthausenu." Pierre Daix! Další z té početné armády idealistů vstoupivších do komunistické strany, který pak prozřel a ve svých vzpomínkách se s vedením FKS tvrdě a hořce vypořádal.[12] Četl jsem ale i v Československu na počátku padesátých let v několika vydáních publikovaný román *Daleko od Moskvy* od Vasilije Ažajeva, obratně napsaný, ale vylhaný jako snad všechna budovatelská díla té doby; *V stalingradském kotli* od Willi Bredela, německého komunisty, který přežil stalinské čistky (dnes si kladu otázku – jak to, že přežil?); a také knížku *Dvojí prohlídka* od Lva Šejnina, jednoho z vyšetřovatelů NKVD, o které jsem poprávu poznamenal: „Blbost!" A nemohu opomenout tři české romány: Řezáčův *Nástup*, jenž mně připadal učesaný (jen ve srovnání s pozdějšími díly Karla Ptáčníka!); *Život proti smrti* od Marie Pujmanové, ukázku úpadku této autorky; a *Vesnici pod zemí*, s okupační tematikou, od Jiřího Marka.

Díky rodinné knihovně jsem se naproti tomu dostal k literatuře trvalých hodnot, jako byl *Kámen a bolest* od Karla Schulze, *Vzpoura andělů* Anatola France, *Golet v údolí*

12 DAIX, Pierre: *Ce que je sais du XXe siècle*. Paris, Calmann-Lévy 1985.

Ivana Olbrachta, Čapkovy cestopisné knihy nebo Horův román *Dech na skle*, u něhož mně ovšem vadila malá revolučnost hrdinů knihy.

Nakonec musím konstatovat zajímavý sociologický fakt. Do hospody jsme chodívali velmi zřídka. Nikoli z důvodů finančních: sluší se podotknout, že jsme neplatili školné, obědy v menze byly levné a knihy bylo možné koupit za pár korun. Prostě nás to nebavilo. Zato jsme často navštěvovali divadla a já zůstával – jako vlastně po celý život – věrný kinu. Jedničku pro mne tvořily italské neorealistické filmy.

Poslední dva roky na fakultě, tj. léta 1952 až 1954, začnu líčením politických událostí.

Po politických procesech s „třídními nepřáteli" začal moloch požírat vlastní děti. V listopadu 1952 se konal proces s Rudolfem Slánským a společníky. Vzbudil ve mně nepříjemné pocity. Ty se týkaly již jeho předehry – upadnutí v nemilost Otto Šlinga a Marie Švermové. Znovu se dovolávám Chvatíkovy *Knihy vzpomínek a příběhů;* píše tam, jak jej „hluboce odpuzovala odporná demagogie, s níž je tehdy Kopecký veřejně poplival".[13] V oněch dnech jsem to snad přímo takto nepociťoval, ale rozmazávání jejich osobních vztahů mně připadalo nevkusné a politicky neúčelné. U samotného procesu se mi příčilo, že u obžalovaných se uvádělo, že jsou židovského původu. A to jsem tehdy nevěděl, že sovětský poradce navrhoval, aby bylo připojeno jediné slovo: Žid, naprosto v souladu s nacistickou antisemitskou frazeologií! Také přiznání vysokých funkcionářů ke všemu, naprosto ke všemu, mě udivovalo. K tomu přibyla ještě jedna skutečnost, která zpochybňovala obvinění u jednoho z obžalovaných. Můj bratr Míla byl úplně vyveden z míry, když četl, že Josef Frank, kterého znal osobně z koncentračního tábora Buchenwald, je obviněn ze zločinů, jichž se tam měl dopustit. Řekl mi tehdy, že to jsou věci, které nejsou pravdivé. Připojuji jeho svědectví, o kterém se – podle mého názoru – neví: skupina buchenwaldských vězňů o tom spolu hovořila a jeden z nich se odebral na ústřední výbor strany a sdělil tento kolektivní názor významnému činiteli, rovněž bývalému vězni. Ten ho vyslechl a řekl: „Mlč o tom – nebo dopadneš jako Frank!" Vzpomínám si, že jsme o tom s Mílou hovořili a došli k názoru, že musel provést něco mimořádného jako vysoký funkcionář a že mu „přišili" – aby jeho obraz vyzněl co nejčerněji – i vykonstruované „zločiny".

A pak zde figuroval André Simone, autor mnou ceněné knihy *J'accuse! O těch, kdo zradili Francii*, zajímavé reportáže o třicátých letech. Jeho obžaloba mně připadala podivně přilepená k ostatním. Neměl jsem ovšem tušení, kdo byl Willi Münzenberg, proti kterému musel Simone při výslechu dštít síru, jakou roli oba hráli v komunistickém hnutí, co vše dělali pro antinacistickou propagandu ve třicátých letech a proč oba Moskva odsoudila k smrti – Münzenberga za to, že se jí vzepřel, a Simona zřejmě z toho důvodu, že příliš mnoho věděl. Těch, kterým se dostalo takové „odměny", byly ostatně tisíce – nebo spíše desetitisíce.

Jak je přitom možné, že jsem neprohlédl celý zločinný podvod, který tu vedení strany sehrálo? Nacházím jediné vysvětlení: nedovedl jsem si představit, že nejen proces se Slánským, ale i všechny předchozí a následující procesy se všemi druhy „nepřátel" jsou naprosto vykonstruované, ba víc, že celý režim je prolhaný od základů.

---

13 CHVATÍK, K.: *Kniha vzpomínek a příběhů*, s. 98.

Myslím, že pro všechny uvažující a reflexe schopné lidi, kteří tehdy šli s režimem, je nejpalčivější vědomí, že lidé byli zavíráni, mučeni, že byli pronásledováni odbojáři, zahraniční vojáci, sedláci... kam až tento výčet dovést? Pro mne osobně je pamětihodných pár vět z Muchova *Studeného slunce:* vyšetřovatel se ptá vězně, jestli byl za války v Rommelově Afrikakorpsu, a ten odpovídá: „Ne, na druhé straně." A dozorce na to: „Teď jste taky na druhé straně!"[14] To je přesné: ano, komunistický režim byl na opačné straně.

K tomu je nutné připočíst ještě jedno naše manko, nikoli morální, ale poznávací: o Sovětském svazu, jeho skutečné tváři a poměrech tam, jsme nevěděli nic, pranic. Byli jsme samozřejmě prosovětští. A přece právě tady se objevovaly naše první pochyby a nesouhlas. Vyvolávala je stupidita tehdejší propagandy. V mém případě sem náleží především hlásání hesla „SSSR – náš vzor", přesahující všechny normálně přijatelné meze. Působilo ponižujícím způsobem. A podněcovalo vtipy, první politické vtipy, na které si vzpomínám. Zvláště jedna anekdota mně utkvěla v paměti: Příslušníci několika národů píší práci na téma slon. Němci vypracovali rozsáhlý spis o válečném využití slonů, Francouzi esej o jejich milostném životě a tak dále; a Češi studii na téma: Sovětský slon – náš vzor.

V těchto souvislostech působila obvinění na adresu Slánského a jeho druhů, bránících údajně „šíření sovětských zkušeností", kontraproduktivně, jak se dnes říká. Vrtěl jsem užasle a rozzlobeně hlavou, když jsem viděl asi na začátku roku 1953 prvního příslušníka SNB v modravošedé uniformě podle sovětského vzoru, s nechutí jsem naslouchal sovětské hymně hrané obligátně při každé slavnosti a příčilo se mi uvádění sovětského týdeníku v kinech pod zpotvořeným názvem „Novosti dne". Muselo to být někdy tehdy, na přelomu let 1952 a 1953, kdy mě bratr Míla upozornil na článek, který vyšel v Peroutkově *Dnešku* před únorem, respektive na jeho název: „Propaganda, která zabíjí". Byl věnován špatně dělané propagaci Sovětského svazu komunisty...

Po Stalinově smrti se napjatá mezinárodní atmosféra začala vyjasňovat. Každý měsíc se odehrálo něco potěšitelného. U nás ale se dále jelo postaru: nejen ideologicky. V červnu 1953 došlo nadto k události, která zapůsobila na řadové obyvatele jako úder z nebe. Byla to měnová reforma. Zdrcující část národa ožebračila. Já osobně jsem přišel o valnou část úspor z důchodu po svém otci. Nejhorší byla naprostá lhostejnost politických vůdců: ještě den před reformou řekl prezident Antonín Zápotocký, že k ničemu podobnému nedojde. To si mohl dovolit jen totalitní politik. Říkal jsem si tehdy: Jak to je možné, takhle se zachovat? S výjimkou dělníků, kteří se ozvali – nikoli ovšem všude a nikoli důsledně – nikdo kriticky na reformu nereagoval. Nevzpomínám si, že by se stranická organizace na fakultě věcí zabývala; pokud lidé o situaci hovořili, pak soukromě, v ústraní. Každý se bál ozvat se veřejně.

KSČ na fakultě se s vervou zabývala jinými problémy, kádrovými. Živě si pamatuji na dva. Oba se odehrály ještě před rozdělením fakulty, ale vím o tom, že nebyly ojedinělé. Prvním z nich, řešeným před širokým stranickým publikem, bylo obvinění tehdejšího tajemníka fakulty Adolfa Scherla z řady chyb a politických přečinů. Závěr byl nekompromisní: Nechť je vyloučen ze strany! Následovalo jednomyslné schválení.

---

14 MUCHA, Jiří: *Studené slunce*. Praha, Československý spisovatel 1968, s. 154.

Druhý případ se týkal jakýchsi chybných rozhodnutí či snad nepořádků na katedře germanistiky: mířilo se tak na vedoucího katedry profesora Hugo Siebenscheina. Cosi se však zadrhlo, ozvaly se hlasy na jeho obranu a akce vyzněla do ztracena.

Arogance moci mezi straníky byla nepředstavitelná. Vzpomínám si na jeden osobní zážitek. V jakési diskusi v místní stranické organizaci (kromě zaměstnání jsme byli registrováni i v místě bydliště) jsem vyslovil názor, který nebyl v souladu s oficiální linií; nevím již vůbec, oč meritorně šlo. A tu povstal dělnický kádr a prohlásil, že takové názory mohou vést k obnově prověrky, jinými slovy ke stranickému trestu – možná k vyloučení. Přiznám se, že taková reakce na slovo v diskusi mne udivila a zarazila. Odmlčel jsem se. Někdo z přítomných mně potom v soukromí řekl, že jsem hlupák, že do věci šťourám. Ano, měli jsme držet hubu a krok. To jsme ale nebyli schopni – natrvalo nikoli.

* * *

Nyní se musím časově vrátit ke studijnímu roku 1952/1953 a k roku následujícímu, který měl být posledním, ale nebyl: přidali nám totiž semestr navíc, takže jsme obhajovali diplomovou práci a skládali závěrečnou zkoušku až v lednu 1955.

Kromě společného základu jsme od podzimu 1952 absolvovali seminář „ČSR v období 1918–1920", vedený Oldřichem Říhou, který ovšem nesl jeho pečeť; časově rozsáhlou přednášku „Dějiny SSSR", která měla dvě části: starší, předrevoluční připadla byzantoložce dr. Bohumile Zástěrové a nebyla – pokud si vzpomínám – špatná, zatímco sovětské období odpřednášel ředitel nově zřízeného Československo-sovětského institutu dr. Jaroslav Vávra a nesla se zřejmě v tehdy obvyklém duchu, neboť mně z ní neutkvělo nic; a také seminář na toto téma, řízený profesorem Antonem Florovským, bývalým emigrantem, bůhví jakým způsobem se zachránivším v roce 1945 před osudem mnoha svých souputníků. Soustředil se na starší dějiny, které znal opravdu dobře. Důkazem toho byl i jeho celoroční přednáškový kurz „Vybrané kapitoly z dějin Ruska".

Z několika speciálních přednášek stojí za zaznamenání tři. „Dějiny umění" profesora Jaroslava Pešiny mně otevřely dosud neznámé obzory, o něž jsem už nikdy neztratil zájem. Z odborného hlediska vynikala „Anglická buržoazní revoluce" tehdy docenta Josefa Polišenského, kterého jsme měli možnost důkladně poznat. Na jeho přednášku z druhého ročníku mně nezůstaly jasnější vzpomínky, tentokrát se však předvedl ve svém plném světle. I když přednášel trochu zvláštním způsobem, jeho znalosti doby byly imponující. Vím, že se po straně hovořilo o tom, že patří mezi „faktografy", ne „ideology". Třetí přednáška, kterou mám na mysli, nesla název „Agresivní imperialismus USA" a navazovala v letním semestru na Polišenského. Tak se vracím k osobě profesora Říhy. Především se stávalo, že pro přemíru jeho povinností nám občas přednášku předčítala asistentka dr. Šádová. Již to bylo jisté mínus, nikoli však nejmenší. Jak název naznačuje, přednáška měla opravdu ideologický říz. Po mnoha letech mně kolega Jaromír Kučera připomněl, že jsem jednou po jejím skončení zavtipkoval: „Dnes bylo *x* žraloků Wall Streetu a *y* finančních žoků imperialismu." Polišenský nám imponoval; ale jak jsme měli přijímat tyto žurnalistické floskule?

Zmiňuji se o tom také z toho důvodu, že to svědčí o naší větší zralosti, kritičnosti. Vrcholící vlna politizace historie nás začala odpuzovat. Na konci Stalinova života se na pranýři ocitl kosmopolitismus. To se ovšem přeneslo i k nám. V roce 1953 vyšel sborník přednášek *Proti kosmopolitismu ve výkladu našich národních dějin*: když jsem jím nedávno listoval, nemohu ho nenazvat karikaturou historie. (Za pár let se jistě jeho autoři za své výplody notně styděli!) Ale již tehdy jsme nebyli schopni něco podobného strávit. A brzy následoval jiný sborník – *Dokumenty o protinárodní a protilidové politice T. G. Masaryka* a roku 1954 další, s ještě hroznějším titulem – *O protisovětských piklech československé reakce*. Mně se v této souvislosti zajídaly útoky na Edvarda Beneše. Při práci na své diplomce, o které se za okamžik zmíním podrobněji, jsem se zabýval jeho politickými záměry ve třicátých letech včetně spojenecké smlouvy se Sověty. A teď z něho dělali arcinepřítele Sovětského svazu!

Když se v roce 1953 konala studentská vědecká konference, na níž kdosi do druhého prezidenta bil za jeho „mnichovskou zradu", nezdržel jsem se a v diskusi vystoupil s námitkou, že nelze nevidět, že Mnichov přijímal s těžkým srdcem, protože Československo bylo jeho stát, který si přál i z osobních důvodů zachovat. Vzpomínám si, že jakási soudružka mě za to hned zkritizovala... Je to jeden ze zážitků, který mě dnes plní uspokojením.

Tady jsem však trochu předběhl. Musím uvést, že od třetího ročníku jsem opustil filozofii a stal se takzvaným jednooborovým posluchačem: bylo nás tuším šest. V letním semestru jsme se pak rozhodovali pro téma diplomové práce.

Zvolil jsem si problematiku, jež korespondovala s mými zájmy o mezinárodní vztahy před druhou světovou válkou: „Československo-sovětské styky v letech 1933–1935", tj. v době, kdy došlo k uznání Sovětského svazu *de iure* a k uzavření spojenecké smlouvy s ním. Důležitou součástí této motivace byla pro mne skutečnost, že existovala možnost studia v archivu ministerstva zahraničí. To mě samozřejmě lákalo.

Práce nesla pečeť své doby – závěrečnou kapitolu jsem nazval „Boj československého lidu za přátelství a spojenectví se SSSR" – a i terminologicky je jí poplatna. Přesto se domnívám, že znamenala jistý přínos, zejména v kapitole věnované procesu uznání SSSR a uzavření spojenectví. Měl jsem v ruce jak hlášení našeho moskevského zastupitelského úřadu, tak velvyslanectví v Paříži, a také bukurešťského a bělehradského vyslanectví a všechnu u nás dostupnou relevantní literaturu. Nikterak jsem se nebál uvést v jejím seznamu i *J'accuse!* od „protistranického spiklence" André Simona. (I když zjišťuji, že v souladu s tehdejším územ mám seznam rozčleněn na literaturu marxistickou a buržoazní a v jeho čele uvádím „klasiky marxismu".) Objevem se pro mne stal polooficiální časopis *Zahraniční politika*, skutečně výborně připravovaný, a zahraničněpolitické komentáře *Lidových novin* z poloviny třicátých let. Dokázal jsem tak porozumět atmosféře doby a celé koncepci takzvaného Východního paktu, ze kterého se realizovalo pouhé torzo, spojenectví francouzsko-sovětsko-československé. Tuto otázku jsem snad v práci rozebral důkladně a věcně. Přitom nebylo možné nevidět, na jak křehkých základech toto spojenectví spočívalo. O prospěšnosti a významu paktu se Sověty jsem ovšem vůbec nepochyboval.

Na závěr ještě spíše drobnost. V úvodní kapitole jsem polemizoval s některými závěry knihy Václava Krále O *Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské*

politice, která vyšla v roce 1953 a jež náležela k oněm výplodům, o nichž se zmiňuji výše. Tato polemika nepřestoupila rámec těch několika strojopisných exemplářů, jež jsem byl povinen odevzdat. Po třiceti třech letech jsem s kolegou a přítelem Zdeňkem Sládkem napsal „Opožděný nekrolog" na tohoto „normalizátora" československé historiografie; byl rovněž strojopisný a měl náklad pouze o něco větší. Uveřejnily ho samizdatové *Historické studie*.

Studium archivních materiálů a literatury a potom textace diplomové práce mně zabraly prakticky celý čtvrtý ročník studií a zřejmě i část posledního semestru na podzim 1954. Rozvrh ve čtvrtém roce byl celkem skromný. Společný základ se ztenčil na jedinou přednášku (a k ní se vážící seminář) „Dějiny KSČ" a ovšem „Vojenskou přípravu", která končila. Kromě semináře věnovaného diplomové práci a takzvanému „Historickému průzkumu", jenž vedl Polišenský a jehož náplní bylo seznamování s hlavními pražskými archivy, jsme absolvovali jedinou přednášku: Husovy „České dějiny 1480–1526"; konala se v zimním semestru a Václav Husa se tu ukázal být skutečným znalcem této historické epochy – alespoň tak se mně tehdy jevil.

V posledním semestru jsem si do indexu zapsal jen diplomový seminář, který vedl tehdy asistent katedry českých dějin dr. Zdeněk Urban. Měli jsme absolvovat ještě jednu přednášku „na rozloučenou": bylo to „Dějepisectví", bez bližšího určení tematické oblasti, a přednášejícími měli být Klimov a Florovskij. Byla stornována.

Docenta Klimova jsem znal pouze z doslechu. Přišel do Prahy v rámci ideologické pomoci ze Sovětského svazu. Přednášel cosi mladším ročníkům a vzpomínám si, že na dotaz jednoho studenta, kde působil za války, odpověděl, že ze zdravotních důvodů nebyl na frontě. Možná že jsme mu křivdili, ale v našem kroužku jsme si mezi sebou říkali: „Kdoví, kde se ulejval!" Jiný takový odborník působil na katedře filozofie; kolega Nuhlíček mně s gustem vyprávěl, jak jeho referát na semináři varovně označil za *čistějšij objektivizm*. Oba jsme se tomu notně zasmáli. Snaha hustit do nás sovětskou vědu se míjela cílem. Byli jsme už „jinde". Někdy ve čtyřiapadesátém roce se nám dostala do ruky kniha Andreje V. Licholata s patřičně bojovým titulem: *Porážka nacionalistické kontrarevoluce na Ukrajině (1917–1922)*, která v nás vyvolala svým zaměřením a svojí dikcí až pobouření. Reagovali pak na ni kolegové Hostička a Valenta kritickou recenzí v časopise *Sovětská věda – Historie* v následujícím roce.

K tomu je nutné připojit ještě jeden osobní zážitek. V některém z prvních semestrů studia jsem se seznámil s knihou sovětského historika Ivana I. Udalcova *Rok 1848 v Čechách*. Tuším, že se jednalo o povinnou četbu. Tenkrát ještě byly moje dojmy rozpačité. „Sovětská historiografie je opravdu ideově nemilosrdně tvrdá!" říkal jsem si. Udalcov vzal na milost pouze české radikály, jinak nikoho. „Palacký byl konzervativec, ale přece jen – úctyhodný autor našich dějin, zdůrazňující význam husitství... A Havlíček, statečný Havlíček?!" Přibližně tak jsem rozumoval. Rozepisovat se teď o této publikaci bych považoval za ztrátu času; neplatí to ale o jejím autorovi. Už jako o radovi sovětského velvyslanectví v Praze se mu mezi našimi lidmi říkalo Udavalcov. A jak jsem se dozvěděl od profesora Gajana, tento výtečník rád provokoval v české společnosti poznámkami *à la*: „Proč se tady hraje sovětská hymna?" Čekal na reakci okolí; a pokud byla negativní, hlásil to příslušným orgánům, i s uvedením jména dotyčného člověka.

Možná že pod vlivem četby jeho útočné knihy (nebo na příkaz odkudsi?) se odehrávaly „besedy", o nichž se zmiňují v *Letu let* Josef Hiršal a Bohumila Grögerová: „Garnitura českých vlastenců ... byla vesměs kvalifikována jako zatemněnci, omezení nacionalisté a politikové lízající vídeňský karabáč." Zapochybovat o tom se rovnalo vystavit se ráznému poučení, „že musíme vítat přehodnocení našich dějin".[15] Sověti právě tehdy přehodnocovali své dějiny v tom smyslu, že začali vyzdvihovat Ivana Hrozného...

Na počátku zimního semestru roku 1953 prošla fakulta nemalým nárazem, *de facto* reorganizací. Vlastně už druhou: o rok dříve byla přejmenována na filozoficko-historickou a oddělila se od filologů. Jednalo se asi o sledování sovětského vzoru, krok, od něhož se po čase ustoupilo. Nyní přijala do svého lůna snad dvě stovky posluchačů z Vysoké školy politických a hospodářských věd. Jestliže mezi učiteli převládali lidé na úrovni, u studentů existovaly značné rozdíly. Vedle posluchačů nesporně schopných (a osobně slušných), jako byl například dnešní profesor Zdeněk Kárník nebo skupina, s níž jsem se vzhledem k jejímu studijnímu zájmu více sblížil a do níž patřili Bohumír Klípa, Jiří Vančura, Toman Brod, Karel Krátký (mimochodem – všichni museli za „normalizace" svoji odbornou práci opustit, a „změna zaměstnání" postihla mimo jiné také ještě Jiřího Kořalku a Miroslava Mudru), naplňovalo posluchárny mnoho mladíků a dívek zabývajících se studiem dějin KSČ. Vzpomínám si, jak při nějaké příležitosti si někdo z mladších asistentů postěžoval, že mají povětšinou jen encyklopedické vzdělání a pro vědeckou práci se hodí jen malé procento z nich.

Nevím, kolik jich bylo v nižších ročnících – myslím, že daleko méně nežli v našem. Ti mladší na tom byli vůbec lépe nežli my. Obecně vzato ideologický nápor zasáhl především studenty, kteří přišli na fakultu v letech 1949 a 1950; potom začal slábnout. Tak alespoň jsme to pociťovali. Také počet členů strany se prudce snížil, již u ročníku „pod námi" se jednalo o pouhé jednotlivce.

Mezi těmito „mladými", jak jsme jim familiérně říkali, jsem objevil spolužáka z gymnázia Karla Kučeru. Byl to vážný chlapec, vzhledem trochu připomínající starší generaci historiků – a mě dodnes mrzí, že jsem s ním nenavázal bližší styky. Doslechl jsem se později o jeho velké erudovanosti, o jeho práci ve „starém" Historickém klubu a posléze v Masarykově společnosti. Setkal jsem se s ním několikrát až koncem „normalizace" – a bohužel, na konci jeho života.

Ještě o jednom kolegovi z tohoto ročníku musím říci několik slov. Byl to Robert Kvaček. Zveličoval bych, kdybych uvedl, že jsme byli přáteli; existoval mezi námi ale kamarádský vztah vyvolaný tím, že se rovněž zajímal o mezinárodní vztahy ve třicátých letech. Vyrostl z něj jeden z nejlepších historiků naší generace, znalec meziválečného období *par excellence*.

Mezi posluchači, kteří přišli na fakultu v roce 1951, byli také Dušan Třeštík, dnes náš odborník na nejstarší české dějiny, a Miroslav Hroch, nyní profesor naší *alma mater*. S ním jsem napsal zprávu o studentské vědecké konferenci, o níž jsem se tu zmiňoval, pro obnovený *ČsČH*. Jednalo se o můj první publikovaný článek...

---

15 HIRŠAL, Josef – GRÖGEROVÁ, Bohumila: *Let let: Pokus o rekapitulaci*, sv. 1. Praha, Rozmluvy 1993, s. 18 n.

Mohl bych se rozepsat také o lidech, ze kterých se později vyklubali darebáci, ale nemám na to chuť. Neuvedu zde ani jméno kolegy, který mě na nějaké schůzi obvinil, že jsem na stavbě mládeže nepracoval, jak náleží. Z nějakého důvodu mne nenáviděl. Tihle zlí lidé mají ve špatných časech zajištěnou budoucnost: po roce 1969 udělal na fakultě kariéru.

K charakteristice tehdejších poměrů je namístě ještě dodat, že studijní pobyty v cizině byly zakázaným ovocem. Vybraní studenti (pokud ovšem projevili zájem) měli možnost studovat jedině v SSSR.

Na počátku této kapitoly jsem odbočil ke svým čtenářským zážitkům. Je zajímavé, že od roku 1953 se profil beletrie, kterou jsem četl, proměňuje. Dobová literatura se vytrácí a objevují se skutečně velká jména: Fjodor M. Dostojevskij, Michail A. Šolochov, Arnold Zweig, Lion Feuchtwanger. Nevím už, jak jsem se dostal k životopisnému románu předního ruského emigranta Dmitrije S. Merežkovského *Leonardo da Vinci*. Ze soudobé literatury toho nebylo mnoho: *Komunisté* od Louise Aragona, dovedení k mému zklamání pouze do června 1940, které jsem četl trochu jako literaturu faktu, a dva české romány. O knížce *Plným krokem* od Jana Otčenáška jsem si poznamenal: „Když člověk předtím a potom čte světové klasiky ... vidí teprve, jak je to často schematické." Zato *Bez šéfa* Tomáše Svatopluka mě „chytlo". Líbila se mi dějová dramatičnost a ve svém deníku jsem ocenil skutečnost, že autor „nepřikrašluje – nevyhýbá se ukázat, že i v KSČ jsou lotři – a významní!". Námětem románu byla historie poválečného Zlína, a snad to nebyla literárně špatná věc, i když skutečná historie Baťových závodů se odehrávala pravděpodobně jinak...

V diplomovém školním roce jsem četl beletrii méně, ale dostal jsem se ke knize, která na mne velice zapůsobila. Kolega Bohouš Klípa mě upozornil na to, že vyšel *Jan Kryštof* od Romaina Rollanda. Koupil jsem si ho; a do deníku četby jsem si poznamenal: „Během 24 hodin jsem přečetl prvé 3 části tohoto románu (tj. 1. dílu.) Skvělé!" Vzpomínám si, že jsme si s Ivo Budilem, studujícím filozofii, vyměňovali nadšené dojmy o této románové epopeji. Potřebovali jsme asi takovou injekci velkého životního příběhu čestného muže – tvůrce! Dodnes nerozumím tomu, jak mohl Václav Černý napsat, že Rolland mu byl vždycky protivný... Popsal jsem ve svém deníku několik stránek výpisky a úvahami o Janu Kryštofovi.

* * *

Hledání zaměstnání po skončení studia se ukázalo být složitějším problémem, než jsem očekával. Zájem o druhou světovou válku jako důsledek mezinárodní krize třicátých let vedl mé kroky nejprve do Vojenského historického ústavu. Vydal jsem se tam s kolegou Karlem Jiříkem. Důstojník, který nás přijal, nás zběžně vyslechl, tázal se Karla, zda je ve straně, a na jeho zápornou odpověď a dotaz, zda to vadí, ho ubezpečil, že samozřejmě nikoli, načež si poznamenal naše jména s tím, že nám dá vědět – a tím to skončilo. Když jsme se dozvěděli, že tam má přejít „na jistotu" několik kolegů z bývalé VŠPHV, považovali jsme věc za ztracenou. Naši kamarádi byli pak v ústavu pověřeni sepsáním historie československých jednotek za druhé světové války. Později jsem se seznámil s jejich pracemi. Ty, co psali o jednotce na Východě, jsem litoval;

Toman Brod a Eduard Čejka, autoři práce o vojácích na Západě, prošli trnitou cestou schvalování textu a nekonečných připomínek, než kniha *Na západní frontě* mohla vyjít. Na svoji dobu byla nesporně dobrá. Prolomila mlčení, které do té doby o této důležité stránce zahraničního odboje vládlo.

Když se pro mne Vojenský historický ústav stal bezperspektivní, navštívil jsem vedoucího katedry dějin SSSR na naší fakultě, profesora Jaroslava Procházku a sondoval, zda by mě nepřijal. Tuším, že byl už tehdy rektorem Karlovy univerzity, tedy velkým činitelem. Neznám detailně klikatou cestu, po níž dospěl k vědeckým hodnostem; nejspíše to byla odměna za vzorné plnění stranických úkolů. Neboť tento muž vykonával bez odmluv vše, co mu strana uložila: nejprve překládal do češtiny „klasiky marxismu-leninismu", potom zastával funkci politruka ve Svobodově jednotce v SSSR (a posílal Gottwaldovi hlášení o důstojnících, kteří nebyli ideově spolehliví), po únoru si zcela určitě pošpinil ruce při čistkách v armádě a sám jimi zdárně proplul, aby přistál v roce 1953 v bezpečném přístavu univerzity s hodností profesora. Mezi studenty se mu říkalo – snad v narážce na Haškova *Švejka* – Palivec.

Tento Palivec mne přijal, vyslechl – a na katedru nevzal. Místo mne zaměstnal kolegu Mirka Janouška. Dodnes nevím proč: jestli jsem mu „nepadl do oka" a on ano – diplomovou práci psal o komunistickém novináři Kurtu Konradovi, zatímco já jsem uvažoval o pokračování ve studiu československo-sovětských vztahů ve třicátých letech, o kterých Procházka jistě věděl své – nebo zda se za něj přimluvil dr. Urban, s nímž hrával šachy...?

Zbývala ještě jedna možnost: pracovat v Archivu Ústavu dějin KSČ. Navštívil jsem s kolegou Jaroslavem Soukupem odpovědného vedoucího či kádrováka ústavu, ale pak jsem si to – narozdíl od Soukupa – rozmyslel. Nechtělo se mi do stranických služeb mimo jiné proto, že mně bylo jasné, že to znamená ocitnout se pevně v soukolí řízeném aparátem. Právě tehdy jsem se dozvěděl, že Slovanská knihovna hledá vysokoškoláka. Zašel jsem za ředitelem Miloněm Konvalinkou, který mě přijal s otevřenou náručí a řekl mi, že zakládá bibliografický časopis, pro který potřebuje odborníka, pokud možno historika. Rychle jsme se dohodli.

V posledních dnech ledna 1955 jsem vykonal státní závěrečnou zkoušku a obhájil diplomovou práci. V této souvislosti musím poznamenat, že jsem pomýšlel na uveřejnění studie o uznání Sovětského svazu *de iure*, a zejména o uzavření spojenecké smlouvy s ním – tedy vlastně dvou kapitol diplomky. Avšak právě v té době publikoval mně tehdy neznámý Alexandr Ort v některé odborné revui článek na toto téma. Říkal jsem si, že mne postihl řetěz smůly, ale že snad není ještě všem dnům konec. Věděl jsem, že v knihovnách pracovali v minulosti mnozí historici, kteří tam dokázali vědecky pracovat, a doufal, že by to mohlo vyjít i mně. O pokladech – a to slovo není nadsázkou –, které skrývala ve svých fondech Slovanská knihovna, jsem toho mnoho nevěděl. Seznámení s nimi na mě teprve čekalo. Osmého února jsem nastoupil.

Odpovědět na otázku, co mně dala fakulta, není jednoduché. V jejích dějinách patří první polovina padesátých let k těžkým dobám. Museli jsme vyslechnout nemálo zbytečných slov, matoucích mladé mysli, a také lží a překrucování pravdy. Ale na druhé straně jsme se mnohé dozvěděli, lecčemu naučili. Mimo jiné kriticky uvažovat. Nebylo už tak snadné opít nás rohlíkem, i když pořád jsme ještě vězeli ve vyjeděných

kolejích jistých stereotypů. Mám-li mluvit za sebe, pak takovým negativem u mne byl důraz na revoluční pojetí *pokroku* v dějinách v duchu Marxova výroku: „Revoluce jsou lokomotivou dějin." Dnes bych je nazval „horečkou dějin". Ta má ovšem své příčiny.

V politických otázkách jsme byli stále naivní idealisté. Tím, že jsme brali vše opravdově, v nás žila schopnost se vyvíjet, a to velmi rychle. Odborně i politicky. Prospěchářství většina z nás odmítala přímo programově.

Rok po našem odchodu z fakulty námi – mladými komunisty – přímo otřásl rok 1956. Ale to je již jiná kapitola. Náběh k ní sem ale podle mého názoru patří. Živě si pamatuji, jak při zápisu na podzim 1953 se mne některý z kolegů zeptal, jestli jsem četl Chruščovův referát na ÚV KSSS o zemědělství. A důtklivě mně doporučil, abych to učinil. Zanechal v nás zvláštní dojem. Po přemíře slov o zdokonalování již téměř dokonalého přišel od Chruščova závan pravdy, první oficiálně vyřčené pravdy o životě v Sovětech.

Bylo by záslužné, kdyby se k těmto mým, místy snad trochu útržkovitým vzpomínkám připojil hlas jiného pamětníka a obraz naší generace tak doplnil.

Recenze

Silný projekt – slabší začátek – jaký konec?

Jan Křen

KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Sv. 1: Praha, ÚSD AV ČR – Dokořán 2003, 317 stran; sv. 2: Praha, ÚSD AV ČR – Dokořán 2004, 363 stran.

Projekt „KSČ a radikální socialismus v Československu" je jedním z nejzávažnějších, jaké byly v posledních letech podpořeny grantem. Předmětem není žádná parciální monografická otázka, nýbrž jeden z nejpodstatnějších problémů minulého století: už od první republiky byla KSČ jednou z velkých stran, pak po více než čtyřicet let stranou vládnoucí a na české politické scéně jako silná strana působí dosud. Měří-li se počtem prací, patří historie KSČ k látkám nejdůkladněji zpracovaným – už po deseti letech existence měla své přehledné dějiny,[1] po čtyřicet let byla její historie prominentním tématem: nejen doma, ale i v zahraničí mu badatelé věnovali nemalou pozornost, završenou též několika syntetickými přehledy – domácími, jedním exilovým[2] a jedním zahraničním.[3] Ve skutečnosti byla velká část produkce znehodnocena, doma ideologickým tlakem a v zahraničí často také ideologickou studenou válkou, a hlavně nepřístupností interních dokumentů. Svým způsobem ještě hůř se tomuto tématu, zvláště staršímu dějinám KSČ, dařilo po roce 1989. Ačkoli mezinárodně značně frekventované, je u nás vesměs jen povrchně traktováno publicistikou. V domácí historické produkci bylo toto kompromitované téma zatlačeno, odsunuto vesměs na okraj badatelského zájmu (největší výjimkou jsou četné knihy Kaplanovy) anebo redukováno na represi-

1 REIMANN, Pavel: *Dějiny Komunistické strany Československa*. Praha, Karel Brecký 1931; kniha vyšla v témže roce německy v Berlíně a Hamburku.

2 SUDA, Zdeněk: *Zealots and Rebels: A History of the Communist Party of Czechoslovakia*. Stanford, The Hoover Institution Press 1980.

3 RUPNIK, Jacques: *Histoire du Parti communiste tchécoslovaque: Dès origines à la prise du pouvoir*. Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques 1981; česky knihu vydalo v roce 2002 nakladatelství Academia.

vitu komunistického režimu, jejíž analýzy (sborníková řada *Securitas imperii* a jiné) jsou ovšem velmi cenným přínosem.

Tím je dán průlomový význam tohoto projektu, který zasahuje do samého středu historického dění uplynulého století a vyznačuje se i pozoruhodným pojetím: gestor, profesor Zdeněk Kárník, spatřuje cíl výzkumu ve stanovení sociální základny, neintegrované části společnosti, z níž komunistické hnutí vyrostlo a kterou identifikuje jako radikální socialismus. Velkým tématem je, do jaké míry a jak vplynul do komunistické strany a stal se proudem, který se postupně, krizí, Mnichovem a okupací, společensky integroval a vytvořil masovou sílu, jež časem strhávala dokonce i vrstvy a části mu organicky cizí. Předností Kárníkova pohledu je rozlišení radikálně revolučního socialismu a komunismu, respektive komunismu bolševického. V napětí mezi autentickým domácím socialistickým radikalismem a rolí cizí, moskevské expozitury právem spatřuje základní linii historie KSČ, mnohem výraznější a dramatičtější než u komunismu německého nebo malých, „kádrových" stran okolních zemí, zcela závislých na moskevské podpoře.

Na to se váže druhá linie, totiž transformace opoziční strany ve stranu vládní a její proměny, v nichž se *znovu a jinak* proměňuje napětí mezi radikálním socialismem a bolševismem. Zde by kratičký výklad Kárníkova pojetí asi potřeboval dotáhnout: je autentickým radikálním socialismem stranická opozice, lze-li tak nazvat reformní komunismus? Jaké jsou jeho další osudy po roce 1968 a nemizí pak vlastně tento fenomén v různých zákrutech z dění vůbec? Nebylo jeho posledním výronem Hnutí revoluční mládeže z let 1968 a 1969, či jsou ještě pozdější dědici a nemá nástupce i dnes? V každém případě se však cesty radikálního socialismu a komunismu rozešly, což je druhé velké téma projektu. Byl radikální socialismus komunismem zničen? A do jaké míry se tím zničil i komunismus? Z někdejší revoluční strany se postupně stala toliko byrokratická, nomenklaturní a konzervativní struktura, kterou už snad ani nelze nazvat bolševickou a pro niž byla revoluční tradice pouhým ornamentem, ne-li zátěží – za takzvané normalizace v ní po radikálním socialismu není ani stopy.

S nevelkou nadsázkou by se dalo říci, že dějiny KSČ jsou vlastně dějinami několikeré strany: šmeralovské, gottwaldovské – nejprve bolševizátorské, později protimnichovské, okupační a *pak* radikální národně víc než socialisticky (s obskurní výchylkou let 1939–1941) – a ještě později strany totalitárně sovětizační, gottwaldovsko-novotnovské, nakrátko reformně dubčekovské, aby se nakonec změnila v kolaborantskou stranu husákovskou, s degenerativním jakešovským koncem; KSČM, nástupnická strana velice živoucích pohrobků KSČ, do níž snad zabloudilo i pár mladých, socialisticky smýšlejících radikálů, není však už předmětem projektu.

Analýza této strany a celého komunistického hnutí (i konečného nehnutí), proměn, jimiž prošlo, je rozsáhlý týmový úkol, který je v projektu široce, možná až příliš široce založen: work-shopy, semináře, diskuse, bulletin, bibliografické soupisy a pro výzkum pak získání početného badatelského seskupení, složeného z nejstarší, střední i nejmladší generace, vlastně prvních historiků, kteří komunistický režim v dospělosti nezažili a pro něž je téma už normálním badatelským provozem. Na zhodnocení mnohostranné činnosti vycházející z projektu je ještě brzo a není také v možnostech

recenze, jejímž úkolem je toliko porovnat záměry projektu se dvěma publikovanými výstupy – sborníky.

Budiž ihned řečeno, že celkový dojem je rozpačitý, i když možná část těchto rozpaků plyne z přílišného očekávání. První důvod je nasnadě: škoda že už první svazek neobsahuje, co lze předpokládat a co snad bylo nebo mělo být projednáno na pracovních poradách týmu, totiž aspoň předběžný rozbor či náčrt dosavadního stavu bádání a literatury, eventuálně rozhled po stavu mezinárodní diskuse k této tematice. Totéž platí i pro pracovní hypotézu, která se jistě neomezuje na zmíněnou několikařádkovou charakteristiku, jak je podána v úvodu prvního svazku (s. 8 n.); hlubší výklad a předběžný nárys hlavních problémů a jejich hierarchie by jistě udaly směr monografickým výzkumům a zamezily by přepjaté extenzivitě, která se ve sbornících objevuje. Recenzent bohužel marně pátrá po „společenské objednávce" a „programově řízeném snažení", vyhlášených v úvodu druhého svazku (s. 7), i když někdejší direktivní výzkumné plány jistě jsou už anachronismem a soudobá organizace výzkumu musí ponechat prostor autorské volbě a volnosti; plánovitosti se však zdá příliš málo a volnosti příliš mnoho.

Cíl obou sborníků formulují oba gestoři poněkud odlišně: v prvním svazku označuje Michal Kopeček jako ambici řešitelů „identifikovat relevantní témata a usilovat o jejich zpracování ve formě individuálního, popř. skupinového výzkumu" (sv. 1, s. 12); ve druhém je profesor Kárník skromnější a realističtější, říká-li, že cílem bylo „sbírat na kvalitní úrovni sepsané příspěvky" (sv. 2, s. 12). To bylo naplněno, ne-li přeplněno: v některých případech jde vskutku o sběr již použitého nebo k jinému účelu (publikaci) určeného zboží, čímž nemá být řečeno, že by tento second hand musel být druhořadé jakosti – nejeden příspěvek, nebo aspoň podstatná jeho část, byl však již uveřejněn jinde nebo uveřejněn bude; originálních, speciálně pro tento projekt vypracovaných příspěvků je jen část, ty však, budiž ihned řečeno, patří k nejlepším.

Nejprve však k příspěvkům z použitého či ušetřeného materiálu. V prvním svazku je nejvýraznější studií tohoto druhu přehled Lenky Kalinové „Změny sociálního systému v Československu po druhé světové válce v kontextu vývoje ve vyspělých zemích" (sv. 1, s. 119–156). Náčrt problematiky sociálního státu v mezinárodním měřítku, výtah z právě vycházející rozsáhlejší autorčiny práce,[4] je ve značné části zpracován na základě běžně dostupné, též české literatury. Bez zmínky o výzvách sovětské a nacistické se omezuje v podstatě jen na americké a britské iniciativy a v druhé části pak na zběžný výčet sociálních opatření komunistického režimu. Dokonale se míjí se záměrem projektu: neobsahuje nic o „radikálním socialismu" třeba domácí sociálnědemokratické levice (například programy „Co chtějí socialisté" a „Za svobodu, do nového Československa") a autorce se daří v textu ani jednou nezmínit KSČ – komunisté v něm tu a tam vystupují nanejvýš jako představitelé odborů. Ve druhém svazku má podobný ráz studie Antonína Benčíka, která je též výtahem z řady zveřejněných prací, ať už jeho vlastních nebo dalších autorů. Její barokně rozvitý název („Srpnová intervence a role

4 KALINOVÁ, Lenka: *Východiska, očekávání a realita povválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. (Česká společnost po roce 1945, sv. 1.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004.

intervenčních armád v systému velmocenského nátlaku Moskvy a varšavské pětky v plánech na porážku reformního hnutí", sv. 2, s. 228–270) předznamenává poněkud mnohomluvný text, jehož perlou je první odstavec, v němž se dlouhým výčtem zdůvodňuje trivialita, že zlomem „pražského jara" byla srpnová intervence. Jinak není ale bez ceny připomenout rozhodující roli sovětských nátlaků při vzniku „normalizačního" režimu, v jehož počáteční fázi byli sice domácí kolaboranti ochotnými přisluhovači, ale pány se stali až později, a i potom byli jen polopány. Z již publikovaných prací čerpá též podrobně dokumentovaná studie Jany Čechurové o vztahu zednářství a KSČ („Kompatibilní, či nekompatibilní? Vztah svobodných zednářů a KSČ", sv. 2, s. 13–26). Po válce ovšem zednářství už nebylo tím, čím kdysi, a téma je z hlediska výzkumného záměru okrajové, ne-li zcela bezvýznamné; podobných a důležitějších glajchšaltovaných spolků byly desítky a zednáři nestáli straně ani za zákaz – i v pomyslném přehledu dějin KSČ by na to postačila nanejvýš zmínka.

Ke kladům obou sborníků naopak patří různost žánrová, od příspěvků faktografických až k teoretickému pokusu Michala Pullmanna („Sociální hnutí jako problém soudobé historické vědy v kontextu sociálních věd: Příspěvek k interdisciplinárnímu studiu", sv. 1, s. 271–284), a rovněž rozmanitost autorská, počínaje příspěvky memoárovými, jako jsou v čisté podobě cenné vzpomínky Michala Reimana na jeho otce Pavla (sv. 2, s. 63–83). Biografický ráz má i obsahově, literárně a psychologicky výstižná sonda portrétující Antonína Zápotockého a jeho proměny z dělnického předáka v příslušníka byrokratické nomenklatury, vzniklá ve spolupráci Karla Kaplana a Pavla Kosatíka („Tribun lidu, který se bál: Antonín Zápotocký", sv. 1, s. 89–118).

K přínosným částem sborníků patří kromě minuciózní statisticko-sociologické studie Kárníkovy o výsledcích KSČ ve volbách roku 1935 („KSČ – úspěchy a neúspěchy v klíčových parlamentních volbách v roce 1935", sv. 1, s. 63–88) též na statistice založená studie Jiřího Maňáka o proměnách podílu dělníků na členstvu KSČ („Proměna dělnické strany v organizaci moci: Problematika dělnického charakteru KSČ v letech 1945–1953 ve světle stranické statistiky", sv. 1, s. 157–200). Další, stejně spolehlivě vypracovaný Maňákův příspěvek pojednává o druhé, pro československé komunistické hnutí zvlášť významné složce, totiž o stranické a se socialismem sympatizující inteligenci („Orientace KSČ na vytvoření socialistické inteligence", sv. 2, s. 110–155). I dva na sebe navazující příspěvky Jiřího Křesťana cílí k témuž tématu, totiž k levicové inteligenci a vlivu, který na ni měl vztah k Sovětskému svazu, jeho zákruty a rozpory; první se týká Zdeňka Nejedlého („Zdeněk Nejedlý a Komunistická strana Československa v letech 1921–1925", sv. 1, s. 15–42) a druhá organizací zájemců a přátel SSSR („KSČ a Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR a obraz Sovětského svazu v prostředí české levicové inteligence (1925–1939)", sv. 2, s. 84–109); obě pěkné studie vrhají světlo na jeden z nejvýznamnějších aspektů stranické politiky a taktiky, totiž na poměr k SSSR. Do vnitřních mechanismů stranické politiky na „kulturní frontě" po únorovém převratu dává pronikavý náhled i příspěvek Jiřího Knapíka („Dvě strany téže mince: Radikálové a 'umírnění' v kulturní politice po únoru 1948", sv. 2, s. 156–171). Komunistický *gender* představují dvě autorky druhého svazku, Eva Uhrová v materiálové studii o ohlasu stávek textilaček ve stranickém tisku dvacátých let (sv. 2, s. 27–40) a zajímavý pokus Jany Burešové zachytit

dosud nezpracovaný problém reflexe postavení žen v ideologii a politice KSČ za první republiky (sv. 2, s. 41–62).

K nepochybným kladům sborníků patří kvalita příspěvků nejmladších badatelů, jejichž účast též ubírá tématu na pamětnickém rázu. Jejich badatelská bilance se ukazuje v příznivém světle: studie jsou pečlivě dokumentovány, přehledně strukturovány a vyznačují se úsilím proniknout do někdejší reality a porozumět jí. V prvé řadě to platí pro studie Michala Kopečka v prvním svazku o „vnitřním nepříteli" neboli revizionistických tendencích v mezinárodním komunistickém věstníku *Otázky míru a socialismu* na konci padesátých let (s. 225–252) a ve svazku druhém o revizionismu v české marxistické filozofii v téže době (s. 172–212); obě jsou pozoruhodné umným dešifrováním tehdejší nestravitelné ideologické *ptydepe*, pod jejímž povrchem nachází autor hledání a rozpory hnutí. Výbornou úroveň má i podrobně archivním materiálem a rozhovory s účastníky dokumentovaný a řadu jeho předchozích prací shrnující příspěvek Jaroslava Pažouta o vztazích a kontaktech československých (ve skutečnosti jen českých) radikálních studentů s jejich druhy na Západě a reakcích na tamní protestní hnutí v roce 1968 (sv. 2, s. 213–227). Autor podrobně líčí a citlivě rozvažuje vzájemné příbuzenství a zároveň rozdíly a rozpory obou, jak právem zdůrazňuje, studentských menšin. Vzhledem k záměru projektu by bylo žádoucí studii doplnit analýzou postojů orgánů KSČ včetně jejích studentských organizací (například pražský vysokoškolský výbor); z textu není ani vždy jasné, kteří z aktivistů byli členy strany. Uznání si zaslouží též materiálově důkladně podložená studie Tomáše Vilímka, srovnávající opozici v NDR a ČSSR z let 1968 až 1989 (sv. 2, s. 271–310), a to tím spíš, že komparace není právě největší ctností české historické vědy vůbec a soudobých dějin zvlášť. Také zde by z hlediska záměru projektu bylo vhodné rozebrat postoje stranických vedení obou zemí a orgánů. Určité pochyby ve mně vzbuzuje autorova teze, že totiž disent ve východním Německu byl rozvinutější než disent československý, což – pokud mé vědomosti ze společných setkání stačí – neodpovídá výpovědím disidentů z NDR; je otázkou, nakolik se v tomto závěru odráží mnohem rozsáhlejší historické bádání v Německu, zda dostačuje kvantitativní kritérium „v NDR bylo výrazně větší množství nezávislých skupin ve srovnání s ČSSR" (s. 302) a neměl-li by se vzít v úvahu rozsah vlivu, postižitelný například samizdatem.[5] Možná že důležitější z tohoto hlediska je rozdílná úloha církví a také jejich odlišnost, například sociálně-etnická orientace nekonformních protestantů NDR, navazující na „vyznavačskou církev" (*Bekennende Kirche*) z časů nacismu, kterou nejnověji podnětně analyzoval například Erhart Neubert v úvodu ke sborníku o opozičních hnutích ve východním bloku.[6]

---

5 K poznámce 1 na straně 347, v níž se uvádí, že Jiřina Šiklová spojuje původ pojmu „šedá zóna" se statí Rudolfa Prokopa a kol. (České dějepisectví včera, dnes a zítra. In: *Historické studie 1988*, roč. 11, č. 22), smím snad připomenout, že to je můj pseudonym, jediný, který jsem v samizdatu po dohodě s Pavlem Seifertem použil, a že již po vyjití bibliografie *Minulost a dějiny v českém a slovenském samizdatu 1970–1989* (Brno, Doplněk 1993) jsem na to dopisem bezvýsledně upozornil vydavatele; musím dodat, že termín není mým vynálezem, neboť byl již v západní literatuře užíván.

6 AGETHEN, Manfred – BUCHSTAB, Günter (ed.): *Oppositions- und Freiheitsbewegungen im früheren Ostbloc*. Freiburg, Verlag Herder 2003, s. 33 n.

Třebaže druhý svazek ukazuje na vzestupnou úroveň, těžko lze plně sdílet spokojenost, kterou vydavatelé ohlašují v každém svazku (viz sv. 1, s. 8; sv. 2, s. 12). I druhý svazek, byť v poněkud menší míře než ten předešlý, vzbuzuje dojem, že jde spíš o *disiecta membra*, směs příspěvků závažných i okrajových, za nimiž se jen stěží hledá souvislý záměr, který ani nemusí hned být naplněn souborem „statí, vázaných k sobě a celku promyšlenou logikou výkladu", jak myslí profesor Kárník (sv. 2, s. 12). V každém případě toho pro další (poslední?) sborník zbývá velmi, velmi mnoho, a to nejen mezery, na něž upozorňuje Zdeněk Kárník v prvním svazku: sám radikální socialismus (a jeho vymezení), sociální hnutí dělnictva (výjimkou je jen studie Jakuba Rákosníka „Zásady ochrany a boje nezaměstnaných v kontextu programu KSČ v letech 1921–1938", sv. 1, s. 43–62), děje klíčových mezníků strany; z tohoto seznamu se začalo dařit jen ženské téma. Totéž platí pro dluhy, jež Kárník jmenuje ve svazku druhém: kromě problémů stranické centrály (dodal bych, že zejména moskevské emigrace), nacistické okupace a Slovenska (zpráva o obdobném slovenském projektu je povzbuzující a lze jen doufat, že zahrne i Podkarpatskou Rus, která pro KSČ rozhodně nebyla bezvýznamnou provincií) je to též historie německé části KSČ i s jejím koncem a ještě četná další klíčová témata, jako například mechanismy sovětských vlivů, hektické zákruty politické linie KSČ, spory o ni a jejich pozadí, profil vedoucích garnitur, proměny funkcionářských „kádrů" a dál *ad infinitum*. Třebaže projekt nekončí, jeho závěr se přece jen blíží a vzniká otázka výstupu, jak se dnes říká. Lze pochopit, že se profesor Kárník od počátku brání představě „sepsat s vybranými autory ... jakýsi přehled" (sv. 1, s. 9), ačkoli nelze říci, že by to byl úkol nezvládnutelný, jestliže kdysi byl toho schopen mladičký Jacques Rupnik a jestliže sám Zdeněk Kárník dokázal v několika letech vytvořit ceněný třísvazkový přehled dějin první republiky. Ale nešť: není přece jen tento maximální cíl a na druhé straně pouhých několik sborníků různorodých „statí vybraných" na způsob „chodí pešek okolo" – to by byl příliš chudý výsledek poměrně velkého a nákladného projektu. Zde se přece naskýtají i jiné možnosti: například hypotetický náčrt problematiky, jakási maketa, nebo aspoň přehled základních problémů dosavadního stavu bádání s výčtem těch, které jsou podle názoru autorů řešeny pokrouceně, jsou k řešení zralé nebo už ve stavu vědeckého „polotovaru", což by mohlo být doplněno i návrhy hypotetických variant odpovědí na otevřené otázky, které zůstávají zatím nezpracovány. I tak neúplná „mapa", předložena k diskusi, by inspirovala a podněcovala další bádání a poskytla též zainteresované veřejnosti (zvlášť myslím na veřejnost učitelskou) aspoň určitou orientaci v dosavadní zmatečné situaci ohledně tohoto klíčového tématu zpracování minulosti; možná by to nebylo bez užitku ani jako zrcadlo pro dnešní komunisty a historické výplody z pražské ulice Politických vězňů – *nomen omen* pro sídlo KSČM.

Žádná kritika ani výtky vznesené v této recenzi neměly by však zastínit onu velkou a často i neviditelnou práci, kterou vykonali řešitelé projektu i jejich spolupracovníci na tomto nezoraném, či spíše všelijak přeoraném poli naší novodobé historie. Náročné a pronikavé pojetí, jež vzbudilo značné očekávání, navalilo na ně velkou, možná až příliš velkou odpovědnost – nejen jim, ale především sobě musíme přát, aby jí co nejvíce dostáli.

Recenze

Politické paměti komunismu

Marie Černá

MAYER, Françoise: *Les Tchèques et leur communisme: Mémoire et identité politiques.* Paris, Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales 2004, 304 stran.

Kniha s názvem *Češi a jejich komunismus: Paměť a politické identity* sice vyšla zatím pouze ve Francii, ale povědomí o její existenci už dorazilo i do Čech. V tomto smyslu nevstupuji se svou recenzí do úplného vakua, terén je již určitým způsobem připraven půl roku starou recenzí v *Lidových novinách*[1] a diskusí, kterou na jaře uspořádal Ústav pro soudobé dějiny za účasti samotné autorky. Tu si ostatně mnozí mohou pamatovat jako bývalou ředitelku Francouzského centra pro výzkum ve společenských vědách (CEFRES) v Praze. Kniha snad navíc v blízké budoucnosti vyjde i česky.

Jak je patrné už z jejího podtitulu, kniha nechce být standardní historiografickou studií komunismu. Autorka dokonce sama říká, že se nejedná o historickou práci. Jejím hlavním zájmem není komunismus jako takový, ale vztah ke komunismu v postkomunismu. Nejde tu v prvé řadě o „historická fakta", ale o pojmy jako „paměť", „vztah k minulosti", „analýza diskurzu". Jinými slovy, autorku ani tak nezajímá, co se kdy odehrálo v komunistické minulosti, ale jak tuto minulost interpretují různí aktéři a jak s těmito interpretacemi nakládají.

Tady je namístě otázka, do jaké míry má smysl oba přístupy – historiografii a analýzu historických diskurzů – takto přísně oddělovat. Při bližším ohledání se totiž ukazuje, že postupy se nemusí až tak moc lišit. V obou případech jde o to složit z dostupného materiálu co nejdůvěryhodnější obraz. Rozdíl je pouze v tom, že zatímco klasický historik skládá obraz skutečnosti tím, že vybírá z množství „fakt" (událostí, dat), analytik diskurzu vybírá z množství různých interpretací. Otázka relevance dosaženého obrazu se jenom přesouvá z úrovně faktické skutečnosti na úroveň diskurzu.

---

1 ZAHRADNÍČEK, Tomáš: Vzpomínky na komunismus. In: *Lidové noviny*, příloha *Orientace*, (10.4.2004), s. 13 a 15.

Jaké interpretace si tedy pro analýzu paměti komunismu autorka zvolila? Svůj výběr zúžila na politickou sféru: zajímá ji oficiální rámec – především zákony – a vztah k minulosti různých skupin, které se v tomto politickém rámci pohybují. Zákony považuje za ztělesnění a výsledek různých interpretačních střetů. I v takto omezeném poli však musí volit, co do svého výkladu zahrne. Z oficiálního rámce zvládání minulosti vybírá hlavně tyto zákony: zákon o rehabilitacích, zákon o lustracích, zákon o protiprávnosti komunistického režimu, okrajově se zmiňuje o restitučním zákoně.

V tomto rámci jsou subjektem i objektem politického jednání bývalí disidenti, komunisti-dědici KSČ, bývalí „normalizátoři", političtí vězni, agenti a spolupracovníci Státní bezpečnosti. Do celého politického rámce jsou rovněž významně interpretačně zapojeni historikové. Toto jsou tedy skupiny, které autorka do svého zájmu zahrnula. Jsou velmi různorodé, liší se jak velikostí, politickou významností, zapojením do rozhodování a koherencí, tak svým statusem coby objektů zájmu. Některé vzbuzují zájem coby nositelé určitého diskurzu vůči minulosti, významně se projevujícího na politické scéně (bývalí disidenti, političtí vězni, s postupem času i komunisté), další při interpretaci nelze pominout, i když jsou už mimo politickou hru („normalizátoři"), jinde se utvářejí až jako objekt a výsledek politického diskurzu o minulosti (agenti a spolupracovníci StB). Změna politického režimu někdy znamenala zánik základní společné platformy a rozštěpení skupiny, a tedy i diverzifikaci pohledů na otázky spojené s řešením komunistické minulosti (bývalí disidenti a jejich odlišné názory například na lustrace), jindy naopak přinesla nový jednoticí impulz (političtí vězni ze čtyřicátých a padesátých let.) Tento výběr bychom určitě neměli chápat jako uzavřený, spíš by měl vést k úvahám, jaké další skupiny do podobných analýz zahrnout.

Metodologická vymezení – přihlášení se k analýze diskurzu a k paměti, nikoliv k historiografii – jsou jedna věc, výsledný text věc druhá. To není výtka, ale konstatování. Vycházím z toho, že text je *vždy* i něčím jiným, než čím ho chceme mít. I v tomto případě je příliš bujný na to, aby se dal spoutat nějakým pravidlem. Stejně jako asi žádný historiografický text není pouhou faktografií, ale vždy (byť třeba nereflektovaně) obsahuje prvky diskurzivní analýzy a poukazy na konstruovanost faktů, tak i tato kniha o paměti, o vztahu k minulosti obsahuje prvky historiografie. Tím spíš, že je psána pro francouzské publikum. A nejde přitom jenom o takzvané exkurzy do minulosti a vysvětlování různých dobových podmínek a reálií. Knihu lze do jisté míry také číst jako politickou historii počátku devadesátých let, jejímž jednoticím prvkem je vztah ke komunistické minulosti. Hlavně kapitola o oficiálních rámcích je určitým historickým výkladem, sekvencí na sebe navazujících událostí (projev Václava Havla vpředvečer jeho zvolení prezidentem, antikomunismus počátečního období daný horizontem prvních svobodných voleb – například výstava „Domov můj", sled různých zákonů). Právě zde je dost těžké odlišit, co je klasická historie a co analýza diskurzu. Autorka sice popisuje různé aktéry, různé postoje a interpretace (například ve vztahu k lustracím, k myšlence třetího odboje atd.), ale složité mechanismy toho, proč nakonec zvítězila ta která interpretace a proč bylo přijato takové a ne jiné opatření, často zůstávají do velké míry skryty. Podrobně je například popsán rozštěp, který mezi bývalými disidenty způsobila diskuse o lustracích. Rozpory mezi příznivci a odpůrci zákona autorka ilustruje na odlišných postojích Václava Bendy a Petra Uhla. Proč ale v tomto

případě zvítězila právě Bendova vize a zákon o lustracích byl přijat, to už se z knihy nedozvíme.

Tím chci pouze říci, že knihu vnímám jako vrstevnatý prostor, kde se mísí různé žánry a časy – což výstižně poukazuje na problematičnost a iluzornost představy, že se lze vejít do čistých metodologických forem, ať už historiografie či paměti. Zrovna tak kniha ukazuje, jak rozostřená je ve skutečnosti hranice mezi minulostí v minulosti, minulostí v přítomnosti a přítomností.

Jak už bylo řečeno, autorku zajímá, jak je komunistická minulost zvládána a evokována na úrovni politiky, jak se projevuje v konkrétních opatřeních, jaké interpretace se zde vynořují, jaký mají vliv na sebeidentifikaci různých jedinců a skupin, které se na politickém poli angažují. Vychází přitom z analýzy široké škály převážně veřejně dostupných materiálů – zákonů, prohlášení, pamětí, stanov, projevů, historických a odborných prací různé provenience, filmů, televizních pořadů, časopisů. Mnohé prameny jsou jí spíš podkladem pro vlastní analýzy než samozřejmým zdrojem vědění. Má ale i své spojence, kteří se podobně jako ona analýzami různých diskurzů zabývají. Z českého prostředí jsou to především Ladislav Holý, Petr Fidelius, Zdeněk Vašíček. Kniha může být mimo jiné velmi zajímavým příspěvkem do debaty, jaké prameny a jakým způsobem je možné pro studium nedávné minulosti využívat. Je inspirativní třeba tím, že ukazuje, jak i prvoplánově podezřelé médium typu pamětí „normalizátorů" lze smysluplně využít. (Kapitola o bývalých „normalizátorech" Miloši Jakešovi, Miroslavu Vackovi, Miroslavu Štěpánovi, Alojzu Lorencovi a Jaroslavu Čejkovi je v podstatě celá založena na jejich knižně vydaných pamětech, respektive sebeobhajobách.) Ostatně za to, s jakou elegancí se autorka dokázala vypořádat s různorodým a mnohdy jistě velmi ubíjejícím materiálem, aniž by podlehla jeho diktátu, jí rozhodně patří velké uznání.

Komunistická minulost a její zvládání jsou na základě tohoto materiálu představeny jako výsostně politické téma. Vztah k minulosti se zde ukazuje jako něco, co je organicky vpleteno do sítě politických vyjednávání, ale také jako něco, co je tímto vyjednáváním vytvářeno. Z toho plyne, že vztah k minulosti není statický a jednou provždy daný, ale ani ho nelze chápat jako bezprostřední spojnici mezi přítomností a uzavřenou minulostí. Naopak často prochází skrze body v přítomnosti a míří kamsi do budoucnosti (viz debaty o lustracích). Vztah k uplynulé minulosti je tedy zároveň vztahem k minulosti v přítomnosti. Platí to asi hlavně právě pro politickou sféru, kde vztah k minulosti není primárně otázkou akademickou či etickou, ale otázkou praktickou, která vyžaduje konkrétní zásahy do přítomnosti. Přitom zde proti sobě stojí různí aktéři s různými zájmy a interpretacemi. Zákon o rehabilitacích je tak například představen jako výsledek úspěšné mobilizace bývalých politických vězňů, která zároveň v této fázi nekřížila zájem jiných skupin (například tehdy ještě převážně komunistického parlamentu) nezabývat se odpovědností za minulé zločiny. Tento relativní politický úspěch však ještě neznamená, že se bývalí vězni necítí veřejně zneuznáni. Svou skupinu, jejíž identifikaci oficiálně stavějí na aktivním boji proti komunismu, nikoliv na trpném bytí jeho obětí, vnímají podle autorky jako společensky marginalizovanou, zastíněnou expanzí disidentů ze sedmdesátých a osmdesátých let, často bývа-

lých komunistů. Pomyslný dialog či polemiku nevedou bývalí vězni ani tak se stávajícími komunisty jako s bývalými disidenty.[2]

Při pozorování naší politické scény dochází autorka k závěru (nebo to také možná byl pocit, který stál na počátku jejího výzkumu), že naše oficiální zvládání minulosti je stiženo určitým paradoxem. Na jedné straně máme bohatou legislativu, která se ke komunistické minulosti vztahuje a kterou se nový režim od starého snaží distancovat. Na druhé straně se však projevují spíše snahy na minulost zapomenout, odsunout ji, nezabývat se jí. To se odráží třeba v reálné neschopnosti postihovat hlavní viníky komunistických zločinů. Odsouzení režimu zůstává tedy spíše na obecné, deklarativní rovině.

Jak máme tento postřeh, který navzdory proklamovaným snahám *nehodnotit* tak docela neutrálně nevyznívá, chápat? Vždyť sama autorka celkem podrobně popisuje praktické a „metodologické" problémy, které odhalování a postih *skutečných* viníků provázejí. Zákon o lustracích, který se snaží otázku zodpovědnosti určitým způsobem řešit, předvádí v celé jeho rozporuplnosti. Ta spočívá například v tom, že se problém viny přesouvá z hlavních představitelů režimu na jejich spolupracovníky – agenty a donašeče. Místo komunismu vyvstává problém kolaborace s komunismem. (Tady je namístě otázka, zda je takové dělení vůbec smysluplné.) Jako pochybné se ukazují i reálné dopady zákona. V této souvislosti se autorka podrobně rozepisuje o všech zásadních dilematech, která zákon provázejí: zveřejňovat seznamy spolupracovníků StB, nebo ne? pokud ano, do jaké míry? jak nakládat s informacemi tajné policie? jaká je jejich důvěryhodnost? co všechno může znamenat, že je někdo označen za spolupracovníka StB? jak hodnotit toho, kdo byl ke spolupráci donucen? atd. Dále poukazuje na to, že zákon paradoxně nejvíce postihl bývalé oponenty režimu, jejichž spolupráce byla pro StB samozřejmě mnohem lákavější než spolupráce „obyčejných" lidí. Zákon je postupně rozebrán, až o něm autorce nezbude než říci, že více problémů přináší, než řeší. Do hry o vyrovnávání s minulým režimem moc bodů nepřinesl, a jeho konkrétní výsledky tak podle ní zůstávají spíše minimální. Jak už bylo řečeno, zákon o rehabilitacích z roku 1990 mohl tehdy ještě převážně komunistický parlament jednomyslně schválit proto, že zamýšlel napravovat křivdy, nikoliv postihovat viníky. Když do tohoto oficiálního rámce ještě zahrneme „integrační" projevy Václava Havla, podle nichž jsou všichni tak trochu strůjci a zároveň tak trochu oběti komunistické mašinerie, je obraz neschopnosti a nemožnosti vypořádat se s minulostí dokreslen.

Jsem zvědavá, jak tento obraz zapůsobí v českém prostředí a zda vyvolá další diskusi, ve které bude dále rozpracován.

Zastavím se ještě u jednoho postřehu, který s předchozím souvisí a se kterým se v textu rovněž významně pracuje. Autorka píše, že naše oficiální politická sféra je spíše kolbištěm různých interpretací minulosti, spíše disenzem či kakofonií různých hlasů než konsenzem, že žádné skupině se nepodařilo prosadit takové vidění, které by poskytovalo ucelený a jednotný rámec naší nové národní identifikace. Pro mě je tento

---

2 Kapitola o paměti bývalých politických vězňů byla již dříve publikována v českém překladu. Viz MAYEROVÁ, Françoise: Vězení jako minulost, odboj jako paměť: Konfederace politických vězňů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 42–64.

postřeh překvapivý tím, že se autorce vůbec zdál natolik pozoruhodný, aby ho zaznamenala. Jak jinak by to mělo být, než že vedle sebe koexistují různé interpretace minulosti? A je to snad špatně, že takovou jednotnou oficiální paměť nemáme? Až v závěru knihy autorka poodhaluje, proč jí naše interpretační rozmělněnost oficiální sféry připadá podivuhodná, a to srovnáním se situací poválečné Francie, kde Charles de Gaulle sjednotil národ na základě určité interpretace válečné zkušenosti a mýtu odboje. Toto přirovnání dále nerozvádí, nicméně slovo *mýtus* odkazuje k tomu, že francouzský monument už byl od té doby poněkud narušen. Ovšem pro nás tímto vyvstává řada znepokojujících otázek: je dobré mít takový zakládající mýtus? jaké jsou důsledky toho, že ho nemáme (autorka právě zde vidí neschopnost vyrovnat se s minulostí)? co budou dekonstruovat budoucí historikové? A skutečně takový mýtus nemáme? Není jeho neexistence pouze dána autorčinou optikou a výběrem zkoumaného materiálu? Je možné, že bychom ho našli jinde, třeba v učebnicích dějepisu?

Nakonec snad není zase až tak podstatné, že kniha byla napsána pro francouzské publikum a že Francouzům třeba může připadat zajímavá z trochu jiných důvodů než Čechům. Počin Françoise Mayerové bych pro nás chápala jako vhození rukavice, nebo raději rukavičky – není to výzva k souboji, ale spíše decentní pozvání k další diskusi.

Recenze

O kulturní politice přehledně a komplexně

Petr Šámal

KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004, 359 stran.

Když před dvěma lety vydalo nakladatelství Libri v rámci své řady populárně zaměřených encyklopedií svazek Jiřího Knapíka *Kdo byl kdo v naší kulturní politice 1948–1953*, setkala se kniha s rozporuplným ohlasem. Většina recenzentů sice ocenila její užitečnost, ale současně poukázala na torzovitost části hesel a některé věcné chyby. Jaromír Slomek tehdy v *Lidových novinách* poznamenal, že podobný slovník zůstane i po dopracování pouhým rejstříkem k důkladné syntetické studii. Svou recenzi pak zakončil posteskнutím: „Kde ji vzít?"[1] Odpověď mu nyní dal sám kritizovaný autor – na počátku letošního roku vydal knihu *Únor a kultura* s podtitulem *Sovětizace české kultury 1948–1950*. Právě na jejích stránkách se setkáme s řadou pracovníků aparátu Ústředního výboru KSČ a státní administrativy, o nichž v běžných biografických slovnících žádné údaje nenajdeme. Když však zalistujeme zmíněnou příručkou, začneme získávat jasnější představu o tom, kdo byli oni úředníci, kteří vymýšleli a realizovali změny, jež měly pro českou kulturu tak dalekosáhlé důsledky.

Ve své poslední knize Jiří Knapík navazuje na monografii o Gustavu Barešovi,[2] v níž zkoumal roli tehdejšího šéfa Kulturního a propagačního oddělení ÚV KSČ ve veřejném životě na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Některé pasáže z ní sice převzal, avšak jeho pohled je nyní podstatně komplexnější. Výrazně posílena je také interpretační rovina jeho uvažování. Opavský historik není jediný, kdo se věnuje vztahu kultury a politiky v období stalinismu: připomeňme jen práce Jaromíra Hořce, Karla Kaplana, Dušana Tomáška, Milana Drápaly, Věry Brožové či Michala Bauera. Specifické postavení v kontextu dosavadního bádání pak má kniha Alexeje Kusáka *Kultura a politika*

1 SLOMEK, Jaromír: Generálové a pěšáci. In: *Lidové noviny*, (14.3.2002), s. 20.
2 KNAPÍK, Jiří: *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše*. Přerov, Šárka 2000.

v Československu 1945–1956,[3] k níž má recenzovaná studie svým syntetickým zaměřením nejblíže. Vedle těchto historických pojednání je postupně mapována i vlastní umělecká tvorba tohoto období. Před časem se v pražském Rudolfinu konala velká výstava „Československý socialistický realismus 1948–1958", na kterou navazovala řada dílčích projektů.[4] Českému divadlu těchto let se průběžně věnuje například Jindřich Černý, populární hudbě Josef Kotek, o budovatelském románu naposledy pojednal Pavel Janáček,[5] který navíc zmapoval poválečné tažení proti populární literatuře, jež bylo nedílnou součástí formování nové socialistické kultury.[6]

Kniha *Únor a kultura* završuje jednu etapu výzkumů. Je výjimečná komplexností a systematičností přístupu, jasným vymezením předmětu zkoumání a různorodostí pramenné základny. Autor vychází z důkladné znalosti příslušných částí bývalého Archivu ÚV KSČ, Všeodborového archivu i vybraných osobních fondů, dále pracuje se soudobými tištěnými materiály a kromě toho shromáždil i četné osobní vzpomínky přímých účastníků tehdejšího dění. Předmětem jeho zájmu je „kulturní politika". Přestože se může zdát, že termín upomíná na slovník komunistické byrokracie, má jeho užití nesporné oprávnění. Lze jím totiž (slovy autora) postihnout „systém politických zásahů do života kulturních institucí, vytváření podmínek pro uměleckou tvůrčí činnost i chování společnosti, který odpovídá charakteru určitého režimu" (s. 9). Již tato úvodní definice naznačuje, že nepůjde jen o vztah komunistické moci k umělcům (a naopak), ale o postižení celkového institucionálního rámce kulturního dění, tedy o mechanismy, jimiž byla umělecká činnost ovlivňována a kontrolována. Nedílnou součást zájmu dále představují snahy o prosazení určitých hodnot a názorů mezi širokými vrstvami obyvatelstva, kampaně proti vybraným tvůrcům či politika masových organizací. Tento detailní popis struktury kulturních institucí a jejich fungování je o to významnější, že nevypovídá jen o období nejtužšího stalinismu. V následujících letech a desetiletích se sice pojetí socialistické kultury různým způsobem proměňovalo, umělci se však i nadále pohybovali v podmínkách vytvořených na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Tedy v systému, který byl primárně nastaven na kontrolu veřejného dění.

Ve shodě s Karlem Kaplanem označuje autor léta 1948 až 1953 jako „zakladatelské období komunistického režimu", během nějž byly vytvořeny základní formy ovládání české společnosti. Svůj zájem však nyní omezil na první tři poúnorová léta, neboť na jejich konci podle něj skončil „proces transformace kulturní politiky do podmínek komunistického režimu" (s. 317). Zvolený periodizační mezník má svou logiku, přesto však lze očekávat, že podobným způsobem zmapuje i dramatické dění následujících dvou let, kdy se celý systém dotvářel. Ostatně hlavní nástroj kontroly poválečné kul-

---

3 Praha, Torst 1996.

4 Například monotematické číslo časopisu *Ateliér*, č. 1 (2003).

5 JANÁČEK, Pavel: Na frontách práce a víry: Budovatelský román v české literatuře 50. let. In: *Slovenská literatúra*, roč. 48, č. 5 (2002), s. 355–374.

6 TÝŽ: Potlačování okraje, prosazování středu: Operace vyloučení jako součást programu ideální literatury 1945–1948. In: SVOBODA, Richard (ed.): *Populární literatura v české a slovenské kultuře po roce 1945*. Praha – Ostrava, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Slezská univerzita 1998, s. 9–24.

tury, totiž předběžná cenzura, nabyl své definitivní podoby až vznikem Hlavní správy tiskového dohledu v dubnu 1953.

Vzhledem k tomu, že vnitřní periodizace sledovaného období představuje podstatný přínos práce a odráží se v ní celkový autorův přístup, přiblížím nejdříve způsob, který zvolil, a důvody, jež ho k němu vedly; v závěru pak upozorním na dva okruhy témat, k nimž by se podle mého názoru mohla upírat pozornost dalšího bádání.

Proces „sovětizace české kultury" Jiří Knapík rozdělil do čtyř základních fází. Toto členění sice v některých případech může působit násilně či schematicky, přesto je však považuji za funkční. I když ony tendence, jež jsou označeny za příznačné pro jednotlivá období, nelze vždy omezovat jen na stanovený časový úsek, zvolená periodizace názorně postihuje a zvýrazňuje dynamiku doby a postupně se měnící strategii představitelů komunistické strany.

První oddíl knihy je věnován událostem ohraničeným z jedné strany komunistickým převzetím moci, z druhé strany pak radikálním zhoršením mezinárodní situace v červnu 1948. Autor zde pojednává o činnosti akčních výborů, jež byly klíčovou institucí tohoto období. Hlavní pozornost věnuje Kulturní komisi Ústředního akčního výboru Národní fronty, která se ustavila na začátku března a hrála zásadní roli při první vlně poúnorových čistek (jejím předsedou byl Jan Drda, místopředsedou Jan Mukařovský, členy předsednictva pak Julius Dolanský, Miroslav Kouřil, Ladislav Štoll, Ferdinand Herčík a Arnošt Paderlík). V dalších částech tohoto oddílu pak popisuje činnost akčních výborů v oblasti literatury, hudby, výtvarného umění, divadla, filmu a rozhlasu. Přehledně jsou zde zachyceny jak personální čistky, tak kroky připravující restrukturalizaci kulturních institucí. Autor zřetelně ukazuje, že vše směřovalo k vytvoření takového systému, který by byl jednoduchý, přehledný, a tedy snadno ovladatelný. To byl ostatně hlavní cíl nových legislativních norem, jež byly na jaře 1948 přijaty a s nimiž nás kniha rovněž seznamuje.

Tři poúnorové měsíce Knapík charakterizuje jako poslední období, kdy ještě existoval určitý prostor pro svobodné vyjádření. Názorně to dokládá na příkladu dobříšského setkání mladých spisovatelů v březnu 1948, kde se společnou řeč snažily nalézt osobnosti tak odlišných názorů jako Jiří Kolář a Pavel Hanuš či Jaroslav Červinka a Jan Štern. Je obecně známo, že Gustav Bareš později mladé komunisty za jejich smířlivý postoj vyplísnil, kniha však přináší překvapující informace o tom, že právě vedoucí komunistický ideolog mohl být jedním z původních iniciátorů celého setkání. Nové je rovněž objasnění příprav Sjezdu národní kultury, který se konal 10. a 11. dubna 1948, a především to, jak pečlivě před červnovými volbami čelní představitelé KSČ (Gustav Bareš, Rudolf Slánský, Václav Kopecký) zvažovali, zda již nyní vystoupit s heslem socialistického realismu a označit jej za „závaznou metodu" pro veškerou uměleckou tvorbu (s. 63–65).

Kapitola „Horké léto 1948" popisuje druhou etapu „sovětizace kultury". Podle autora ji charakterizovalo zejména zostření mezinárodní situace, pro oblast kultury pak byla příznačná široká propagace názorů Andreje A. Ždanova, představujících nejradikálnější (a nejzjednodušenější) model socialistické kultury. Ke Knapíkově charakteristice Ždanova pouze doplňme, že se jedná o primárně negativní vymezení „nového umění", soustředěné na to, co by jeho součástí být nemělo. Další výklad pak

přináší nové poznatky o vzrůstajícím vlivu příslušných složek jednotné odborové organizace, jež se v tomto období výrazně radikalizovala a v oblasti kultury prosazovala její zapojení do výchovy „nového člověka".

Vyhlášení takzvaného ostrého kurzu proti reakci, který přijal ÚV KSČ v září 1948, Knapík chápe jako počátek kvalitativně nové etapy kulturní politiky, jejímž cílem bylo nyní úplné „přebudování celého systému řízení kulturní sféry a jeho připodobnění sovětskému vzoru" (s. 121). V kapitole „Měsíce, které otřásly kulturou" přehledně a názorně popisuje jednotlivé instituce, jež měly určující vliv na řízení kultury – klíčovou roli v tuto chvíli hrálo především Kulturní a propagační oddělení ÚV KSČ v čele s Gustavem Barešem, jež bylo hlavním architektem nové struktury kulturního života, druhé centrum pak představovalo ministerstvo informací a osvěty v čele s Václavem Kopeckým. Třetí složkou, jež fakticky realizovala požadované kroky, byly umělecké svazy a masové organizace. Tehdejší ideovou radikalizaci pak demonstruje na postupné proměně názorů na osobnost a dílo T. G. Masaryka, vůči němuž se v předchozích obdobích komunistická publicistika v zájmu všeobecné přijatelnosti nijak bojovně nevymezovala. To se začínalo právě na přelomu let 1948 a 1949 měnit a tento proces gradoval v letech 1952 a 1953. V další části Jiří Knapík líčí zánik dosavadních uměleckých organizací (syndikátů) a ustavení nových svazů, v nichž bylo členství přísně selektivní a jejichž vznik tak představoval doposud nejradikálnější čistku mezi českými intelektuály. Charakteristika transformace jednotlivých institucí ovšem vychází takřka výhradně z materiálů ÚV KSČ, autor bohužel nevyužil archivů jednotlivých svazů a syndikátů, případně poznatků, k nimž dospělo dosavadní bádání.[7]

Přibližně v polovině knihy se začíná výklad rozdvojovat: nadále sledujeme postupné ustavování institucionálního rámce kultury, hlavní pozornost se však přesouvá ke vzájemným sporům dvou zmíněných center komunistické kulturní politiky, jež posléze vyústily v otevřenou konfrontaci. Této rivalitě, personifikované na nejvyšší úrovni postavami Gustava Bareše a Václava Kopeckého, se zatím nejdůkladněji věnoval Alexej Kusák v již zmíněné práci *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Jako jeden z prvních postihl určitou polaritu v rámci tehdejší socialistické kultury, již vykládal jako „zápas mezi sektáři a 'liberály'." Problematické v této souvislosti bylo zejména Kusákovo pozitivní hodnocení „liberálního" křídla, jehož představitele chápal jako obránce kulturních hodnot.[8] V pohledu Jiřího Knapíka je přítomen nutný historický odstup a nadhled, který u pamětníků (viz odlišnost pohledů Alexeje Kusáka a Jaromíra Hořce) můžeme očekávat jen stěží. Velice pečlivě zvažuje kořeny celého sporu a výstižně upozorňuje, že „zatímco bezprostředním základem pro rozpory mezi Kopeckým a Barešem byla mocenská rivalita a ideové rozdíly hrály zástupnou roli, v okruhu jejich souputníků ideové motivy nabývaly na váze" (s. 177). Současně si je

---

7 Viz zejména studie Michala Bauera „Přeměna Syndikátu českých spisovatelů ve Svaz československých spisovatelů". In: *Tvar*, roč. 10, č. 9 (1999), s. 12 n.

8 Meze tohoto pojetí jasně pojmenoval Karel Hrubý v článku „Kultura ve službě politiky: Sahají kořeny 'pražského jara' do počátků padesátých let?" In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 3–4 (2002), s. 579–592.

však vědom toho základního: že názory obou linií na to, jakými pravidly se má řídit kulturní život, byly ve své podstatě identické.

Knapík v návaznosti na Kusákovo pojetí konstatuje, že se diferenciace tehdejší veřejně prezentované kultury projevovala především ve vztahu k literární tradici (zvláště k avantgardě) a v různém chápání estetiky socialistického realismu. Sám pak vyzdvihuje zejména uplatňování odlišných metod při prosazování kulturní politiky, jež názorně ukazuje na zápasu představitelů ministerstva informací a stranického aparátu o vliv v oblasti filmové a ediční politiky. Jednoznačný přínos Knapíkova výkladu spočívá v docenění mocenského pozadí celého sporu, jež vychází z důkladné znalosti archivních pramenů. Ideové rozdíly mezi oběma částmi kulturního spektra a jejich odlišný postoj k literární tradici pak demonstruje na negativním ohlasu, jenž vyvolal snímek Františka Čápa *Dvaasedmdesátka*, a na příkladu zdrcujících kritik Seifertovy básnické skladby *Píseň o Viktorce*. Nejvýrazněji se však odlišná představa nového umění ukazovala v postojích k aktuální tvorbě Vítězslava Nezvala. Knapík cituje většinu podstatných dobových názorů a reprodukuje i současný pohled někdejších Nezvalových kritiků. Zcela právem pak upozorňuje na báseň *Plán*, jíž někdejší surrealista přispěl do prvního čísla časopisu *Nový život*. Právě bezprostřední konfrontace těchto Nezvalových veršů s tvorbou ostatních přispěvatelů nově založeného periodika (Vlastimila Školaudyho, Ivana Skály či Stanislava Neumanna) jasně ukázala odlišnost jejich poezie, názorů na umění a jeho smysl. Nezvalovo přihlášení k budovatelské literární kultuře bylo pouze vnějškové (odkazoval k ní pouze název básně) a mladým autorům, preferujícím výchovné a persvazivní funkce umění, skutečně musela jeho tvorba připadat „cizí dnešku".

Spor mezi mladými radikály a ministerstvem informací se vyhrotil po vzniku takzvaného pamfletu na Nezvala. Tato aféra je v knize vnímána jako mezník ve vývoji kulturní politiky, autor ji velice podrobně popisuje a vyváženě hodnotí, neopomíjí ani skutečnost, že podobné texty měly a mají ve studentském prostředí své stálé místo. Avšak důvody, proč lze celý „případ Nezval" vnímat jako přelomovou událost ve vývoji kultury, zdaleka nespočívají jen v postizích, jež následovaly po vyšetřování stranickými orgány a jež jsou v knize komplexně zachyceny. Jiří Knapík konstatuje, že důsledkem této aféry bylo upevnění „váhy 'autorizovaných' mluvčích kulturní politiky, jejichž postavení rozmělňovaly samostatné kampaně některých redakcí" (s. 223). Právě tento závěr považuji za klíčový. Postih mladých radikálů opravdu ukázal jeden z podstatných rysů kultury (literatury) fungující v rámci totalitního režimu. V přísně hierarchizovaném literárním životě se postupně ustavoval žebříček autorit, jejichž názor byl po určité období chápán jako nezpochybnitelné dogma. Avšak tato hierarchie se v době vzniku nezvalovské parodie teprve formovala – v roce 1949 by sice nikdo nezpochybnil názor Ždanova, ale například Ladislav Štoll takový sociální statut ještě neměl. Tato situace se začala měnit právě po aféře s takzvaným protistranickým pamfletem a po devátém sjezdu KSČ. Tehdy rozhodla Kulturní rada ÚV KSČ uspořádat zasedání Svazu československých spisovatelů věnované otázkám poezie, na němž měl s hlavním projevem vystoupit právě Štoll. Teprve knižní verze referátu *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii*, jejíž součástí se staly i vybrané pasáže z projevu Jiřího Taufra o současné mladé poezii, podala oficiální (tedy komunistickou stranou posvě-

cený) výklad moderní české poezie. Štoll se tak dostal do pozice normotvůrce české literatury a toto výsadní postavení si (následován Taufrem) udržel po několik let. Zřetelně se to ukázalo poté, co se odehrál proces s takzvaným druhým centrem v čele s Rudolfem Slánským. Po následných čistkách bylo třeba vyjádřit, jaké důsledky budou mít politické události pro oblast kultury. To mimo jiné znamenalo nově vymezit (či potvrdit), co je pro stranické vedení v literatuře přijatelné. A právě tento úkol naplňoval Štollův a Taufrův společný text „Proti sektářství a liberalismu – za rozkvět našeho umění".[9] V něm naprosto jednoznačně vyjádřili, že českou kulturu nečekají žádné podstatné změny a že nadále platí pravidla, jež byla stanovena v předchozích letech.

Závěrečná část knihy pojednává o událostech roku 1950. Od tohoto roku byla podle Knapíka všeobecně uplatňována ideologická kritéria, dotvořen stalinský model kulturní politiky a současně se začaly ukazovat i faktické důsledky utopického kulturního modelu (viz poukaz na úbytek filmových diváků). Výklad se v závěrečné kapitole nejdříve soustředí k oblasti filmového průmyslu, ediční politiky a soudobé dramaturgie, poté následuje přiblížení Štollových názorů a snad až příliš stručná rekapitulace několika kampaní, jež v tomto roce tvrdě zasáhly do literárního života. Ve srovnání s důkladností, s níž pojednal například kritiky Seifertovy poezie či aféru kolem parodie na Nezvala, nejde autor v této části tolik do hloubky.

Kniha Jiří Knapíka představuje doposud nejucelenější zmapování kulturní politiky v období, kdy se v Československu formoval totalitní režim. Rozmanitost pramenné základny autorovi umožnila detailně a plasticky rekonstruovat tehdejší dění v kultuře a postihnout mechanismy, jež se v této době tvořily. To se mu nepochybně podařilo. Při četbě knihy se však opakovaně vrací několik otázek, jež naznačuje již podtitul knihy. Lze celý proces chápat jako pouhé připodobnění české kultury sovětskému vzoru? Nenavazovala „sovětizace kultury" také na český kulturní diskurz předchozích období? Byl tedy prosazovaný kulturní model pouze převzat z cizího kontextu a prosazován shora? V této souvislosti je příznačné, že autor prakticky nezmiňuje prvorepublikový marxismus. Přitom řada problémů, o nichž v knize pojednává, byla přítomna již v diskusích, které se vedly ve třicátých letech. Vždyť ani vztah radikální levice k Masarykovi vůbec nebyl jednoznačný; stačí připomenout některé texty Záviše Kalandry, abychom zmínili osobnost, jejíž život se tragicky završil právě na počátku padesátých let. Také „Štollovu cestu za socialistickým realismem", jak zní název jedné podkapitoly, lze stěží vyložit z jeho nejznámější brožury. A ani o potřebě odstranit „literární brak" se nezačalo uvažovat teprve po válce...

Druhý okruh témat, jež nastoluje kniha Jiřího Knapíka, se týká samotné povahy nové socialistické kultury. Autor se primárně soustředí na institucionální rámec kulturního dění, na vzájemné vztahy mezi jednotlivými institucemi a na podrobné vylíčení ohlasu vybraných děl. Podstata prosazovaného kulturního modelu však většinou zůstává mimo jeho hlavní zájem. Zřetelně se to ukazuje například v pasážích věnovaných ediční politice. Nejdříve zmiňuje znárodnění polygrafického průmyslu, existenci a pravomoci Prozatímní ediční rady, Lektorské rady ÚV KSČ, a zejména

9 In: *Literární noviny*, roč. 1, č. 19 (1952), s. 5 n.

Národní ediční rady české, neopomíjí ani jejich personální složení. Popisuje i likvidaci soukromých nakladatelů a hovoří o následné selekci již vydaných titulů. Avšak například tím, které tituly byly určeny ke zničení, které mohly být distribuovány prostřednictvím antikvariátů a které mohly jít do běžné distribuce, se již nezabývá. Přitom právě taková analýza by mohla podstatně vypovědět o povaze budovatelské literární kultury, tedy o tom, jaké hodnoty měly být základem tohoto kulturního modelu, co bylo pro jeho zastánce ještě přijatelné a jaké hodnoty rozhodně odmítali.

Závěrečné poznámky však pouze upozorňují na další možnosti bádání. Jiří Knapík již v úvodu knihy ukázal, že jeho pozornost bude upřena jiným směrem. Vytčený úkol – totiž poznání institucionálního zázemí české kultury na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století – se mu podařilo naplnit měrou vrchovatou.

Recenze

Užitečná příručka k dějinám sociální demokracie

Zdeněk Kárník

TOMEŠ, Josef: *Průkopníci a pokračovatelé: Osobnosti v dějinách české sociální demokracie 1878–2003*. Ediční spolupráce Jiří Malínský, Karel Zemek a odborná historická komise ČSSD. Praha, Demos – Česká strana sociálnědemokratická 2004, 197 stran.

Česká, respektive Československá či Československá sociální demokracie tvoří nesporně jednu ze tří čtyř os politického vývoje moderní doby českých zemí a Československa už od svého zrodu v sedmdesátých letech 19. století; její historický význam dále umocňuje fakt, že jako jediná politická strana z časů Rakousko-Uherska přežila u nás až do současnosti. Konfesijní politické strany vstoupily do života národa nejen asi o dvacet let později, ale procházely i mnoha štěpeními. Strany obecně národní, jež žily zpočátku představou reprezentace celého národa, byly stabilní dokonce ještě méně a v dnešním politickém spektru k nim hledáme adekvátní politickou strukturu jen s obtížemi a zástupy.

Ještě víc přidá sociálnímu demokratismu na důležitosti hledisko teritoriální, respektive jeho vlastní důraz na mezinárodnost. Sledovat jsme pak odkázáni staletími daný organický celek českých zemí a po dobu v moderních dějinách nezanedbatelnou (tvoří více než polovinu celého období) i Slovenska. Je proto nepochybné, že úměrná pozornost by měla být věnována i v posuzované publikaci také německým, slovenským, polským a maďarským sociálním demokratům (a dokonce i rusínským, respektive ukrajinským z Podkarpatské Rusi, jež s první Československou republikou spojila na dvacet let své osudy). Na vstupní historický přehled „Z historie české sociální demokracie" z pera Jiřího Malínského a Josefa Tomeše (s. 3–17) klade ovšem toto pojetí přílišné nároky; také se jim (pokud překračují národní hranice Čechů) téměř ani nepokusil dostát a nevytvořil potřebné zázemí pro „Biografický slovník", který tvoří vlastní těžiště knihy (s. 19–148). Jen zčásti nahradil jeho poslání připojený „Doplňkový věcný slovník" (s. 149–167). Sám „Biografický slovník" je na tom v onom ohledu podstatně

lépe. V úvodu stručně načrtnutý vývoj strany (jenž pomíjí však už hnutí, z nějž vycházela) nazírá dokonce i dějiny sociálního demokratismu v éře Předlitavska očima strany československé, a nikoli již například německé.

Rozhodnutí nepomíjet předáky strany a odborů nejen českých, nýbrž i německých, naplnil Josef Tomeš nejbohatěji pro dobu meziválečnou, a to především v biografickém lexikálním jádru knihy. Zatímco například s vůdci německé sociální demokracie v českých zemích se shledáme v knize prakticky jen za první republiky (pro dobu dřívější nanejvýš tehdy, když z ní vstoupili jako vůdci strany do dějin první ČSR), o její zakladatelské generaci se zde nedovídáme prakticky vůbec. Deformuje to pochopitelně poněkud historický pohled na „předlitavskou" dobu, kdy bylo německé hnutí dělnictva nezřídka prvotní a silnější než hnutí české i v rámci českých zemí (stačí připomenout vývoj na Liberecku).

Spokojeni jen částečně můžeme být i s tím, že mezi plejádou vůdců figuruje pouze deset slovenských jmen. Z maďarských sociálních demokratů není připomenut, nemýlím-li se, žádný, stejně jako z polských (například ani Emanuel Chobot). Alespoň tu nejmenší pozornost by možná zasluhovali i se sociální demokracií spolupracující směry v Podkarpatské Rusi (snad už i proto, že nejvíce systematicky z českých politiků se této zemi věnoval sociální demokrat Jaromír Nečas) či sociálnímu demokratismu blízcí národně uvědomělí Židé.

Poměrně slabou stránkou publikace je (bohužel už tradičně) nedostatečný zájem o ideologii, respektive teorii dělnického hnutí – socialismus. Je jistě správné, že slovník obsahuje heslo o T. G. Masarykovi a že jsou v něm připomenuty spisy, jimiž ovlivňoval silně i hnutí dělnictva (jen v té souvislosti zůstal, snad příznačně, nerozebrán obsah jeho hlavního spisu v té věci, *Otázky sociální*). Jako sotva pochopitelné se však ve slovníku jeví opomenutí Karla Marxe a Bedřicha Engelse; první ze jmenovaných byl přece po celá desetiletí chápán hnutím jako jeho duchovní otec (mezinárodní sociální demokracie se od něj odpoutala až po druhé světové válce), druhý se zapsal do dějin socialismu (i českého) zvláště svým posledním textem. Není přece tolik podstatné, že Marx byl chápán povrchně, někdy pouze jako symbol, či postupem času jako patriarcha, jemuž se sice prokazuje čest, avšak jeho učení je pod vlivem praxe stále podstatněji revidováno. Nechce se věřit, že by pořadatelé knihy natolik podléhali současným publicistickým kampaním, jež představují oba teoretické vůdce dělnického hnutí v odpudivém světle.

Snad právě v této souvislosti je také namístě vznést připomínku, že ohled na hlásanou mezinárodnost hnutí zůstal kdesi v ústraní – vždyť ani tam, kde se tento rozměr nabízí zvlášť silně, není brán v potaz. Jinak by sotva bylo možné vynechat Karla Kautského (rodem polovičního Čecha, a nadto nejednou s českým hnutím spjatého), a dokonce i německo-rakouského vůdce a teoretika Otto Bauera, vlivného i v českém hnutí (který se na území ČSR dokonce načas přesunul s redakcí a ústředím strany). Za zmínku by stály však asi i některé postavy Socialistické internacionály (například Bedřich Adler).

Tyto výhrady by ovšem neměly zastřít přednostní slova chvály. Nejen proto, že sociální demokracie je zatím první a jedinou stranou současnosti, jež se k podobné akci vzchopila (a našla pro ni „své lidi", respektive ji potkalo takové štěstí, že má mezi

svými stoupenci nepochybně nejlepšího našeho lexikografa – Josefa Tomeše). Posuzovaný slovník obsahuje na pět set biografických hesel, jež by mohla být někdy sice obsažnější, v každém případě jsou však postačující. O některé formulace by jistě mohl se vést spor; jde však o okrajovou záležitost, protože extrémní nesouhlas nelze vyslovit s žádnou. V tomto pojetí recenze se ani nehodlám věnovat drobným chybám či nedostatkům. Takzvanou drtivou většinou převažuje v knize věcná a solidní informace, kterou autor ostatně v ediční poznámce ohlašuje jako cíl. Podobně nechci rozvádět soupis těch historických osobností hnutí, jež by měly být ještě do výkladu zapojeny.

Kladem, který si samozřejmě (zvláště v dnešní době) zasluhuje připomenout, je tolerance autorů, jak se projevuje ve výběru zařazených osobností. Základním kritériem výběru se nestala skalní věrnost praporům sociální demokracie. Své místo dostaly ve slovníku naopak osobnosti, jež sice v dobách revolučních nálad přešly ke komunismu (a nebylo jich málo, spíš naopak), během necelého desetiletí se však většinou vrátily „z vandru domů" (použijeme-li výrok předsedy strany Antonína Hampla), zpět k sociální demokracii. Pozornosti se dostalo i jiným, kteří se pokoušeli o založení vlastní strany (nebo například Josefu Hudcovi, který se utekl dokonce „na druhou stranu barikády", k národní demokracii – a také se vrátil).

Pochválit je třeba také snahu nevynechat v hesláři osobnosti, jež byly svého času se stranou a hnutím tak či onak spojeny, třebaže v zásadě svým působením náležely umění – poezii (Jaroslav Seifert), dramatu a literární kritice (A. M. Píša), uvedeme-li jen dva příklady. Jelikož jde však o vědomosti málo rozšířené či vůbec neznámé (stejně jako téměř bezbřehé), zasloužily by si tyto postavy trochu více pozornosti.

V krátké předmluvě ohlašuje Vladimír Špidla coby tehdejší předseda strany publikaci jako příspěvek ke 125. výročí jejího založení (1878). Na její tváři ani v jejím obsahu se však neshledáme s prvky nějakého úzce stranického pojetí, či dokonce stranické propagandy. Kniha je také ve srovnání se svým encyklopedickým předchůdcem[1] nikoli jen krokem vpřed, nýbrž posunem do nové, nesrovnatelně vyšší kategorie kvality.

My historici bychom mohli vznést samozřejmě námitku proti tomu, že kniha připomíná nejen osobnosti z dějin strany, nýbrž i její současnosti. Tato hesla vnášejí do knihy pochopitelně odlišný prvek. Kritéria výběru jsou dána potřebami současnosti, a nikoli významem v minulosti. Nicméně – a to je nutné zdůraznit o to víc – neshledáme se v nich s frázemi a takzvaným hodnocením, ale zase především s věcnou informací, jež je ovšem Josefu Tomešovi jakýmsi základním zákonem lexikografické činnosti. Pouze se nám tak ozřejmí podnět, který dal knize vzniknout: 125. výročí založení české sociální demokracie, respektive nabídka této knihy všem jejím funkcionářům, od nejvyšších až po místní. I z tohoto hlediska jde tedy o čin, kterým by se měly inspirovat k následování i jiné politické strany. Ostatně i současnost těchto partií publikace je přece stejně relativní jako sám čas. Mnohé z takto poskytnutých údajů se zakrátko (jiné o něco později) stanou už historií (ba někdy jen historií).

Právě v této souvislosti je nutno ocenit již zmíněný „Doplňkový věcný slovník", kterým profesionální historik této tematiky zřejmě nepohrdne. Nejenže tu jsou vysvět-

1 TOMEŠ, Josef (ed.): *Kdo byl kdo v Československé sociální demokracii*. Praha, Fénix 1991.

leny některé pojmy, s jejichž znalostí je třeba knihu číst. Místo tu dostala také hesla o Dělnických tělocvičných jednotách, Dělnické akademii, KSČ, slovenské sociální demokracii, straně národněsociální (národněsocialistické) a mnoho dalších. O devíti přílohách (s. 169–192) se sluší říci totéž. Obsahují mimo jiné přehled všech třiceti čtyř sjezdů české sociální demokracie, její volební výsledky v letech 1897 až 2002 (jež připomínají úspěch strany z roku 1907, který nedokázala už nikdy zopakovat), soupis vůdců, předsedů a ústředních tajemníků strany, soupis českých, slovenských a německých sociálních demokratů ve vládách z let 1918 až 1948, seznam poslanců a senátorů strany po roce 1991 a podobně. V knize nechybí seznam vybrané literatury (s. 193 n.) a ediční poznámka Josefa Tomeše z 19. ledna 2004.

Celkem vzato jde tedy o dílo zdařilé – včetně grafické úpravy a pevné vazby (jak důležité je to u slovníků a příruček). I fotoreprodukce k vybraným biografickým heslům a v obrazové příloze jsou na slušné úrovni. Jen škoda, že kniha je určena pouze pro vnitrostranickou potřebu (třebaže je možné, pokud vím, si ji za velmi mírnou cenu objednat u vydavatele). Byla by totiž užitečnou pomůckou pro studenty a učitelské i profesorské sbory na středních i vysokých školách, v odborných ústavech, v archivech, v historické praxi (například i muzejní) a podobně.

Připomínky, jež jsem knize adresoval, směřují k vylepšení této užitečné pomůcky – k jejímu druhému, rozšířenému a doplněnému vydání, jež by mělo (doufejme) spatřit světlo světa během nejbližších let – a to tak, že se objeví na běžném, otevřeném knižním trhu. Vždyť by to vydavateli koneckonců pomohlo nést i příslušné finanční náklady, které nejsou nikdy malé.

Recenze

Hledání klíčů k době „podivného míru"

Jiří Křesťan

PYNSENT, Robert B. (ed.): *The Phoney Peace: Power and Culture in Central Europe 1945–49*. London, The School of Slavonic and East European Studies – University College London 2000, 536 stran.

Nalézt hlavní titul recenzovaného sborníku představovalo možná pro jeho sestavovatele jeden z nejtvrdších oříšků. Svazek soustředil příspěvky z konference konané na Škole slovanských a východoevropských studií v Londýně o Velikonocích roku 1998 pod názvem „Another Transition: Politics and Culture in Central Europe 1945–1949". Účastníci konference se vydali vskutku velmi rozdílnými směry, věnovali se tématům značně rozmanitým. Podtituly konference a sborníku nicméně shodně ukazují, kam směřoval hlavní zájem organizátorů setkání: k vývoji kultury ve středovýchodoevropském regionu a jejím politickým souvislostem. Takto určenému zaměření ovšem příspěvky soustředěné ve sborníku vyhoví jen v případě, že přijmeme pojetí pojmu „kultura" ve vskutku nejširším možném smyslu (srv. s. xiii): od otázek literárních a lingvistických přes problémy socioetnické kultury až někam k otázkám mezinárodní politiky či měnových reforem...

Vak problémů se štítkem nesoucím prostý název „kultura" jeví se pěkně napěchovaný, zlomyslníci v něm určitě bez většího úsilí objeví trhlinky, jimiž tryskají jinam proudy úvah jednotlivých autorek a autorů. Nicméně rozvíjení duchaplných postřehů tímto směrem ze strany recenzenta by příliš plodné nebylo. Přijměme prostě na vědomí fakt, že čtenáři dostali k dispozici obsáhlý sborník, tematicky sice značně rozkošatělý, současně ale přinášející neoddiskutovatelně úctyhodnou masu informací i hodnotících a metodologických podnětů. Nemůže jej minout nikdo z historiků zabývajících se dějinami střední a východní Evropy ve druhé polovině čtyřicátých let uplynulého století. Jedni ve sborníku možná nenaleznou úplně vše, co si od něho budou slibovat, jiní naopak budou příjemně překvapeni objevením a interpretacemi témat netušených a nečekaných.

Nedá se říci, že by atraktivní téma poměru kultury a politiky bylo u nás opomíjeno. Ve dvacetiletí před rokem 1989 ovšem veškeré historické exkurzy byly podřízeny potřebě propagandisticky zdůvodňovat „úspěchy" komunistické strany v kulturní sféře. Z hlediska vztahu kultury a politiky se ovšem období předcházející „Vítěznému únoru" nejevilo zcela bezproblémovým už z toho důvodu, že řada „mistrů kultury" se v roce 1968 postavila proti dogmatickému komunismu a podpořila takzvaný obrodný proces. Témata týkající se vztahu politiky a kultury se v československé odborné produkci po roce 1970 traktovala většinou na úrovni politologické a filozofické a výstupy měly zřetelně apologetický charakter. V té době již byla z knihoven vyřazena na svou dobu pozoruhodná monografie Jaroslava Kladivy z roku 1968 věnovaná kulturní politice a ideologii Komunistické strany Československa a jejích politických konkurentů v letech 1945 až 1948.[1] Uvedená práce byla solidně pramenně založena a po dlouhé době se v ní objevila v nebývalé koncentraci jména mnohých dotud „závadných" myslitelů a politických představitelů.

Po roce 1990 padly dosavadní politické mantinely odborných výzkumů. Zájem směřoval, jak už to odpovídá tradici naší historiografie, především dovnitř vlastního teritoria. Materializoval se však v některých pozoruhodných publikačních výstupech, navozujících i širší souvislosti.[2] Při hodnocení literatury zaobírající se vztahem kultury a politiky po roce 1945 nelze opominout práce memoárové. Uveďme alespoň dva charakteristické příklady. Po roce 1989 mohly být u nás konečně vydány obsáhlé, třídílné *Paměti* literárního kritika a historika Václava Černého.[3] Zajímavé pohledy z „jiného břehu" přinášejí vzpomínky politika Čestmíra Císaře, uveřejněné bohužel v podstatně zkrácené podobě.[4]

Pro tuzemské badatele určitě nebude nezajímavé srovnat, o čem se na uvedené téma hovořilo na hojně navštívené konferenci v Londýně. Nutno předeslat, že česká a slovenská – či spíše československá – témata zaujala suverénně největší pozornost autorek a autorů (následována tematikou německou a exteritoriálními otázkami židovskými). Tento fakt ovšem nemusí vyplývat z toho, že by problematika československá neodolatelně vábila zahraniční a tuzemské historiky. Může vycházet prostě z osoby šarmantního editora svazku (a zřejmě i hlavního inspirátora konference, o níž se ovšem bohužel v recenzované publikaci dovídáme jen velmi kusé informace),

1 KLADIVA, Jaroslav: *Kultura a politika (1945–1948)*. Praha, Svoboda 1968. Je do jisté míry příznačné, že tato kniha není ani jednou v recenzovaném sborníku citována... Hle, triumf „normalizátorů"?

2 Odkazuji alespoň na fundamentální příspěvek Alexeje Kusáka v podobě obsažné monografie *Kultura a politika v Československu 1945–1956* (Praha, Torst 1998). Pozornost na sebe upoutaly rovněž práce mladého historika Jiřího Knapíka, zejména monografie *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše* (Přerov, Šárka 2000) a *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950* (Praha, Libri 2004).

3 Brno, Atlantis 1992–1994. Jednotlivé části vzpomínek Václava Černého předtím vyšly v exilu na Západě v roce 1976 (pod názvem *Pláč Koruny české*) a v letech 1982–1983 (*Paměti*).

4 CÍSAŘ, Čestmír: *Člověk a politik: Kniha vzpomínek a úvah*. Praha, ETC Publishing 1998. Úplný text Císařových pamětí je k dispozici badatelům ve Státním ústředním archivu v Praze, kde je uložen jeho osobní archiv, a v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Roberta B. Pynsenta, z jeho odborných zájmů[5] a osobních vědeckých kontaktů. Dále je třeba říci, že sborník nesoustředil příspěvky notorických cestovatelů, prezentujících se po léta stále stejnými referáty na různých místech zeměkoule. U většiny vystupujících je naopak vidět, že účast na konferenci chápali jako významnou příležitost své vědecké kariéry. Je třeba vyzvednout, že otištěné příspěvky jsou většinou zakotveny v pevné heuristické základně a přinášejí i některá neotřelá hodnocení a metodické podněty.

Na druhé straně je nutno konstatovat, že naprostá většina příspěvků recenzovaného sborníku směřuje k teritoriálně a tematicky poměrně úzce vymezeným problémům, přesahy obecnějšího charakteru jsou spíše výjimkou. Jde tedy, řečeno s mírnou nadsázkou, spíše o řetěz monologů, jehož články jsou namnoze pozoruhodné, ale jejichž souvislosti musí pozorný čtenář spíše pracně dedukovat. Tendence k uzavřenosti ovšem představuje obecný rys děl většiny historiků soudobých dějin, jejž se pochopitelně Pynsentovi nemohlo podařit radikálně zlomit. Pokusil se alespoň ve svém úvodu ke sborníku vybudovat nosnou klenbu zvedající se nad jednotlivými studiemi. Text úvodu je ovšem poměrně stručný, jeho tvůrce nemohl jít do podrobností. Pynsent navíc je k autorům nanejvýše loajální a pokouší se vést spojnice mezi příspěvky i ve směrech, v nichž souvislosti lze nahmatat jen s jistou mírou představivosti. Většinu tezí a podnětů, které ve zkratkovitém úvodním textu Pynsent přináší, lze celkem bez problémů přijmout (pojetí „podivného míru" panujícího v mezidobí vymezeném koncem druhé světové války a počátkem války studené; limitace kultury politikou; prodloužení válečné atmosféry do poválečných let; brutalizace střední Evropy; existence antisemitismu ve střední a východní Evropě; významná úloha Edvarda Beneše při obecné akceptaci „slovanské ideologie" a jeho inklinace k socialismu a socialistickým řešením a podobně).

Potřeba vyjádřit se ve zkratce vedla Pynsenta v úvodním textu k závěrům, které čtenář přijme s podmíněným přitakáním: „Ano, ano, ale..." Mnohdy bude cítit, že mělo být cosi dopovězeno či relativizováno. Možná však autorovi šlo právě o vyprovokování diskuse nad vytčenými problémy... Četba Pynsentova textu (a nejen jeho) navozuje dále otázku, nakolik se v historiografii (především západoevropské) zabydlely některé stereotypy, které významné části české historické obce budou znít nelibě, ba přímo odpudivě. Vedle již naznačeného kritického hodnocení Edvarda Beneše (u nás jsme ovšem pro jistotu rovnou přijali zákon hodnotící jeho dějinnou úlohu, aby to bylo všem jasné) jde především o hodnocení odsunu Němců z Československa či

5 Robert B. Pynsent, profesor české a slovenské literatury na Škole slovanských a východoevropských studií při University College London, se specializuje na české a slovenské kulturní dějiny. Je znám jako autor zajímavých příspěvků, ale i jako inspirátor mezinárodních setkání historiků (v tomto smyslu je předložený sborník jen dalším z článků jeho nadmíru užitečné práce). Srv. PYNSENT, Robert B.: *Julius Zeyer: The Path to Decadence*. Hague, Mouton 1973, 264 s.; TÝŽ (ed.): *Czech Prose and Verse: A Selection with an Introductary Essay*. London, University of London 1979, 121 s.; TÝŽ (ed.): *Karel Matěj Čapek-Chod: Proceedings of a Symposium*. London, School of Slavonic and East European Studies 1985, 276 s.; TÝŽ (ed.): *T. G. Masaryk*, sv. 2: *Thinker and Critic*. London, Macmillan Press 1989, 204 s.; TÝŽ: *Pátrání po identitě*. Jinočany, H&H 1996, 276 s. (anglické vydání v roce 1994); TÝŽ (ed.): *The Literature of Nationalism: Essay on East European Identity*. Basingstoke, Macmillan 1996, 282 s.

například i o podceňující náhled na roli Čechů v protinacistickém odboji (s. 7). Nejedná se mi na tomto místě v žádném případě o věcný obsah těchto stereotypů a jejich vyvracení, ale spíše o úvahu, nakolik tuzemská historiografie dokázala v uplynulých desetiletích v evropském měřítku argumentačně zasáhnout do procesu jejich utváření a do polemik kolem nich. Výsledek se nejeví jako příliš lichotivý.

Dodejme ještě, že ve srovnání s gentlemansky diplomatickým úvodem uplatnil Robert Pynsent smysl pro detailní analýzu a formulování problematizujících závěrů ve svém konferenčním příspěvku, věnovaném ideologickým změnám v literárních dílech žen-spisovatelek po skončení druhé světové války.[6] Příspěvek je evidentně psán s radostí, s chutí vyplývající z vědomí stále suverénnějšího ovládání vymezeného prostoru. O obsahové šíři příspěvku svědčí už sama jména autorek, jež se ocitly v Pynsentově zorném úhlu: Helena Dvořáková, Marie Glabazňová, Jarmila Glazarová, Helena Hodačová, Hana Klenková, Eva Klenová, Marie Majerová, Milena Nováková, Marie Pujmanová, Olga Scheinpflugová, Milada Součková, Jarmila Svatá, Sonja Špálová, Anna Marie Tilschová, Věra Vášová, Růžena Žižková a další. Autor citlivě rozpoznává pohyb a kolísání žen-spisovatelek kolem dějinné křižovatky: mezi věrností odkazu T. G. Masaryka, tendováním ke křesťanským hodnotám a v neposlední řadě i podléháním vlivu komunismu.

Skutečnou „hvězdou" sborníku se podle mě stal emeritní profesor maďarských dějin na Škole slovanských a východoevropských studií, specialista na dějiny politické ideologie László Péter.[7] Jeho důkladný příspěvek se pokusil obsáhnout celý středovýchodoevropský region a zobecnit širokou historickou zkušenost příchodu komunistů k moci v jednotlivých státech.[8] Jestliže jsme označili československé téma jako téma pro většinu autorů sborníku nejpřitažlivější, o Péterovi to úplně neplatí. Po reáliích z Československa sahá zřetelně méně často než například pro příklady z Maďarska či Polska. Nutno ovšem říci, že právě Československá republika se v mnoha směrech v době „podivného míru" lišila od dalších zemí střední a východní Evropy, a autor se snaží alespoň v některých směrech tato specifika naznačit. László Péter uvádí svůj text otázkou po tom, zda skutečně rok 1945 můžeme považovat za návrat k „normálnímu kurzu" dějinného vývoje. Složitost odpovědi demonstruje na problému existence národních států a perspektiv jejich politické integrace. Velmi přínosné je, že se pokouší vysvětlit převzetí moci komunisty komplexem příčin a historicky existujících podmínek a předpokladů. Odmítá přitom, že by scénář dalekosáhlých změn a jejich průběh v jednotlivých zemích byl uniformní (s. 34). Všímá si jednotlivých faktorů napomáhajících převratným změnám a nepřipouští jejich absolutizaci. Tak je tomu v první řadě s vlivem Rudé armády a Sovětského svazu v regionu. Velmi podnětné je, že vedle zemí bývalého sovětského bloku uvádí na scénu i zkušenosti států, které se ze sovětské sféry vlivu dokázaly vymanit: Rakouska a Finska. Postuluje přitom, že Sověti měli v uvede-

6 TÝŽ: Czech Woman Writers in Transition, s. 485–505.

7 Připomeňme, že László Péter se spolu s Robertem Pynsentem svého času ujal vydání pozoruhodného sborníku příspěvků vydaného pod názvem *Intellectuals and the Future in the Habsburg Monarchy 1890–1914*. London, Macmillan Press 1988, 196 s.

8 PÉTER, László: „East of the Elbe": The Communist Take-over and the Past, s. 17–38.

ném období větší zájem na zajištění vlastní bezpečnosti než na šíření komunismu (s. 35). Jedná se pochopitelně o závěr svými důsledky dalekosáhlý, který stojí za vážné zamyšlení.

V Péterově studii defilují další příčiny a předpoklady vítězného tažení komunismu ve střední a východní Evropě. Autor zaznamenává především postoje západní diplomacie a také v tomto případě zjišťuje, že její architekti preferovali mezinárodní bezpečnost před charakterem vnitřního uspořádání jednotlivých zemí. Upozorňuje rovněž na fakt, že západní mocnosti limitovalo veřejné mínění v jejich zemích, jež bylo ve významnější míře vyburcováno až revolucí v Československu v roce 1948. Když rozebírá vnitropolitické příčiny vítězství komunistů v regionu, bystře upozorňuje, že idea „lidové demokracie" nebyla importem z Ruska ani vynálezem komunistů, ale vycházela z přesvědčení radikálně naladěné inteligence a dalších idealistů, nakloněných příznivému přijímání ideje nové společnosti. Podhoubí postupného přechodu moci do rukou komunistů tvořily dále národnostní konflikty v regionu, naléhavě pociťovaná nutnost pozemkových reforem, klíčová úloha státu v ekonomice a obecně státní autoritatismus, zastiňující i mechanismy zastupitelské, parlamentní demokracie.

László Péter dospívá k závěru, že komunisté převzali moc v podstatě v souladu s panujícím politickým a společenským diskurzem, utvářeným pod dominantním vlivem marxistické teleologie (s. 37). Marxistické symboly a kódy komunisté umně promísili s tradičním slovníkem národních kultur (tuto tezi si dobře zapamatujme pro hodnocení vývoje v ČSR po roce 1945). Péterův rozbor příčin komunistických revolucí nelze myslím brát jako hotové schéma, ale jako pobídku k přemýšlení o tomto předmětu našeho odborného zájmu. Českým specifikem ostatně je, že značná část politické elity svržené v únoru 1948 se uchýlila na Západ a vedla zde dlouhé a kritické (a ne vždy úplně plodné) diskuse o „vinících" února 1948. Vějíř Péterových problémů bychom tedy mohli rozhojnit už jen z exilové literatury, ale navíc třeba i z kritických reflexí tuzemské historické obce, jichž se odvážila v obdobích uvolnění.

Všimněme si nyní podrobněji ještě jedné výrazné osobnosti recenzovaného sborníku – bývalého ředitele Ústavu pro českou literaturu Akademie věd ČR Vladimíra Macury. Konference v Londýně se již nemohl pro svůj nedobrý zdravotní stav zúčastnit, zemřel rok po jejím konání (17. dubna 1999 ve věku třiapadesáti let). Publikovaný konferenční příspěvek představuje jeden z posledních tvůrčích příspěvků tohoto pozoruhodného myslitele, tak obtížně nahraditelného. Zaměřil se v něm na prosazování mesianistické vize nové společnosti a nového člověka v literatuře po roce 1945.[9] Nepřekvapí, že srovnává poválečnou atmosféru s idealismem národního obrození. Dospívá k názoru, že po roce 1945 (a vlastně již v letech válečných) nešlo o vzkříšení „českého chiliasmu", vlastního národnímu obrození, nýbrž že mesianismus byl výrazně určen sovětským vzorem. Převládlo přesvědčení, že nová společnost nemůže být budována jako obnovení společnosti předválečné, ale jako její popření (s. 204). Svůj pohled demonstruje na dílech takových tvůrců, jakými byli Vítězslav Nezval, Vladimír

9 MACURA, Vladimír: Chiliastic Factors in Post-War Czech Literature and the World of Jan Karafiát's Little Beetles, s. 200–206.

Holan či František Hrubín. Příspěvek uvádí a uzavírá rozborem upraveného překladu Karafiátových *Broučků* do ruštiny, který byl publikován (s předmluvou Zdeňka Nejedlého) v Praze v roce 1947. Těžko si představit vhodnější dějiště a jímavější symboliku Macurova odcházení než poetiku láskyplného a něžného Karafiátova příběhu...

Jak již jsem se zmínil, témata česká, slovenská a československá tvoří významnou část sborníku, přičemž je potěšitelné, že jí byli zaujati i zahraniční badatelé. Derek Paton se zaměřil na bezprostřední poválečné ohlasy v ČSR na židovskou perzekuci za války. Klade si otázku, nakolik bylo vnímání (a opomíjení) holokaustu ovlivněno vzepjatým českým národním cítěním a obecně rozšířenou všeslovanskou ideou. Slavomír Michálek přinesl, jak jsme ostatně u něho zvyklí, skvěle pramenně založenou studii, věnovanou kompenzacím za znárodněný americký majetek v Československu. Svůj po faktografické stránce vyčerpávající výklad dovádí až do počátku osmdesátých let, kdy byla jednání o kompenzacích mezi Československem a Spojenými státy uzavřena. Eagle Glassheim věnoval svou studii likvidaci velkostatků v naší zemi a jejím historickým souvislostem. Všímá si například významu uplatňování hesla „odčinění Bílé hory" (zaznamenává, že bylo užíváno i slovenskými politiky proti maďarskému velkostatku) a problému revize první pozemkové reformy.

V příspěvku Abbotta Gleasona nalezneme výklad souvislostí západní zahraniční politiky s vnitřním vývojem Československa a únorovou revolucí v roce 1948. Autor shledává nedostatek reálného vidění situace a jejích budoucích následků jak na straně Západu (snadnost, s níž odepsali ČSR), tak u československých demokratů (naivita, s níž se vydali do rukou Stalina). Velice cennou srovnávací studii přinesl Arnold Suppan, který vedle sebe postavil zkušenosti z let 1945 až 1949 v Československu a v Rakousku. V Československu zaznamenává porušení kontinuity vývoje politických elit ve srovnání s obdobím před rokem 1938. Hospodářské elity byly otřeseny, elity v administrativním aparátu demonstrovaly připravenost přizpůsobit se novému trendu. Řadu zajímavých a neotřelých hodnocení obsahuje studie dánského bohemisty Petera Buggeho, který sledoval osobnost Václava Černého v poválečných letech.[10] Vnímáme-li u nás Černého většinou jako oponenta komunismu a obhájce demokracie a svobody, relativizuje autor tento stereotyp rozborem souvislostí Černého myšlenkového světa se soudobým socialistickým myšlením a nezastavuje se ani před provokujícím tvrzením, že Černého koncepty byly po roce 1945 hluboce ovlivněny marxisticko-leninskou doktrínou (s. 236).

Ludwig Richter zasvětil svou studii atraktivnímu problému vztahu surrealismu a katolické moderny na Slovensku po roce 1945. Petra Bombíková analyzovala programovou linii slovenského listu *Národná obroda*. Vladimír Papoušek nabídl analýzu panslavismu v pracích exilových spisovatelů z válečné doby. Bohužel (určitě ke škodě věci) omezil svůj pohled pouze na emigraci na Západě. Alena Přibáňová si zvolila za téma svého stručného příspěvku změny v díle Václava Řezáče. Jiný český

10 Jedná se o upravený text Buggeho referátu „Václav Černý aneb Západ a Východ", přednesného na konferenci o V. Černém v Náchodě ve dnech 23.–25.3.1995 a publikovaného ve sborníku: BROŽOVÁ, Věra (ed.): *Václav Černý – život a dílo*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 1996, s. 130–148.

spisovatel – Egon Hostovský – se ocitl v centru zájmu Radojky Miljevičové. Geoffrey Chew analyzoval hudebněhistorické názory Jana Racka po roce 1945 v konfrontaci s autoritativní ideologií Zdeňka Nejedlého.

Zajímavým směrem se vydal Tom Dickins, který porovnal ideologické hodnoty a stereotypy uplatňující se v českém myšlení po roce 1945 s výkladovými slovníky češtiny. Změn v jazyce si na příkladu časopisů *Naše řeč* a *Slovo a slovesnost* všímá David Short. Vývoji Ústřední matice divadelních ochotníků českých (organizaci srovnatelné svou členskou základnou například i se Sokolem) a jejímu poměru k národnímu hnutí a státu věnoval pozornost Andreas Beckmann. Právě v nacionalismu spatřuje Beckmann příčinu, proč komunisté poměrně snadno získali nad touto organizací vliv. Kathleen Hayesová prezentovala rozbor raných děl Dominika Tatarky. Nad vývojem socialistického realismu v poválečném Československu se zamyslel ve svém příspěvku Tim Beasley-Murray. Michal Bauer přispěl studií věnovanou poměru české literatury (a například i svazu spisovatelů) ke komunistické straně. Konstatuje, že v letech 1945 až 1947 většina prominentních spisovatelů souhlasila se socialistickou cestou rozvoje.

Z „mimočeskoslovenských témat" směřují příspěvky, jak už jsem naznačil, k území Německa (Martin McCauley, Jochen Laufer, Ulrike Walton-Jordanová, Gareth Pritchard, Richard Aczel, David Midgley), Rakouska (Robert S. Wistrich, Anthony Bushell), Polska (Halina Filipowiczová, Joanna Michlicová, Laurie Koloskiová, Wojciech Tomasik, Paul Latawski, Nigel Gotteri), Jugoslávie (Dušan Biber, Peter Schurmann), Maďarska (Attila Pók, Éva Figderová, Mihály Szegedy-Maszák, Peter Sherwood). Četně jsou zastoupeny příspěvky věnované židovské problematice v jednotlivých zemích. Jak jsem již konstatoval, tematický rozptyl shromážděných příspěvků je opravdu značný. Některé z nich se vymykají dokonce i chronologickému vymezení tématu sborníku, přičemž nejsilněji jsou v tomto směru zastoupeny příspěvky vydávající se do let druhé světové války.

Jestliže se svolavatelé konference o změnách v politice a kultuře východní a střední Evropy v letech 1945 až 1949 pokusili nalézt klíč k pochopení tohoto zajímavého a pro vývoj kontinentu v druhé polovině minulého století určitě nejdůležitějšího období, pak je nutno přiznat, že oněch klíčů se podařilo ukovat celý velký svazek. Sborník, který v mnoha směrech nastolil metodologicky závažné otázky, je myslím nutno chápat nejen jako pramen informací pro zájemce, ale především jako výzvu k dalším výzkumům, umožňujícím pochopit společenský fenomén komunismu v regionu středovýchodní Evropy v jeho variabilitě, historickém vývoji a objektivní podmíněnosti.

Recenze

Jak se rehabilitovaly oběti Stalinova režimu

Michal Reiman

Reabilitacija: Kak eto bylo. Dokumenty Prezidiuma CK KPSS i drugije materialy, sv. 1: *Mart 1953 – fevral 1956*; sv. 2: *Fevral 1956 – načalo 80-ch godov*. Ed. A. N. Artizov, Ju. V. Sigačev, I. N. Ševčuk, V. G. Chlopov. (Rossija XX vek.) Moskva, Meždunarodnyj fond „Demokratija" 2000 a 2003, 503 a 959 stran.

Komise pro rehabilitace obětí politických represí zřízená prezidentem Ruské federace zveřejnila v Moskvě dva svazky materiálů o průběhu a výsledcích rehabilitací za vlády Nikity S. Chruščova. Obsahují 427 (192 + 235) dokumentů z ruských ústředních archivů – Archivu prezidenta Ruské federace (APRF), Státního archivu novějších dějin (RGANI), Státního archivu Ruské federace (GARF) a Ústředního archivu Federální bezpečnostní služby (CAFSB). Jde z větší části o rozhodnutí nejvyšších orgánů KSSS, o důvodové zprávy a informace k těmto rozhodnutím, respektive o stejný druh dokumentů dalších ústředních orgánů komunistické strany a sovětského státu. V příloze k druhému svazku jsou otištěny dvě zprávy takzvané Švernikovy komise, ustavené předsednictvem Ústředního výboru KSSS:[1] z 18. února 1963, věnovaná příčinám represí a politických procesů ve třicátých letech, a z 26. června 1964, o přezkoumání represí proti špičkám sovětské armády (Michailovi N. Tuchačevskému, Ionovi E. Jakirovi a dalším) v roce 1937.[2] Tyto zprávy nebyly v Sovětském svazu nikdy publikovány a činnost komise samé byla nedlouho po odstranění Chruščova z vedení komunistické strany zastavena. Ve sbornících jsou důležité nejenom publikované materiály, ale i obsáhlý poznámkový aparát, který na základě autentických pramenů objasňuje fakta a události vzpomenuté v dokumentech, případně odkazuje k dalším zdrojům infor-

1 Nikolaj M. Švernik, v letech 1946–1953 předseda Prezidia Nejvyššího sovětu SSSR, za Chruščova předseda Ústřední komise stranické kontroly. Švernikova komise pro přezkoumání hromadných represí a obvinění v politických procesech v druhé půli 30. let byla zřízena usnesením předsednictva ÚV KSSS v květnu 1961.

2 *Reabilitacija*, sv. 2, s. 541–670 a 671–788.

mací. Nelze pominout ani komentovaný jmenný rejstřík, obsahující aktualizované životopisné údaje osob.

Vnitřně je materiálový soubor rozčleněn do jedenácti chronologicky na sebe navazujících oddílů, pěti v prvním a šesti ve druhém svazku. Také dokumenty jsou utříděny v chronologickém sledu a dokládají postup rehabilitací. Do souboru žel nejsou v dostatečné míře zahrnuty dokumenty o tom, jak se vyvíjely postoje sovětského vedení ke Stalinovi a jeho politice. Členění souboru do oddílů je zajímavé zejména proto, že vyjadřuje pokus o periodizaci rehabilitací. Soubor je uveden dokumenty z března až června 1953, kdy iniciativa náležela Lavrentiji P. Berijovi.[3] Charakterizuje ji prudký rozjezd rehabilitační kampaně. Její protistalinské zaměření, provázené pokusy „nacionalizovat" politické orgány ve svazových republikách, vyvolalo ovšem v moskevské mocenské centrále úlek a pobouření a vedlo k odstranění Beriji.[4] V následujícím období, od června 1953 do prosince 1954, byly rehabilitace velmi zpomaleny, a zčásti dokonce revidovány. Dokumenty z této doby jsou ve sborníku rozděleny do dvou oddílů: „Vinu mají Berija a Abakumov" a „Iniciativy se chápe Chruščov". Toto rozdělení však postrádá věcný smysl a zastírá skutečný stav rehabilitací v dané době. Za předěl ve vývoji rehabilitací je zde zvolen březen 1954, jejich určité zrychlení však nastalo teprve v létě toho roku. Iniciativy se tehdy skutečně chopil Chruščov, dokumenty vybrané do publikace ovšem nikterak neobrážejí skutečnost, že do značné míry byla motivována jeho snahou podkopat mocenské postavení předsedy sovětské vlády Georgije M. Malenkova.[5]

Výraznější změna ve vztahu sovětského vedení k rehabilitacím nastala ve skutečnosti teprve na rozhraní let 1954 a 1955, kdy Chruščov rozhodl střetnutí s Malenkovem ve svůj prospěch.[6] Dokládají to dokumenty čtvrtého oddílu „Rehabilitovat, kompromitující údaje nejsou k dispozici", zahrnující dobu od ledna do prosince 1955.

---

3 Viz také sborník *Lavrentij Berija: 1953. Stenogramma ijulskogo plenuma CK KPSS i drugije dokumenty*, který sestavili Viktor Naumov a Jurij Sigačev (Moskva, MFD 1999, s. 512). Berija byl po smrti Stalina jmenován ministrem vnitra SSSR a stal se ústřední postavou vlády.

4 Berija byl v červnu 1953 na zasedání předsednictva ÚV KSSS zatčen a v prosinci 1953 v politickém soudním procesu odsouzen k trestu smrti.

5 Chruščov se opřel o přezkoumání neblahého tzv. leningradského případu z let 1949–1950, v němž byla k trestům smrti odsouzena početná skupina vedoucích funkcionářů VKS(b). Malenkov jako zástupce Stalina zajišťoval tehdy jejich zatčení a soudní truchlohru. Chruščov k tomu původně uváděl, že Kuzněcov a další využívali státní prostředky pro vlastní účely, pili a chovali se povýšeně (*Reabilitacija*, sv. 1, s. 129–142). Voznesenského si podle Chruščova členové vedení nevážili pro jeho chvástavost, hrubé chování a hulvátství vůči podřízeným. „Leningradci" měli být údajně potrestáni stranicky. O trestním stíhání rozhodl Stalin v Soči na základě referátu Viktora S. Abakumova. Sovětské vedení po Stalinově smrti původně přiřklo vinu na tomto případu Abakumovovi a Berijovi, později Chruščov učinil zodpovědným Malenkova. Malenkovovi bylo současně vytýkáno přeceňování ničivého rázu atomové války a preferování konzumních odvětví výroby. Chruščov ho vinil z úzkých vztahů s Berijou, kterého líčil jako vlastního původce zločinné represe.

6 Hlavní roli mělo upevnění mocenské pozice Chruščova, i když Malenkov od roku 1953 celkově podporoval destalinizační kurz. Jako hlavní odpůrci destalinizace vystupovali Molotov, Vorošilov a Kaganovič. Srv. FURSENKO, A. A. a kol. (ed.): *Prezidium CK KPSS 1954–1964*, sv. 1: *Černovyje protokolnyje zapisi zasedanij, stenogrammy*. Moskva, Rosspen 2003.

Na této změně se výrazně podepsaly zahraničněpolitické události, které přiměly sovětské vedení, aby se zabývalo represemi proti členům a vůdčím osobnostem zahraničních komunistických stran. Spektakulární ráz měla zejména rehabilitace polských a bulharských komunistických politiků, kteří byli zatčeni a popraveni ve třicátých letech. Při návštěvě Nikity S. Chruščova a Nikolaje A. Bulganina v Jugoslávii byla veřejně odvolána sovětská obvinění proti jugoslávskému vedení (Josipu Broz-Titovi, Edvardu Kardeljovi a dalším) a za jejich původce byl označen Stalin. Tím byly zkompromitovány také politické procesy a represe v dalších zemích sovětského bloku. Ohlas návštěvy Chruščova a Bulganina v Jugoslávii není však ve sborníku dokumentárně zachycen. Měl přitom značný vliv na oslabení odpůrců destalinizace v Sovětském svazu a na urychlení tempa vnitropolitických rehabilitací. Na pořad dne se dostaly politicky závažné a mediálně účinné případy Ivana A. Akulova, Nikolaje V. Krylenka, Pavla P. Postyševa, Konstantina V. Uchanova, Jana B. Gamarnika, Vlasa Ja. Čubarja, Michaila E. Kolcova, Andreje N. Tupoleva, Vsevoloda E. Mejercholda a dalších. Intenzivněji se přezkoumávaly také případy hromadného teroru. Zmírnění represí, zákazů a omezení se v této době promítlo i do postavení takzvaných specposelenců, tj. nuceně vysídlených osob, případně vyhnanců, a obětí národnostně motivovaného postihu. Revize přitom vytvářely na špici mocenské pyramidy vědomí, že problematiku represí je třeba pojmout šíře, zaujmout stanovisko vůči Stalinovi a uskutečnit změny v politickém systému a režimu.

Materiály o přípravě dvacátého sjezdu KSSS, a zejména o referátu Chruščova „O kultu osobnosti a o jeho důsledcích" na tajném zasedání sjezdu, jsou obsahem pátého oddílu sborníku, nazvaného „V zákulisí XX. stranického sjezdu". Původní impulz k zařazení tohoto referátu na pořad sjezdu vzešel zřejmě, jak vyplývá z údajů poznámkového aparátu, z rozhovoru předsedy rady ministrů Anastase I. Mikojana s Chruščovem o osudech delegátů sedmnáctého sjezdu VKS(b) v roce 1934 a členů ústředního výboru zvolených na tomto sjezdu.[7] Po rozhovoru následovalo rozhodnutí stranického předsednictva vytvořit zvláštní komisi pod vedením Pjotra N. Pospělova, která měla přešetřit okolnosti vedoucí k těmto represím. Výsledkem byla zpráva, která podrobně popsala mechanismus „velkého teroru" z let 1937 a 1938, zaznamenala osudy řady sovětských politických činitelů a poskytla nezbytný materiál ke zjištění rozhodující role Stalina při „přehmatech". Pro čtenáře sborníku bude překvapivé zjištění, že tato zpráva co do merita věci nebyla nikterak „mírnější" než sjezdový referát Chruščova.

Druhý svazek je uspořádán jinak než první, sleduje hlavně překážky, které se stavěly do cesty rehabilitacím po dvacátém sjezdu. Vyplývá to z celkové koncepce souboru,

7 Mikojan zprostředkoval předsednictvu ÚV KSSS dva důležité dokumenty: dopis stranické funkcionářky O. Šatunovské, vězněné za Stalina, která vylíčila okolnosti zavraždění Sergeje M. Kirova (současné bádání ovšem vyvrací jeho hodnověrnost), a seznam postižených delegátů 17. sjezdu VKS(b) a členů ÚV (viz *Reabilitacija*, sv. 1, s. 409–410, pozn. 3 a 4). Jak zmatené byly tehdy názory členů vedení, o tom svědčí výroky Chruščova na zasedání předsednictva ústředního výboru 1.2.1956: „Jagoda je asi čistý člověk, Ježov [také] ... Stalin – oddán věci socialismu, ale vládl barbarskými metodami. Zlikvidoval stranu. Není marxista. Vymazal vše svaté v člověku..." (*Tamtéž*, sv. 1, s. 309.)

která zdůrazňuje pozitivní roli Chruščova a jeho politiky. Ve skutečnosti však Chruščovova doba byla značně rozporná. Na straně jedné se v ní hromadily překážky znemožňující řešení politicky „problematických" případů, na straně druhé podstatný pokrok nastal v revizi trestní praxe a při přezkoumávání hromadné represe, a to zejména v mezidobí let 1956 až 1964. Platí to i o národnostně motivované represi. Většina národů pronásledovaných za Stalina (neplatí to však pro všechny, například povolžské Němce a krymské Tatary) byla za Chruščova „rehabilitována" a navrácena zpět do míst původního osídlení.[8] Propuštěni byli, ovšem výběrově, také příslušníci „nacionalistických skupin" a „hnutí" a politici dříve samostatných států (zejména v Pobaltí). Přezkoumán byl hromadný postih sovětských zajatců umístěných po válce do internačních táborů, které se příliš nelišily od táborů trestaneckých.[9] Revidován byl postih osob, které za války zůstaly na území obsazeném nepřítelem nebo byly odvlečeny na nucené práce. Zrušena byla obvinění z nedůležitých – většinou slovních – politických „trestných činů" a také obvinění proti rodinným příslušníkům „nepřátel lidu" a nezletilým. Ke konci Chruščovovy éry došlo konečně i na rozsáhlé přezkoumání politických trestných činů a spektakulární rehabilitace významných osobností politického, veřejného a uměleckého života. Pozoruhodné svou otevřeností, detailním objasněním role Stalina a vedoucích orgánů KSSS za „velkého teroru" (1936–1938) i v jiných obdobích Stalinovy éry byly dvě již vzpomenuté zprávy Švernikovy komise. Ačkoli z publikovaných dokumentů je zřejmé, že při všech rehabilitacích se pečlivě dbalo „politické účelovosti", v souhrnu znamenaly výraznou redukci represe. Z táborů a vězení bylo propuštěno na tři sta až čtyři sta tisíc osob[10] a národnostní rehabilitace odstranily kolektivní omezení svobody pro několik milionů lidí. Znamenalo to ve svém souhrnu kvalitativní změnu v sovětském systému – zmizela z něj soustava hromadného preventivního teroru a zmírnily se prostředky, jimiž potíral nejrozmanitější „úchylky", poněkud se otevřel vnějším vlivům i vnitřním reformám. Teroristický režim byl nahrazen režimem autoritativním. Základní sociální a politické parametry

---

8 Potřeba úplné rehabilitace hromadně perzekvovaných národů byla na pořadu nejvyšších orgánů KSSS vícekrát. Definitivní rozhodnutí ve vztahu k povolžským Němcům padlo na sklonku Chruščovovy éry – v létě 1964 jim byla navrácena občanská práva, avšak odmítnuto právo na kolektivní návrat na původní území a na obnovu územní autonomie (sv. 2, s. 467–470). Toto řešení se ukázalo jako modelové i pro další shodné případy (krymští Tataři a menší národnosti Gruzie). Rozhodnutí Nejvyššího sovětu SSSR z 3.11.1972 stanovilo, že příslušníci těchto národů požívají všech individuálních občanských práv. Tato formulace však znamenala znovu odmítnutí práva na kolektivní návrat na původní národní území a na obnovu národní autonomie (sv. 2, s. 530).

9 Šlo o „prověrku" okolností, za nichž se dostali do zajetí, neboť sovětské zákonodárství velmi rigorózně vymezovalo eventuality, za nichž se vojáci směli vzdát nepříteli. Obsahem prověrky bylo také jejich chování v německém zajetí a případné naverbování „nepřátelskými" zpravodajskými službami. Prověřováni byli přitom i lidé, kteří ze zajetí unikli a podíleli se na partyzánských aktivitách nebo se probojovali na „sovětské území".

10 Za Chruščova byl rozsah rehabilitací značně zveličen, hovořilo se o milionech propuštěných na svobodu. Skutečné počty propuštěných se shodují s počty politických vězňů, které Berija po Stalinově smrti uvedl ve zprávě pro předsednictvo ÚV KSSS (*Lavrentij Berija*, s. 21–23).

systému se nicméně nezměnily v takové míře, aby se dalo hovořit o proměně jeho podstaty.

Hovoříme však stále o vnitřním členění druhého svazku. Jako měřítko pro seskupení materiálů do prvních dvou oddílů posloužily dvě usnesení stranického vedení. První bylo věnováno odsouzení „nepřátelských hlasů" při projednávání výsledků dvacátého sjezdu v základních organizacích komunistické strany;[11] tím druhým bylo neblaze proslulé usnesení předsednictva ÚV KSSS z 5.–6. června 1956 „O překonávání kultu osobnosti a jeho následků", které obhajovalo sovětské pojetí stalinismu proti kritice západních politiků a médií a proti výhradám zahraničních komunistických stran (sv. 2, s. 149). O účelnosti této periodizace lze pochybovat. Období po dvacátém sjezdu KSSS bylo vnitřně rozporné a jeho hranice lze sotva vymezit na základě diskuse v základních organizacích KSSS. Protikladné tendence se projevily i ve vyšších patrech sovětské společnosti a ve vedení komunistické strany samé. Na situaci uvnitř politických orgánů přitom od počátku silně působila mezinárodní odezva na dvacátý sjezd KSSS. Dokumenty svazku to obrážejí pouze okrajově. Dvě zmíněná usnesení, která editorům posloužila za základ pro periodizaci, měla sice bezprostředně určitý ohlas, současně však byla pouhou epizodou, vyjadřující úlek sovětského vedení z reakcí na kritiku Stalina a jeho represivní politiky. Vážné problémy sovětskému vedení způsobily teprve nepokoje v Polsku a Maďarsku v létě a na podzim 1956. Ty se však téměř zcela vytratily ze zorného pole editorů a jako periodizační dělítko nejsou vzaty v potaz.

Sovětská reakce na tyto dramatické události je ve svazku prezentována pouze nepřímo; promítá se do činnosti Molotovovy komise, která je obsahem třetího oddílu s názvem „K přezkoumání případů nejsou důvody", zahrnujícího dokumenty z doby od července 1956 do června 1957. Molotovova komise byla zřízena 13. dubna 1956 na základě usnesení předsednictva ÚV KSSS, které ji pověřilo přezkoumáním politických procesů z třicátých let. Jejími vlivnými členy se stali Lazar M. Kaganovič, Kliment Je. Vorošilov a Michail A. Suslov,[12] což znamenalo, že „náprava" represí a křivd byla svěřena lidem, kteří se na nich významnou měrou podíleli. Bylo proto jen logické, že takto sestavená komise po vlně odporu, která se převalila Polskem a Maďarskem, zformulovala závěr, že „neshledává důvody pro přezkoumání trestního řízení ve věci Nikolaje I. Bucharina, Alexeje I. Rykova, Grigorije Je. Zinověva, Lva B. Kameněva, Grigorije Je. Jevdokimova, Georgije L. Pjatakova, Karla B. Radeka, Christiana G. Rakovského, Genricha G. Jagody, Nikolaje N. Krestinského, Grigorije Ja. Sokolnikova, Leonida P. Serebrjakova, Pjotra A. Zaluckého, Georgije I. Safarova, Ivana P. Bakajeva a Ivana N. Smirnova, neboť zmíněné osoby po dlouhá léta vedly protisovětský zápas, směřující proti výstavbě socialismu v SSSR". U ostatních obžalovaných komise připustila eventualitu přezkoumání rozsudků, zdůraznila však, že se každý případ musí

11 Myšleno je usnesení z 5.4.1956 „O nepřátelských projevech na schůzi stranické organizace v Laboratoři tepelné techniky Akademie věd SSSR", které bylo rozesláno do svazových republik, krajů, oblastí a okresů SSSR (sv. 2, s. 63–65).

12 Vedle zmíněné trojice do komise náleželi: Nikolaj M. Švernik, Jekatěrina A. Furcevová, Averkij B. Aristov, Pjotr N. Pospělov, Ivan A. Serov a Roman A. Ruděnko (dok. 4, sv. 2, s. 70).

posoudit „individuálně", tj. vyslovila se proti zrušení nezákonných rozsudků jako celku (sv. 2, s. 207).

Závěry Molotovovy komise dlouhodobě ovlivnily přístup sovětského vedení k revizi soudních procesů. Prosadily zásadu nerevidovat je jako celek a nerehabilitovat osoby, které se aktivně podílely na vnitrostranické opozici. Bylo pouze přirozené, že za těchto okolností nemohla být nastolena otázka přezkoumání procesů s nekomunisty a odborníky s cejchem „škůdců", které se v Sovětském svazu konaly od počátku dvacátých let. Výjimkou ze zmíněné zásady byla pouze revize procesu a rozsudků proti velitelskému sboru Rudé armády (Tuchačevskému, Jakirovi a dalším), provedená v dubnu 1957. Zasloužil se o ni vytrvalý tlak sovětské generality, zastoupené tehdy ve vedení KSSS maršálem Georgijem K. Žukovem. Činnost Molotovovy komise byla ukončena na červnovém plénu ÚV KSSS v roce 1957, kde se Molotov a jeho spojenci pokusili svrhnout Chruščova, a když jejich pokus selhal, byli vyloučeni z vedení KSSS a později i ze strany.

Vyloučení Molotova a dalších stalinistů zásadně nezměnilo další průběh politických rehabilitací. Tento stav – s nevelkými výjimkami – trval do jara 1961. Zásadní význam ve sborníku proto mají dokumenty publikované v pátém oddílu, nazvaném „Komise N. M. Švernika: Nevyužité výsledky" a zahrnujícím období od prosince 1961 do svržení Chruščova v říjnu 1964. Ačkoli Švernikova komise byla zřízena v květnu 1961, její činnost se rozvinula teprve po dvaadvacátém sjezdu KSSS v říjnu 1961, kdy se Chruščov pokusil obnovit kampaň proti „kultu osobnosti". Také při tomto rozhodnutí hrály důležitou roli Chruščovovy neúspěchy v mezinárodní politice. Bez podstatných výsledků skončila schůzka sovětského vůdce s Johnem F. Kennedym ve Vídni v červnu 1961, která znamenala selhání jeho plánů na prosazení mírové smlouvy s Německem, upevnění poválečného *statu quo* v Evropě a zmírnění zátěže zbrojení.[13] Také ve vnitřní politice bylo zřejmé, že improvizované, nedůsledné a převážně administrativní Chruščovovy reformy nepřinesou předpokládané ovoce; sociální a politické napětí v zemi značně zesílilo. Opozice proti Chruščovovi přitom získala zázemí ve vrcholícím konfliktu Sovětského svazu a Číny, který ovlivnil také vývoj uvnitř sovětského bloku v Evropě (vyvazovala se z něj zejména Albánie a Rumunsko). Aktivizace kampaně proti „kultu osobnosti" měla vytvořit dodatečný tlak na Chruščovovy odpůrce a paralyzovat vnitropolitické důsledky jeho nezdarů.

Rehabilitace od roku 1961 proto nabraly na intenzitě, se záměrem uskutečnit je radikálněji a důsledněji než dříve. Platilo to o rehabilitacích řady osobností, například Nikolaje N. Krestinského, naposled náměstka lidového komisaře zahraničí, odsouzeného spolu s Bucharinem a Rykovem. Krestinskij byl v tomto procesu jediným obžalovaným, který veřejně popřel obvinění. Zásadní ráz měla rehabilitace Fjodora F. Raskolnikova, který zůstal jako diplomat v roce 1938 v zahraničí. Publikoval zde otevřený dopis Stalinovi, v němž ho vinil z falšování obvinění v politických procesech (sv. 2, s. 462–466 a 420–453). Tento dopis koloval tehdy v Sovětském svazu a také v Československu jako „samizdat". Demonstrativní povahu mělo vyloučení Molotova

13 Srv. REIMAN, Michal – LUŇÁK, Petr (ed.): *Studená válka 1954–1964: Sovětské dokumenty v českých archivech*. Brno, Doplněk 2000.

ze strany (21. března a 26. června 1962), které komise stranické kontroly zdůvodnila „zneužíváním moci", „nejhrubším porušováním socialistické zákonnosti" a „protistranickou činností" (sv. 2, s. 378–392).

Výsledky rehabilitací byly shrnuty ve zmíněných dvou zprávách Švernikovy komise. V redakčním úvodu ke druhému svazku, podepsaném editory Artizovem a Sigačevem, se o nich soudí, že byly „revoluční", neboť „obsahovaly závěr, že všechny procesy byly zfalšovány a všichni v nich obžalovaní mají být rehabilitováni" (sv. 2, s. 11). Výsledky Švernikovy komise skutečně překvapují otevřeností, s jakou referují o neodůvodněnosti hromadných represí, o podílu Stalina a dalších příslušníků stranické špičky na falšování politických případů a na popravách příslušníků sovětské politické i kulturní elity. Ve zprávě o případu Tuchačevského a dalších velitelů armády českého čtenáře zaujme obsáhlá pasáž o roli československého prezidenta Edvarda Beneše. Zakládá se na sdělení sovětského politického zástupce v Československu Sergeje S. Alexandrovského z 15. července 1937 adresovaného lidovému komisaři zahraničí Maximovi M. Litvinovovi. Alexandrovskij v něm referoval o svých rozhovorech s Benešem 3. července a s Arne Laurinem o deset dní později.[14] Ze zprávy komise vyplývá, že neměla k dispozici žádné věrohodné zprávy, které by potvrzovaly významnou roli Beneše nebo dalších československých politiků v rozhodnutích, která Stalinovo vedení učinilo ve věci sovětských vojenských velitelů. Značný podíl na likvidaci sovětské generality podle ní zato měla intervence tehdejšího francouzského ministra obrany Édouarda Daladiera u sovětského velvyslance v Paříži Vladimira P. Potěmkina 17. března 1937, která se týkala údajně bezprostředně chystaného „vojenského spiknutí" v Sovětském svazu. Významnou roli měly také zprávy sovětských zpravodajců a diplomatů z Německa, ale i z Japonska, Polska a pobaltských států, především Estonska. Švernikova komise přitom zjistila, že sovětská rozvědka ve zpravodajských hrách z dvacátých let svévolně operovala se jménem Tuchačevského a zahraniční zprávy o „vojenském spiknutí" v SSSR byly zřejmě zčásti pozdní ozvěnou těchto zpravodajských her.

Zprávy Švernikovy komise obsahují množství rozmanitých údajů o hlavní vlně procesů v SSSR a o represích v následující době. Přesto nelze nevidět, že i tyto údaje a jejich interpretace jsou silně poznamenány Chruščovovým pojetím a nesou stopy politické účelovosti. Je v nich téměř zcela pominuta souvislost mezi vnitrostranickou represí a širšími aspekty sovětské stranické a vládní politiky. Vlastní motivy hromadného teroru zůstávají mimo obzor obou zpráv. Nejsou v nich přezkoumána ani obvinění z opoziční činnosti, z nichž se odvíjelo konstruování značné části trestných případů.

Není náhodné, že zprávy Švernikovy komise nebyly v Sovětském svazu nikdy zveřejněny. Dokládá to dokumentární obsah posledního, šestého oddílu sborníku – „Pohyb zpět neboli Rehabilitace naruby". Jsou v něm otištěny dokumenty z let po svržení Chruščova, jež prozrazují rychlý ústup od rehabilitací a úsilí vlivných příslušníků sovětského vedení revidovat kritiku Stalina a jeho politiky. Zaujmou zejména tři záznamy z jednání politbyra ÚV KSSS o Stalinovi (10. listopadu 1966, 17. prosince

14 V archivu sovětského ministerstva zahraničí se nachází autentický záznam Alexandrovského z jeho rozhovoru s Benešem 3.7.1937.

1969 a 21. prosince 1979), z nichž je patrná neskrývaná snaha zlehčovat politické represe a zločiny stalinismu a „rehabilitovat" Stalina jako pozitivní dějinnou osobnost. Posledním v této řadě je záznam z jednání politbyra 12. července 1984 o eventuální rehabilitaci Molotova, Malenkova a Kaganoviče, který stojí za delší citaci:

„*Ustinov*: (...) Řeknu otevřeně, nebýt Chruščova, usnesení o vyloučení těchto lidí ze strany by nebylo přijato. Nedošlo by vůbec k těm do nebe volajícím nepřístojnostem ve vztahu ke Stalinovi. Stalin, ať si kdo chce říká co chce, jsou naše dějiny. Žádný nepřítel nám nezpůsobil tolik neštěstí jako Chruščov svým postojem k minulosti naší strany a státu, a také ke Stalinovi. (...)

Tichonov: Ano, nebýt Chruščova, nebyli by vyloučeni ze strany. On nás, naši politiku, pošpinil a očernil v očích světa.

Čebrikov: (...) Za Chruščova byla vůbec řada osob nezákonně rehabilitována. Byly totiž potrestány zcela po právu. Vemte si například Solženicyna.

Gorbačov: Pokud jde o Malenkova a Kaganoviče, byl bych také pro obnovení jejich členství ve straně. Obnovení jejich členství přitom není zřejmě třeba časově vázat na nadcházející sjezd strany...

Romanov: Ano, ti lidé jsou již starší, mohli by zemřít.

Ustinov: V hodnocení Chruščovovy činnosti stojím, jak se říká, na smrt. Naškodil nám moc. Pomyslete, co udělal s našimi dějinami, se Stalinem.

Gromyko: Pozitivní pověst SSSR v okolním světě poškodil nenapravitelně. (...) Díky tomu se zrodil i tzv. eurokomunismus."

Jako celek je recenzovaný soubor účelným doplněním našich vědomostí o průběhu rehabilitací v Sovětském svazu. Obsahuje mnoho důležitých údajů, které se ještě zdaleka nestaly běžnou součástí historických pojednání. Rozšiřuje také naše vědomosti o demontáži stalinského systému. Jsou z něj lépe vidět motivy, jimiž se sovětské vedení za rehabilitací řídilo, způsob jeho myšlení. Přesto bych na závěr chtěl upozornit na slabiny souboru. Zmínil jsem se již o tom, že výběr dokumentů je v mnohém poplatný pojetí zděděnému po Chruščovovi. Přirozeně chápu, že to určuje již jejich obsah. Není to však zdaleka jediné vysvětlení. Patrné je to tam, kde jde o dokumentaci proměnlivých postojů sovětského vedení vůči Stalinovi. Pečlivému pohledu neunikne, že se v souboru na straně jedné najdou četné materiály, jejichž důležitost není zřejmá, na straně druhé však chybějí podstatné dokumenty, o jejichž významu není pochyb. Platí to například o kritických materiálech o Stalinovi, které počátkem dubna 1953 dostali k nahlédnutí členové ÚV KSSS . Nejsou zde ani materiály, v nichž byl po Berijově zatčení Stalin hodnocen kladně (pocházejí od Vorošilova, Chruščova, Mikojana a dalších). Chybí dokumentace z procesů proti Berijovi a Abakumovovi a kabinetní rozhodnutí, které určilo povahu obvinění a rozsudků v těchto procesech. Hojně jsou sice zastoupeny dokumenty o situaci v „nápravných zařízeních" a o jejich reformách od roku 1953, poskrovnu se však zde najdou materiály o reorganizaci orgánů státní bezpečnosti (vytvoření KGB a podobně), o změnách v zaměření jejich činnosti a o potrestání příslušníků bezpečnostních sborů za jejich účast na zločinech stalinské éry. Sborníky se až na výjimky vyhýbají dokumentům charakterizujícím instrumentali-

zaci rehabilitací pro potřeby mocenského boje. Zcela nedostatečně zachycují i problém antisemitismu ve stalinské represivní politice a to, nakolik se s ním rehabilitace vyrovnaly.[15] Nepřinášejí ani dokumenty, z nichž by vysvítalo, jaké informace sovětské vedení poskytovalo soudruhům z jiných „bratrských států" o demontáži stalinské soustavy a rehabilitacích. Jejich absenci lze sotva omluvit formálními hledisky, neboť tyto informace závažně ovlivňovaly represivní praxi v zemích sovětského bloku. Dostatečně je známo, že politické procesy se v nich konaly ještě dlouho po Stalinově smrti, což jistě nebylo možné bez vědomí sovětského vedení. Stejně tak není tajemstvím, že Kreml radil ostatním, aby se s rehabilitacemi „neukvapovali", a vnucoval jim určité pojetí minulosti. Sborníky konečně neobsahují ani dokumenty, v nichž by sovětské vedení hodnotilo svou odpovědnost za represe a politické procesy v jednotlivých zemích bloku. Údaje o rehabilitaci polských, bulharských, případně dalších komunistů popravených v SSSR sice zaznamenávají zprávy Švernikovy komise, o dalších případech však publikované dokumenty promlouvají pouze fragmentárně. Zmíněné mezery nejsou přitom v dostatečné míře vyplněny ani předmluvou, ani komentářem editorů.

Výčet nedostatků recenzovaného souboru lze přirozeně ještě značně prodloužit. Chápu však, že jeho obsah je podmíněn také publikačními možnostmi a že nemůže obsáhnout všechno. Chtěl bych proto na závěr zopakovat, že je významným příspěvkem k poznání stalinské i chruščovovské éry.

15 Jsou v nich sice publikovány dokumenty vzniklé z Berijovy iniciativy o rehabilitaci zatčených v „případu lékařů" (1952–1953), o prošetření vraždy herce Solomona M. Michoelse (1948) a rehabilitaci odsouzených v procesu se členy Židovského protifašistického výboru (1952), specifickou roli antisemitismu v sovětské represivní politice jako celku však pomíjejí; zřejmě je možné z toho vyvodit, že tento problém nebyl během rehabilitací vůbec generálně nastolen.

Recenze

Ruská emigrace v Československu – pohled odjinud

Miluša Bubeníková

CHINYAEVA, Elena: *Russians outside Russia: The Émigré Community in Czechoslovakia 1918–1938*. München, R. Oldenbourg Verlag 2001, 280 stran.

Problematika ruské emigrace v meziválečném Československu rezonuje v české historiografii po roce 1989 s přirozenou naléhavostí, neboť se jedná o jedno z řady témat, jež byla po únoru 1948 nežádoucí, zamlčovaná nebo jednostranně interpretovaná. Čeští historici a literární vědci zahájili bezprostředně po listopadu 1989 důkladný archivní a materiálový výzkum. K problematice ruské, respektive ukrajinské a běloruské emigrace bylo schváleno a získalo finanční podporu několik vědeckých projektů, jejichž konkrétním výsledkem je již vydaná úctyhodná řada časopiseckých a knižních publikací. O mnohé z nich a také o zkušenosti českých historiků se opírala i autorka recenzované práce.[1] Ona sama již v českém odborném tisku publikovala několik studií[2] a její autorská koncepce není v českém prostředí neznámá. Přesto působí její

---

1 Srv. VEBER, Václav a kol. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945: Sborník studií*, sv. 1–3. Praha, Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK 1993–1995; PODANÝ, Václav – BARVÍKOVÁ, Hana (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v Československé republice 1918–1938: Materiály k dějinám*. Praha, Archiv AV ČR 1995; SLÁDEK, Zdeněk – BĚLOŠEVSKÁ, Ljubov (ed.): *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939)*. Praha, Slovanský ústav AV ČR 1998; PODANÝ, Václav – BARVÍKOVÁ, Hana (ed.): *Emigrace z Ruska v meziválečném Československu: Prameny v českých, moravských a slezských archivech*. Praha, Archiv AV ČR 2000.

2 Srv. ČIŇAJEVOVÁ, Jelena [= CHINYAEVA, Elena]: Utváření sociální koncepce českých realistů. In: *Slovanský přehled*, roč. 77, č. 1 (1991), s. 23–29; TÁŽ: Ruská emigrace v Československu: Vývoj Ruské pomocné akce. In: *Tamtéž*, roč. 79, č. 1 (1993), s. 14–24; TÁŽ: Russian Émigrés and Czechoslovak Society: Uneasy Relations. In: VEBER, V. a kol. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*, sv. 2, s. 46–64; TÁŽ: Russian Emigration: Search for Identity (the example of the Russian émigré community in Czechoslovakia). In: MAGIDOVÁ, Marija a kol.

v angličtině vydaná monografie v mnoha směrech nově a překvapivě. Důvodem je skutečnost, že dílčí studie byly dopracovány, zasazeny do určité struktury a z jejich vzájemného poměru vyvstaly jiné souvislosti, nuance a priority. Nezbytné zázemí této konfrontaci vytváří důkladný poznámkový aparát, jmenný rejstřík a obsáhlý seznam použitých pramenů a literatury.

Autorka rozvrhla práci celkem do šesti kapitol. Analyzuje v nich problematiku ruské emigrace v meziválečném Československu z hlediska širších souvislostí moderní evropské historie a mezinárodních vztahů (1. kapitola), studuje politické pozadí rozhodnutí československé vlády o zahájení „Ruské pomocné akce", vývoj akce a její praktickou realizaci (2. kapitola), zasazuje postoj Československa do kontextu řešení běženecké problematiky v mezinárodním měřítku (3. kapitola), ukazuje širokou škálu politických aktivit ruské emigrace (4. kapitola), zkoumá vztahy mezi emigrací a hostitelskou společností s důrazem na kulturní a společenské faktory, jež přispívaly k rozvoji emigrantské komunity v Československu (5. kapitola), a konečně hodnotí eurasijské hnutí jako nejvýznamnější produkt intelektuálního života ruské diaspory v Praze (6. kapitola). V knize nechybí předmluva, úvod, závěr a epilog. Poněkud neorganicky působí v samém závěru knihy příloha sedmi portrétů osobností, jež bezprostředně ovlivnily osudy ruské emigrace v meziválečném Československu (Václav Girsa, Jekatěrina Kuskovová, Fridtjof Nansen, Sergej Prokopovič, Pjotr Savickij, Jan Slavík, Georgij Vernadskij).

Jednotlivé kapitoly jsou z hlediska hloubky a detailnosti analýzy dílčích otázek zpracovány nerovnoměrně, přestože rozsahem stran se výrazně neliší. Hned úvodní kapitola „Ruská porevoluční emigrace: Teoretické aspekty problému" patří ke zdařilejším a hodnotnějším částem knihy. Kromě obvyklé rekapitulace předchozích emigračních vln z Ruska a vzniku nových emigračních center po roce 1917 předjímá zde autorka problematiku ruské emigrace v meziválečném Československu obecnější úvahou o teoretických základech pojmu kulturní a národní identity, o „vnějším" a „vnitřním" pohledu na emigraci, o možných zdrojích zachování ruské identity, o vztahu „otců" a „dětí" a podobně. Vstupuje tak do kontextu debat o vymezení pojmu „ruského zahraničí" (*Zarubežnaja Rossija*),[3] které jsou v ruském intelektuálním prostředí posledních let velmi živé, vyjadřují snahu vyrovnat se s dějinami Ruska 20. století, pojmenovat vlastní identitu a ukázat možnou perspektivu pro budoucnost. Čeští autoři píšící o historii ruské emigrace v Československu ponechávají tyto otázky

---

(ed.): *Russkaja, ukrainskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakii meždu dvumja mirovymi vojnami / Russian, Ukrainian and Bielorussian Emigration between the World Wars in Czechoslovakia: Rezultaty i perspektivy issledovanij / Results and Perspectives of Contemporary Research. Fondy Slavjanskoj biblioteki i pražskich archivov / Holdings of the Slavonic Library and Prague Archives. Meždunarodnaja konferencija, Praga 14–15 avgusta 1995 g.* Praha, Národní knihovna ČR 1995, s. 54–69; TÁŽ: Russian Émigré Intellectuals in Prague: Development of Eurasianism. In: *Rossica*, roč. 3–4, č. 1 (1998–1999), s. 33–48.

3 Srv. např. stejnojmennou práci – RAEFF, Marc: *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919–1939*. Oxford, Oxford University Press 1990; sborníky z mezinárodních konferencí – ČERNOV, V. Ju. a kol. (ed.): *Zarubežnaja Rossija 1917–1939 gg: Sbornik statej*. Sv. 1: Sankt-Peterburg, Jevropejskij Dom 2000; sv. 2: Sankt-Peterburg, Liki Rossiji 2003.

z pochopitelných důvodů stranou. A tak skutečnost, že se v knize v těsném sousedství řeší na jedné straně záležitosti vnitřně ruské a na straně druhé mnohovrstevná problematika česko-ruských vztahů, jak se reálně utvářely v souvislosti s působením několikatisícové ruské diaspory na našem území, patří k zřejmým přínosům recenzované práce. Autorka v úvodní kapitole poskytuje čtenáři zasvěcenému do historie ruské emigrace v Československu nejen přesah do interních rusko-ruských diskusí, ale píše i o mezinárodněprávním rámci řešení běženecké problematiky po první světové válce, jak jej utvářelo působení Společnosti národů a Fridtjofa Nansena. Chinyaeva formuluje v této souvislosti tezi, že „řešení situace ruských běženců položilo základy pro nastolení pravidel mezinárodní pomoci běžencům v dlouhodobější perspektivě" (s. 29). Z dalších závěrů úvodní kapitoly stojí za zmínku způsob, jakým autorka rozlišuje cíle, jež při řešení situace běženců z Ruska sledovala na jedné straně Společnost národů, na straně druhé československá vláda. Chinyaeva zdůrazňuje, že zatímco Společnosti národů šlo od samého počátku o přirozenou asimilaci imigrantů v novém prostředí, československá vláda svým programem „Ruské pomocné akce" vytvářela podmínky pro zachování a rozvíjení kultury a vzdělanosti nově příchozích, neboť předpokládala jejich brzký návrat domů.

Do výhradně československého kontextu vstupuje autorka kapitolou o vývoji „Ruské pomocné akce", jež není pouhým opakováním stejnojmenného česky vydaného textu.[4] Přejímá z něj některé základní teze (například o masarykovském a kramářovském pojetí „ruské otázky"), uvádí podrobnou statistiku výdajů,[5] velký prostor věnuje výkladu Kramářova návrhu řešení „ruské otázky" po roce 1917 a – s ohledem na nečeského čtenáře – vykresluje tehdejší politickou situaci v Československu. Kapitolu otevírá autorka premisou, že „představa a charakter československé pomoci běžencům z Ruska se měnily pod vlivem domácích diskusí a v důsledku toho, že hledání zdrojů a jejich distribuce vyvolávaly rozporuplné reakce. Na vývoj 'Ruské pomocné akce' měly největší vliv tři základní faktory: rozdílné pojetí ruské akce u Masaryka a Kramáře, vývoj akce a finanční záležitosti." (s. 42) Již v tomto pojetí vidíme posun v interpretaci vnitřní československé politické situace oproti tomu, jak poměr sil hodnotí především Zdeněk Sládek, který se stejným otázkám věnoval z českých historiků v posledních letech nejintenzivněji a jehož Chinyaeva často cituje a v úvodu ke své monografii mu vyjadřuje i poděkování. Sládek nesnižuje roli, kterou v pomoci Rusům hrál Kramář (o tom koneckonců svědčí i jeho poslední práce, jež

4 Srv. pozn. č. 2.

5 Odkazuje na stejný pramen, tj. Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, karton 263 a totožné položky, pouze konečná suma výdajů československé vlády na „Ruskou pomocnou akci" se liší o 2800 korun – v časopisecké verzi činí 561 090, 56 Kč, v knižní 558 290, 56 Kč (s. 64). Podle našich propočtů správný součet byl uveřejněn v časopisecké verzi statistiky výdajů. Porovnání statistiky výdajů na „Ruskou pomocnou akci", jak ji uvádějí různí autoři včetně Chinyaevy, provedl Václav Veber s komentářem, že tato statistika „není reprezentativní", neboť „dojem, že veškeré podpory se vyčerpávaly státní podporou, je mylný. (...) Nejméně stejná část finančních prostředků (včetně studijních podpor) plynula ze soukromých zdrojů, různých nadací, sbírek a komitétů..." (Srv. VEBER, Václav: Emigrace z Ruska a 30. léta. In: TÝŽ a kol. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*, sv. 3, s. 8.

Chinyaeva v době přípravy monografie neměla zřejmě ještě k dispozici),[6] jednoznačně však konstatuje, že „v tomto sporu o zahraničněpolitickou koncepci Kramář prohrál. Prosadila se politická linie Masaryka a Beneše ... orientovaná západně"[7] (důvody Sládek v citovaných pracích také vysvětluje). Chinyaeva má tendenci zveličovat pozici, kterou při realizaci „Ruské pomocné akce" zastával Kramář, stavět ho naroveň Masaryka. Další rozdíl mezi pojetím Chinyaevy a Sládka nalezneme v tom, jak oba hodnotí motivy zahájení a realizace „Ruské pomocné akce". Chinyaeva v monografii opakuje již dříve vyslovený názor,[8] opírající se i o četnou literární produkci z prostředí emigrace, že vedle humanitárních důvodů vedly československou vládu k akci i zájmy ekonomické (*s.* 41, 52–54). Tomuto názoru oponuje Sládek konstatováním: „Do jaké míry lze soudit, že vztah československé společnosti k ruské emigraci byl spjat s kalkulem, že se do emigrace vyplatí investovat, protože se v budoucnosti stane vůdčí silou Ruska? Tento kalkul pochopitelně vyloučit nelze, ale je nesnadné ho doložit. Ostatně okolnosti vzniku pomocné akce svědčí proti němu. V konkrétní situaci r. 1921, kdy se zdálo, že osud sovětů v souvislosti s hladomorem v Rusku visí na vlásku, projevovaly se v československé politice snahy o uplatnění bezprostředních československých zájmů v Rusku, a to především na poli hospodářském. Československý průmysl měl o ruský trh veliký zájem a obával se zejména dravé německé konkurence. Lze však pochybovat o tom, že by tento svůj zájem spojoval s dlouholetým vzděláváním ruských a ukrajinských studentů."[9] Podobně, ale razantněji celou záležitost komentoval Václav Veber: „...podsouvání nějakých úmyslů (zabezpečit si výhodnou pozici v hospodářství nového státu apod., jak činí např. Čiňajeva) je naprosté nepochopení situace a postoje české a slovenské veřejnosti."[10]

Ve druhé kapitole, v části nazvané „Meziválečné Československo: Zvláštní demokracie" (v originále *Interwar Czechoslovakia: a Peculiar Democracy*), Chinyaeva charakterizuje specifika československých vnitřních politických poměrů, za jejichž určující faktory považuje mimořádnou osobní autoritu prezidenta Masaryka, jeho zaujetí otázkou, kdo bude jeho nástupcem v prezidentském úřadě, a existenci dvou mocenských center, známých pod označením „Hrad" a „Pětka". V dalších částech potom v poměrně stručném výčtu podává vývoj „Ruské pomocné akce", uvádí statistiku počtu emigrantů v Československu, jak se průběžně měnil v různých letech po celé meziválečné období a pojmenovává hlavní instituce odpovědné za realizaci akce

---

6 Srv. SLÁDEK, Zdeněk: České prostředí a ruská emigrace (1918–1938). In: BĚLOŠEVSKÁ, Ljubov (ed.): *Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1919–1939)*. Praha, Slovanský ústav AV ČR 1999, s. 7–46; TÝŽ: Kramář, Masaryk, Beneš a Rusko: Shoda, rozdíly, rozpory. In: BĚLOŠEVSKÁ, Ljubov – SLÁDEK, Zdeněk (ed.): *Karel Kramář: Studie a dokumenty k 65. výročí jeho úmrtí*. Praha, Euroslavica – Slovanský ústav AV ČR 2003, s. 55–73.

7 Srv. VEBER, Václav – SLÁDEK, Zdeněk – BUBENÍKOVÁ, Miluša – HARBULOVÁ, Ľubica: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*. Praha, Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK 1996, s. 6.

8 Srv. CHINYAEVA, E.: Ruská emigrace v Československu, s. 18.

9 VEBER, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*, s. 13; srv. rovněž: SLÁDEK, Zdeněk: O Ruské pomocné akci tentokrát polemicky. In: VEBER, V. a kol. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*, sv. 3, s. 20 n.

10 VEBER, V.: Emigrace z Ruska a 30. léta, s. 8.

jak na československé, tak na ruské straně (zdůrazňuje v tomto směru zvláštní postavení ministerstva zahraničních věcí a Zemgoru – *Zemsko-gorodskoje objediněnije*, organizaci ruských zemědělců a kozáků, studentů a inteligence). Podporu studentů, vytvoření široké sítě všech stupňů škol a skutečnost, že v Československu studovalo šedesát procent studentů z Ruska, kteří se ocitli v emigraci, považuje Chinyaeva ve shodě s českými historiky za jeden z nejvýraznějších počinů „Ruské pomocné akce". Vyčísluje hodnotu jednoho diplomu, tedy sumu, jíž Československo investovalo do studia jednoho vysokoškolského studenta, pokud ukončil svá studia, částkou pětačtyřicet tisíc korun. Připomíná také podporu, kterou dostávala řada významných ruských spisovatelů od československého státu, aniž by v něm žili (Ivan Bunin, Dmitrij Merežkovskij, Zinaida Gippiusová, Alexej Remizov, Konstantin Balmont a jiní), případně v něm žili velmi krátce a podporu dostávali i po svém odjezdu (Marina Cvetajevová). Jedná se o fakta mezi českými odborníky známá, nikoliv však za našimi hranicemi, takže má jistě svůj význam, že je autorka v knize neopomněla uvést. V pojednání o postupném ukončení „Ruské pomocné akce" zmiňuje všechny základní příčiny, jež známe i z naší literatury, tj. upevnění moci sovětů v Rusku, změnu mezinárodního postavení Sovětského svazu, hospodářskou krizi a napětí v národnostních vztazích i narůstání levicových tendencí v československé společnosti. Oficiální ukončení pak vidí v přímé souvislosti s přijetím SSSR do Společnosti národů v roce 1934 a s navázáním diplomatických styků mezi Československem a SSSR o rok později. Autorka se podrobně rozepisuje také o polemikách kolem financování pomocné akce, jež byly „od samého počátku zdrojem napětí mezi ministerstvy zahraničí a financí" (s. 65). Když se v roce 1930 pokusila kontrolní komise československého parlamentu prověřit dosavadní výdaje na akci, ministerští úředníci odpověděli, že tyto výdaje nebyly v letech 1921 až 1925 dokládány účtenkami a evidovány. K otázce takzvaného ruského zlata, v emigrantských kruzích značně frekventované, píše, že jeho osud zůstane již navždy mýtem (srv. část „Ruské zlato: Mýtus a realita", s. 66–68); zároveň však uvádí argumenty české strany o tom, že ruské zlato se nedostalo do českých rukou a nestalo se výchozím majetkem Legiobanky. Nakolik kontroverzně byla otázka zlata vnímána v prostředí emigrace, lze vyrozumět z poznámky Zdeňka Sládka: „Představitelé emigrace sice psali vřelá slova díků svým hostitelům, ale mnozí si mezi sebou říkali, že není zač děkovat [československé vládě], protože vyplácená podpora pochází z ruského zlatého pokladu, který českoslovenští legionáři přivezli ze Sibiře."[11]

V kapitole „Československý postoj k ruské emigraci a vývoj řešení problému běženců v mezinárodním měřítku" se Chinyaeva opět vrací k mezinárodnímu rámci postavení ruských emigrantů, rekapituluje jednotlivé kroky Mezinárodního červeného kříže, Společnosti národů a jejího komisaře pro záležitosti uprchlíků Fridtjofa Nansena při řešení daného problému, zejména mezinárodní konferenci o ruských běžencích, která se konala v Ženevě v srpnu 1921 a na níž byla tato záležitost vnímána především jako finanční problém. Chinyaeva zdůrazňuje, že podle závěrů konference se každá vláda mohla rozhodnout pro vlastní politiku pomoci běžencům a že vzhledem k absenci mezinárodně respektovaného projektu pomoci běžencům Nansenův

11 Srv. SLÁDEK, Z.: České prostředí a ruská emigrace (1918–1938), s. 31.

názor na „ruskou otázku" nabýval mimořádného významu. Počátkem roku 1922 přišlo Československo s iniciativou mezinárodní pomoci, a to jak hladovějícím v samotném Rusku, tak ruským uprchlíkům v zahraničí, plán však narazil na nedostatek financí. Nejvíce nedorozumění mezi komisařem Nansenem a běženci vyvolala otázka jejich možné repatriace. Nansen se totiž pokoušel vyjednávat se sovětskou vládou o podmínkách repatriace, což mezi emigranty vyvolalo odpor a nedůvěru. V delším časovém a nadnárodním horizontu bylo potřebné vymezit právní status emigrantů, což se podařilo až v roce 1933. Oficiální politika Společnosti národů si ve vztahu k běžencům kladla za cíl jejich postupnou naturalizaci a kulturní i jazykové splynutí s novým prostředím.

Kromě ponoru do různých aspektů problematiky uprchlíků je z našeho pohledu nejpřínosnější fakt, že Chinyaeva zde při probírání těchto otázek cituje mnoho dokumentů z archivu Společnosti národů, který je pro většinu tuzemských badatelů nedostupný. Kapitola dále přináší výčet organizací, jež se v mezinárodním měřítku zabývaly ochranou uprchlíků, rozebírá strukturu Nansenova úřadu a poslední období jeho působení i vztahy československé vlády s mezinárodními institucemi, zpracované poprvé podrobně na základě archivu Společnosti národů (srv. část nazvanou „Hledání kompromisu: Československé národní zájmy versus mezinárodní běženecká politika a požadavky běženců").

Jistým zjednodušením trpí výklad možností naturalizace a získání občanství ruských emigrantů v Československu, neboť autorka poukazuje pouze na problémy s tím spojené (s. 96 n.). Přitom v odborné literatuře, pravda povýtce české provenience, již bylo mnohokrát konstatováno, že mnozí emigranti neměli o toto občanství zájem. Zdeněk Sládek například uvádí, že „většina emigrantů vycházela z předpokladu, že jejich pobyt na půdě Československa je krátkodobý. (...) Dokonce i prof. S. N. Prokopovič odmítal československé občanství, které mu bylo nabízeno. A to nebyl žádný snílek, nýbrž duch veskrze věcný a praktický. Odtud pramenilo i laxní stanovisko značné části emigrantů k získání československého občanství, a dokonce i k získání Nansenova pasu. To se týkalo i ovládnutí jazyka nového domova."[12] Situace se samozřejmě během doby měnila, ale i v polovině třicátých let u nás bylo dost emigrantů, kteří neměli československé občanství pouze z vlastní vůle. Na druhé straně autorka oprávněně upozorňuje na diskriminaci žen, které byly původně státními občankami ČSR, ale po sňatku s mužem bez státního občanství své občanství ztratily a neměly na ně nárok ani děti narozené z takového svazku.

Podobně jako čeští autoři připomíná Chinyaeva, že záležitosti běženců dostaly novou dimenzi po roce 1933 s příchodem vlny uprchlíků z fašistického Německa, Němců i Židů. Když uvádí údaje o počtech těchto nových běženců, opírá se o anglický pramen.[13] Zmiňuje se o snaze nových běženců pokračovat v exodu do třetích zemí i o tom, jak okupace a vznik protektorátu dále zkomplikovaly již beztak složité postavení všech emigrantů. S konstatováním, že „původní záměr Společnosti národů vyře-

12 TÝŽ: O ruské pomocné akci tentokrát polemicky, s. 22.

13 Srv. SIMPSON, John Hope: *The Refugee Problem: Report of a Survey*. London, Oxford University Press 1939.

šit problém běženců do méně než deseti let se nepodařilo naplnit", lze souhlasit; méně již se způsobem, jakým autorka odůvodňuje tento neúspěch, když píše: „Mezinárodní přístup k této záležitosti se během doby zdokonaloval, ačkoli opatření přijatá ve snaze chránit běžence v zemích jejich azylu nemusela nutně získat bezprostřední podporu národních vlád. Československo je typickým příkladem země, jejíž vláda přizpůsobovala mezinárodní politiku ve vztahu k běžencům vlastním národním zájmům. Na jedné straně poskytla běžencům z Ruska významnou výhodu tím, že jim vystavila československé doklady a všeobecně k nim přistupovala velmi liberálně, současně však neprojevila vůli učinit razantnější zásahy do legislativy týkající se právního postavení běženců. Tato skutečnost významně přispěla k rychle rostoucí deziluzi ruské komunity v Československu na počátku 30. let." (s. 100 n.) U vědomí složitosti problematiky a množství literatury, která ji fundovaně analyzuje, jeví se závěr autorky jako příliš zjednodušený.

Ve čtvrté kapitole nazvané „Vliv emigrační politiky na zahraniční Rusko" nabízí autorka stručný výčet politických stran a směrů, které hrály mezi emigrací v Československu roli. Současně upozorňuje na trendy, které platily pro ruskou emigraci obecně, bez ohledu na místo jejího působení. Ani v této kapitole se autorka nevyhnula zjednodušením a z jednoho jejího výroku lze vycítit přesvědčení o jisté výlučnosti emigrace, jejíž politiku jako by nemohl pochopit nikdo jiný než právě příslušník této specifické komunity a účastník jejího politického života. Jak jinak chápat věty: „Emigrace si vypracovala a široce užívala specifický žargon, do nějž byly rozdíly mezi jednotlivými směry zakódovány. Kdo chtěl porozumět jejich významům, musel být příslušníkem zahraničního Ruska." (s. 103) To by si potom ovšem ani sama autorka recenzované knihy nemohla činit nárok na možnost analýzy politického života ruské diaspory. Ostatně, celou jednu část této kapitoly věnuje snaze dekódovat a charakterizovat nejfrekventovanější politické pojmy ruské emigrace, jako jsou *priznanije*, *nepriznanije*, *aktivizm*, *primirenije*, *nevozvraščenčestvo* a další. Mnohem snáze obhajitelným se zdá být její zdůvodnění toho, proč má smysl a je potřebné se politikou emigrace zabývat. Podle jejího názoru „si zaslouží pozornost jako jeden z faktorů, jehož prostřednictvím je možné přesně určit identitu ruské emigrační komunity" (s. 103).

Obecně píše autorka o posunu politického myšlení emigrantů doprava v porovnání s jejich dřívějším přesvědčením před emigrací. Zdůrazňuje, že hledání nového politického paradigmatu nejenže oslabilo tradičně ostrý předěl mezi politickou pravicí a levicí, ale vedlo i k obnovení sporů mezi generacemi. Prahu hodnotí jako nejvýznamnější centrum eserského politického hnutí v emigraci, i když (narozdíl od Martina C. Putny) mu nepřiznává zcela výsadní postavení[14] a ve shodě s dalšími historiky[15] uznává význam a vliv dalších politických směrů – menševiků, strany Rolnické Rusko, konstitučních demokratů, Ruského národního svazu, monarchistů a také kozáků, studentů, některých nepolitických organizací a hnutí, jež se etablovala až v emigraci.

---

14 Srv. PUTNA, Martin C.: *Rusko mimo Rusko: Dějiny a kultura ruské emigrace 1917–1991*. Brno, Petrov 2003, s. 47 – zde autor píše o Praze jako o „království eserů".

15 Kromě cit. prací Z. Sládka srv.: TEJCHMANOVÁ, Světlana: *Rusko v Československu: Bílá emigrace v ČSR 1917–1939*. Jinočany, Nakladatelství H+H 1993.

Kapitolu o politickém životě emigrace uzavírá poznámkou, že vpředvečer druhé světové války, tváří v tvář otázce, jak se zachovat po očekávaném napadení SSSR, nabralo třídění mezi různými politickými směry i jednotlivci na intenzitě. „Různé chápání vlastenectví spojilo včerejší oponenty a rozdělilo dřívější přátele. Prudká změna postoje emigrantů k Sovětskému svazu, od otevřeného nepřátelství k sympatiím pro vládu, jež bránila ruskou státnost, vedla k oslabení jejich původního záměru uchovat komunitu emigrantů jako jediného nositele tradičních ruských hodnot." (s. 144)

V páté kapitole s názvem „Ruská emigrace a československá společnost: Nesnadné vztahy" se autorka snaží pojmenovat vedle nesporných kladů také třecí plochy, jež nutně vznikaly při střetu kultur, domácí a příchozí. Autorka zde opakuje řadu pravd již dříve vyslovených, ať už jí samotnou nebo jinými autory, o zatrpklosti emigrantů, o propasti mezi nimi a hostitelskou zemí, o mýtu slovanského bratrství a solidarity, o rozporu mezi očekáváními a realitou, o touze emigrantů přežít exil bez ztráty vlastní identity. Když hodnotí postoje jednotlivých politických sil v československé společnosti k „Ruské pomocné akci", za její příznivce označuje agrární stranu, národní demokracii, národní socialisty, Česko-ruskou jednotu a Národní radu československou, za odpůrce pak levicové strany v čele s komunisty. Mezi faktory, které negativně ovlivňovaly realizaci „Ruské pomocné akce" a život emigrace, zmiňuje zejména postupné rozvíjení sovětsko-československých vztahů a omezování finančních zdrojů, jež vyvolávalo protičeské nálady a chudnutí emigrantů. Pro ilustraci zde uvádí tragický příběh manželů Vodovozovových, dohnaných svou sociální situací k sebevraždě. Je však sporné, nakolik zdůrazňování těchto neblahých momentů vyjadřuje objektivně tehdejší situaci. Václav Veber vyjádřil na vývoj finanční pomoci ruské emigraci ve třicátých letech jiný názor: „To, že v parlamentu při každém projednávání rozpočtu apelovali někteří poslanci, zvláště z Kramářova okruhu, na zvyšování položky pro emigranty a uváděli různé argumenty, je v demokratickém státě zcela přirozené. Je však pochybné z těchto jednání odvodit, že čs. podpora poskytovaná emigrantům byla stále mizivější, což prý nebylo solidní, když 'byli pozváni do země'."[16]

V části knihy nazvané „Sociální a kulturní odlišnosti: Napjaté vztahy" autorka realisticky uznává, že „vzdělanější vrstvy emigrace věděly o Srbsku nebo Bulharsku mnohem více než o Československu" (s. 160), ruští studenti se vyhýbali studiu češtiny a Jekatěrina Kuskovová byla v jednom svém článku usvědčena z neznalosti československých reálií. Zároveň vyučování ruského jazyka a kultury na českých školách bylo omezené na minimum. Naopak němečtí běženci z první poloviny třicátých let komunikovali s českým prostředím bez větších problémů, přirozeněji.

Z duchovních tradic obou národů autorka v části „Rozdílné intelektuální tradice" vyzvedává u Čechů kult „drobné každodenní práce" a oblibu Masaryka jako „otce národa", jejich pragmatismus a materialismus, přičemž reprodukuje kritické výhrady filozofa Nikolaje Losského a Jekatěriny Kuskovové k tomu, jak Češi vnímají a současně nedostatečně znají ruskou kulturu. Připomíná Losského charakteristiku Havlíčkova *Křtu Svatého Vladimíra* jako „vulgární satiry na Rusko" (s. 163). Za oprávněnou

16 VEBER, V.: Emigrace z Ruska a 30. léta, s. 8.

považuje českou kritiku ruské nepraktičnosti a neschopnosti se usadit. Názorným příkladem obtížné adaptace Rusů v českém prostředí je podle ní osud kozáků (srv. podkapitolu „Kozáci: Bez kořenů a frustrovaní"). Za hlavní zdroje neporozumění v každodenním životě považuje sociální rozdíly a pokles sociálního statusu většiny emigrantů oproti pozici, v jaké se nacházeli doma. Jejich společenský život definuje slovy Dmitrije Mejsnera jako „dobrovolné ghetto".[17] Vzdělání, náboženství, víra, literatura, umění a veřejná činnost jsou pro ni nejvýznamnějšími prostředky zachování ruské národní identity. Všechny tyto duševní aktivity ovšem představuje v až příliš stručném výčtu, bez pojednání o jejich vnitřních souvislostech a hierarchii. Například u profesora Alfreda Béma uvádí jeho činnost v básnickém sdružení Poustevna básníků (*Skit poetov*), ponechává však stranou jeho účast v současných literárních polemikách, jež s prací v básnickém sdružení bezprostředně souvisela,[18] a nepřipomene ani Bémovo renomé významného znalce a interpreta díla Fjodora M. Dostojevského. Některé okruhy problémů jsou naznačeny tak stručně („Kriminalita ruské komunity" a „Podnikatelské aktivity", s. 177 n.), že si čtenář klade otázku, jaký byl smysl jejich zařazení do knihy, jaký přínos pro ni znamenají. Drobné postřehy ze všedního života emigrace a vztahů mezi jejími příslušníky dokládá autorka často citacemi z dopisů Jekatěriny Kuskovové. Větší zdrženlivost v počtu těchto citací by zde byla namístě, neboť nejsou vždy konfrontovány s jinými prameny a vzniká tak dojem, že autorka nekriticky podléhá vidění světa této svědkyně doby. Na jiném místě knihy tento dojem poněkud vyvažuje charakteristikou Kuskovové jako novinářky, která byla „nekompromisní a aktuální, a zároveň emocionální se sklonem k přehánění, ovšem vždy upřímná" (s. 226). Poměrně velký prostor Chinyaeva věnuje Podkarpatské Rusi, pojednává o jejím postavení v rámci Československa, o jejích geografických parametrech a historii a také o nenaplněném přání ruské emigrace ve větším měřítku zde pracovat a žít.

Závěrečnou kapitolu „Ruští intelektuálové v Praze: Vývoj eurasijství" věnuje autorka prezentaci ideového směru, který v návaznosti na předchozí ruské politicko-filozofické tradice rozvíjela zejména mladší generace ruských emigrantů. Praha byla vedle Paříže jedním z jeho dvou ideových a edičních center. Specifičnost tohoto směru spočívala mj. v přesvědčení o existenci Eurasie jako „zvláštního, uzavřeného geografického a historického celku na území bývalé ruské říše, jako zvláštního [sub]kontinentu, vedle Evropy a vedle vlastní Asie".[19] Z této zvláštnosti měla plynout i specifičnost budoucího vývoje, vycházejícího z vlastních bohatých kulturních tradic, a ne z doposud neúspěšného napodobování západoevropské kultury. Politická platforma eurasijců „odmítala klasický kapitalismus, monarchismus i buržoazní republiku. Ideálem pro ně byl ideokratický stát. V revoluci spatřovali jakési očišťující kataklyzma, které jen předznamenává další epochu. V té se Západ bude blížit svému zániku a naopak

17 MEJSNER, Dmitrij: *Miraži i dejstvitelnosť*. Moskva, Agentstvo pečati Novosti 1966, s. 181.
18 Srv. BÉM, Alfred: *Dopisy o literatuře*. Praha, Slovanský ústav AV ČR 1996.
19 GONĚC, Vladimír: Ruská filosofická emigrace v Československu. In: *Slovanský přehled*, roč. 79, č. 1 (1993), s. 43.

Východ ho vystřídá coby středisko nové kultury".[20] Chinyaeva považuje eurasijství za nejvýznamnější výsledek intelektuálního života ruské emigrace v Československu. Seznamuje čtenáře s jeho hlavními představiteli: Pjotrem Savickým, Georgijem Vernadským, Georgijem Florovským a Nikolajem Alexejevem. Eurasijství charakterizuje jako školu, která „prezentovala vlastní koncepci ruské identity nezávisle a zcela jinak než duchovní proudy typu pozitivismu, populismu a marxismu" (s. 185). Vyzvedává jeho teorii, ovšem politickou ideologii a praxi stoupenců eurasijství označuje za kontroverzní a fakticky ji staví do přímého protikladu k jejich teoretickým koncepcím. Autorka osvětluje okolnosti vzniku tohoto hnutí, seznamuje s jeho programovými dokumenty a evropskými centry, v nichž se kroužky stoupenců hnutí scházely, sleduje podstatu kritiky hnutí ze strany pravicových a levicových politických směrů i jeho převážně odmítavé hodnocení v poválečné západní a sovětské historiografii – vše spíše v pouhém výčtu, nepříliš podrobně. Více pozornosti a prostoru věnuje prezentaci teoretických koncepcí a základních pojmů eurasijského hnutí, jako je „geografický svět" (*geografičeskij mir*), „místo rozvoje" (*mestorazvitije*), „Eurasie", „geografická symetrie Sever–Jih" (*geografičeskaja simmetrija Sever–Jug*), přibližuje čtenáři ekonomické koncepce eurasijců, podle nichž by v Eurasii měla existovat rovnováha mezi soukromým a státním vlastnictvím a Eurasie by měla být ekonomicky soběstačná. Upozorňuje na eurasijský koncept „dějinného rytmu" a společný geografický a kulturní prostor, který by bylo možné definovat jako „mnohonárodní identitu", a píše o postupném odeznívání eurasijského hnutí v druhé polovině třicátých let. Autorka v těchto pasážích široce cituje nebo odkazuje k pracím výše zmíněných tvůrců eurasijského hnutí a také lingvistů Nikolaje Trubeckého a Romana Jakobsona. Opírá se rovněž o kritickou reflexi eurasijské ideologie a politiky, již v roce 1927 formuloval bývalý stoupenec hnutí, historik a literární kritik Pjotr Bicilli. Hlavní význam hnutí spatřuje v „přesvědčení eurasijců, že různost reality by neměla být zdrojem strachu, nýbrž inspirací pro její obnovu v otevřeném systému typických modelů, jejichž počet by nebyl konečný, stejně tak jako nejsou konečné formy života" (s. 209), a také v jeho novém způsobu vidění a usouvztažňování známých jevů a skutečností, jež vnímá po boku moderních směrů historiografie a filozofie dějin.[21]

V závěrečném shrnutí autorka opakuje některé diskutabilní teze (o hmotném prospěchu, který Československo „Ruskou pomocnou akcí" sledovalo, o potížích se získáváním československého občanství), opět připomíná eurasijství jako hlavní příspěvek ruského intelektuálního života v Praze do pokladnice ruského duchovního dědictví. V této souvislosti je nezbytné podotknout, že „ruská Praha" přispívala ve své době i k dalším duchovním aktivitám, jež překračovaly regionální rámec a zůstaly významnou součástí evropského kulturního dědictví. Byli to ruští emigranti, kteří stáli u zrodu Pražského lingvistického kroužku a mezinárodní Společnosti Dostojevského

20 TEJCHMANOVÁ, S.: *Rusko v Československu*, s. 17.

21 Krátce před odevzdáním recenze do tisku vyšla první česká monografie o eurasijství: VORÁČEK, Emil: *Eurasijství v ruském politickém myšlení: Osudy jednoho z porevolučních ideových směrů ruské meziválečné emigrace*. Praha, SET OUT 2004.

se sídlem v Praze. Stejně tak neodpovídá zcela realitě autorčino konstatování, že po druhé světové válce se zbytky emigrace asimilovaly a splynuly s domácím prostředím.

Epilogem o zatýkání emigrantů, jejich dlouholetém věznění a násilné likvidaci po druhé světové válce, jemuž se předvídavější část emigrace snažila uniknout exodem na Západ, se uzavírá pomyslný kruh. Na jeho počátku i konci jsou v pohybu tisíce běženců, kteří ztratili domov nebo se v něm bojí zůstávat.

Literatury, jež se zabývá stejným okruhem problémů jako recenzovaná práce, tedy historií ruské emigrace v meziválečném Československu, existuje dnes již úctyhodné množství. Většinou se však jedná o studie a knihy vydané v češtině, což znesnadňuje jejich účast v mezinárodní vědecké diskusi na dané téma. První anglicky psaná monografie má v tomto smyslu nepřehlédnutelnou výhodu, ale také odpovědnost. Odpovědnost za to, jak objektivně, tvořivě a v proporcích, jež odpovídají skutečnému chodu historie, dokáže své téma předvést a interpretovat. V tomto směru autorka nenaplnila zcela očekávání, neboť struktura její práce a výklad jednotlivých problémů jsou značně nevyvážené. Hlubší analýzy se střídají s pouhými výčty údajů, jmen a názvů bez hodnocení, stejná témata a otázky se opakovaně vracejí v různých kapitolách, aniž by bylo zřejmé, co tím autorka sledovala. Metodologickým problémem práce je autorčina tendence využívat různé prameny bez dostatečného kritického odstupu a konfrontace s jinými poznatky. Chinyaeva podle mého názoru nedostatečně pojednala o kulturních a vědeckých aktivitách ruské emigrace v Československu, portréty osobností připojené v závěru knihy trpí čítankovým zjednodušením. To vše budiž konstatováno při vědomí náročnosti úkolu, který na sebe vzala, a s nadějí, že při přípravě nového, doplněného vydání monografie bude možné tyto slabiny odstranit.

Recenze

Tíživé dědictví školy Annales aneb Francouzská „oral history" ve službách státního aparátu

Doubravka Olšáková

DESCAMPS, Florence: *L'Historien, l'archiviste et le magnétophone: De la constitution de la source orale à son exploitation*. Paris, Comité pour l'histoire économique et financière de la France 2001, 864 stran.

Před třemi lety se ve Francii objevila kniha historičky Florence Descampsové, která dnes bývá ve francouzské literatuře označována za „bibli" *oral history* ve Francii. Již na první pohled se nejedná o stručnou příručku: 864 stran včetně rejstříků, seznamů francouzských archivů, jež vedou v evidenci všechny ve Francii přístupné fondy *oral history*, a v neposlední řadě i vzorové autorizační archy či evidenční listy nahrávek *oral history* – to vše hovoří samo za sebe.

Francie zpravidla nebývá označována za „velmoc" *oral history*, ba naopak ve srovnání s americkou či německou *oral history* je její opoždění jasně patrné. Etablování tohoto oboru za posledních dvacet let však postupuje kupředu natolik rychle, že můžeme konstatovat, že pokrok americké *oral history* za uplynulých asi padesát let její oficiální existence se její francouzská kolegyně pokouší dohnat za necelou polovinu této doby. Po metodologické stránce tomuto spěchu nelze vytknout absolutně nic, a proto si zmiňovaná kniha opravdu zaslouží státi se nadlouho základním dílem tohoto oboru (co do systematičnosti pojímání různých technických aspektů přípravy a natáčení rozhovorů dokonce mnohé americké příručky předčí o několik délek). Mnohem zajímavější – a to nejen pro dějiny francouzské historiografie, ale i historiografie jako takové – je však legitimizace *oral history* a jejího postavení v historické vědě.

Francouzská historiografie 20. století patří bezesporu mezi nejvlivnější proudy světové historiografie, a to zejména díky škole Annales. Ta se na přelomu dvacátých a třicátých let etablovala v přímé kontrapozici vůči dosud vládnoucímu pozitivismu.

Jejím cílem byl odklon od politických dějin a příklon k výzkumu dosud opomíjených trendů, jako jsou například ekonomické aktivity, sociální organizace a kolektivní psychologie. Marc Bloch a Lucien Febvre, vůdčí osobnosti Annales sympatizující s postoji francouzského filozofa Henriho Berra, zakládají roku 1929 s podporou nakladatele Armanda Collina revue *Les Annales d'histoire économique et sociale*. Revue bude později mnohokrát přejmenována, vždy však bude představovat hlavní tribunu názorů historiků Annales. Po druhé světové válce se tento směr bádání etabluje na Vysoké škole praktické (*École pratique des Hautes Études*) v Paříži, kde vzniká později slavná šestá sekce. Fernand Braudel po svém nástupu do čela šesté sekce realizuje roku 1968 Dům věd o člověku (*Maison des Sciences de l'Homme*) a sekce se krátce poté mění v samostatnou Vysokou školu sociálních věd (*École des Hautes Études en Sciences Sociales*). V padesátých a šedesátých letech se v rámci Annales objevuje a prosazuje historická geografie, hospodářské dějiny a historická demografie, v sedmdesátých letech pak dějiny mentalit (*histoire des mentalités*). Tehdy vychází *Histoire nouvelle* (1978), kterou uvádějí na trh významné postavy již dobře etablované školy Annales Jacques Le Goff, Roger Chartier, Jacques Revel a další. Toto dílo vyvolalo četné spory – a to zejména u marxistických historiků, kteří v této souvislosti konstatovali, že novost „nové historie" není nic jiného nežli znovuobjevení marxistických principů a jejich renesance v historické praxi pod pláštíkem nemarxistické terminologie. Spor ohledně marxismu a marxistického pohledu na dějiny se však ve spojitosti se školou Annales rozhoří mnohem později. Prozatím se této skupině podařilo získat bez výjimky téměř všechny významné posty, z nichž je možno ovlivňovat intelektuální vývoj v oboru: Pierre Nora řídí ediční řadu „Bibliothèque des Histoires" v nakladatelství Gallimard, kde také ve spolupráci s Jacquesem Revelem usměrňuje řadu „Archives", Jacques Le Goff inspiruje edici „Ethnologie historique" u nakladatelství Flammarion, od roku 1979 vychází revue *L'Histoire*, která se věnuje historii s cílem lépe porozumět přítomnosti a vzniká mimo jiné z obavy, aby trh s historickými časopisy určenými široké veřejnosti nepřešel do rukou rivalů Annales. V masmédiích se škola Annales zabydluje také více než dobře: Emmanuel Le Roy Ladurie píše recenze pro deník *Le Monde*, François Furet a Mona Ozoufová pro *Le Nouvel Observateur*, Jacques Le Goff a Denis Richet vystupují v rádiu v pravidelných „pondělcích pro dějiny" (*Les lundis de l'histoire*), pořadu, v němž recenzují nové knihy. Jean Chesnaux popsal tuto situaci slovy: „...holding Annales tvoří jedno z center intelektuální moci ve Francii".[1]

Avšak téměř monopolní postavení školy Annales na francouzském historiografickém „trhu" vede v mnoha případech k zatlačování jiných směrů bádání do pozadí. Ty jsou v tomto prostředí velmi často nuceny se znovu etablovat – přes svou dlouhodobou tradici (jako například politické a diplomatické dějiny) – a bojovat o své místo na slunci. V tomto ohledu je relativní výhodou *oral history*, že představuje poměrně nový trend historického bádání. Přestože se situace od sedmdesátých let 20. století, kdy hlavní představitelé školy Annales získali rozhodující pozice ve francouzské historio-

1 Citováno dle: BOURDÉ, Guy – MARTIN, Hervé: *Les écoles historiques*. Paris, Éditions du Seuil 1997, s. 249 n.

grafii, značně změnila, některé neduhy plynoucí z tohoto vědeckého „monopolu" přetrvávají dodnes.

Z tohoto důvodu je patrně nejzajímavější částí knihy Florence Descampsové historie *oral history* – a to zejména v kontextu předchozích děl francouzské provenience k problematice daného oboru. Její kniha, jak je na prvý pohled patrné, má totiž nejen uvést *oral history* do širšího povědomí historiků a historiček, ale především vymezit jí na francouzském historiografickém poli dostatečný prostor k etablování a růstu. Cílem je tak především legitimizace jejího postavení jakožto moderního směru bádání, což je v prostředí, jež jsme popsali výše, cíl značně nezáviděníhodný. Autorka se s ním však vyrovnala se ctí, částečně díky svému diplomatickému taktu, částečně díky zcela novému vymezení hlavních badatelských problémů *oral history*. Otázkou nicméně zůstává, nakolik je toto řešení přínosem i pro další vývoj tohoto směru jako takového...

Jaká je tedy argumentace Florence Descampsové? Pro srovnání si vezměme k ruce dvě další základní díla *oral history*, jak světové,[2] tak i francouzské.[3] Již na první pohled na recenzované knize zaujme nezvyklý rozsah věnovaný dějinám *oral history* ve světě a ve Francii. Tomuto tématu totiž autorka věnuje celých sto třicet stran (kapitoly 1–4), na dalších sto dvaceti stranách (kapitoly 5–8) potom sleduje nejnovější dění v oboru ve Francii. Celkem tak historický výklad zabírá dvě stě padesát stran, to je více než jednu třetinu textuální části publikace.

Je údělem zřejmě každé knihy *oral history*, že si autor v jejím úvodu zvolí za své motto biblický verš „...a na počátku bylo Slovo". Ani zde tomu není jinak – bohužel. Zajímavý posun však zjistíme v následné konceptualizaci předchůdců *oral history*. Ponechme stranou Thúkýdida, jehož musejí obligátně ocitovat všichni historikové *oral history*, a zaměřme se na dobu méně vzdálenou. Nejvýznamnějšího francouzského historika 19. století Julesa Micheleta řadí do panteonu předchůdců *oral history* všichni významní badatelé daného směru. Jeho předmluva k *Histoire de la Révolution française* a její proměny k tomu přímo vybízejí. Zatímco v prvním vydání této předmluvy z roku 1847 praví Michelet: „Zde leží, co jsem nalezl, konstatoval a ověřil jak písemnými svědectvími, tak ústním podáním starců",[4] v předmluvě vydání z roku 1868 již stojí pouze toto: „Zrodilo se [dílo] v lůně archivů".[5] Pro Thompsona i Joutarda představuje tento posun jeden z hlavních problémů vymezení dějin *oral history* v jejích počátcích, pro Descampsovou nikoli, neboť se zaměřuje pouze na verzi předmluvy z prvního vydání. Při interpretaci dalšího Micheletova díla *Le Peuple* (Lid, 1846) potom zdůrazňuje jeho snahu zachytit to, co není možno podchytit v oficiálních statistikách, zatímco Joutard i Thompson vyzdvihují sociální aspekt jeho práce, jeho sociální původ a silné sociální cítění. Nic takového u Descampsové nenalezneme, její Michelet představuje monotonní prototyp pečlivého historika prahnoucího zohlednit všechny dostupné prameny.

---

2 THOMPSON, Paul: *The Voice of the Past – Oral History*. Oxford – London – New York, Oxford University Press 1978.

3 JOUTARD, Philippe: *Ces voix qui nous viennent du passé*. Paris, Hachette 1983.

4 Citováno dle: *tamtéž*, s. 40.

5 *Tamtéž*.

Období poslední třetiny 19. století a první třetiny století 20. je ve Francii charakterizováno především nástupem a etablováním historického pozitivismu. Descampsová označuje tuto dobu za nepřející pro *oral history* a omezuje se vesměs na základní dílo Charles-Victora Langloise a Charlese Seignobose *Introduction aux études historiques* (Úvod do historického studia), v němž je možnost využití ústních svědectví při práci s prameny téměř vyloučena. Philippe Joutard, její francouzský kolega, však stejný čas líčí v alternativě k oficiální historiografii jako období, kdy se využívala a rozvíjela *oral history* v etnografii, etnologii, folkloristice, a podobně. Tehdy také vrcholil spor etnologů a historiků ohledně vzájemného vztahu jejich oborů, a to především mezi Arnoldem van Gennepem, zakladatelem etnologie ve Francii, a Lucienem Febvrem, jenž obvinil etnology z „evakuace" času z dějin. Propast, která se po tomto sporu mezi oběma obory otevřela, nikdy zcela nezmizela a podle Joutarda nadlouho předurčila nedůvěru školy Annales k *oral history*. Také Thompson charakterizuje ve svém díle postoj školy Annales k *oral history* se značnou skepsí a například Luciena Febvra zcela zavrhuje. Florence Descampsová však vidí postoj školy Annales k *oral history* zcela jinak a velmi pečlivě analyzuje většinu základních děl jejích historiků z pohledu jejich vztahu k ústním pramenům. Její závěry jsou pak zcela odlišné od formulací obou srovnávaných autorů.

Takovéto rozdílnosti v rekonstrukci „panteonu" slavných předchůdců *oral history* zajisté překvapí. S přihlédnutím k širšímu kontextu vývoje francouzské historiografie ve druhé polovině 20. století jsou však lehce vysvětlitelné. Prvním důvodem je proměna vztahu školy Annales k *oral history* za posledních dvacet let. Když na konci sedmdesátých let *Revue historique* odmítla publikovat stať Dominique Schnapperové věnovanou *oral history* ve Francii, po jistém váhání ji na počátku let osmdesátých otiskla revue *Annales ESC*. Přijetí *oral history* je v důsledku spojeno s rozvinutím témat dějin mentalit a s prohloubením jejích metodologických přístupů na konci sedmdesátých let. Druhým, mnohem závažnějším důvodem je celkové postavení *oral history* ve Francii ve vztahu k Annales. Zatímco celkový vývoj *oral history* ve světě se ubírá, až na pár výjimek, především směrem k zohlednění dějin těch, kteří by jinak neměli šanci stát se předmětem jejich výzkumu, tedy obyčejného lidského jedince i menšinových skupin (ať již ve smyslu rasovém, národnostním, z pohledu *gender studies* či jinak), ve Francii vznikl při etablování *oral history* na tomto poli problém. Zohlednění těchto skupin totiž bylo nosnou filozofií školy Annales již v jejím zrodu, takže pro francouzskou *oral history* se stalo fakticky nemožným legitimizovat své postavení prostřednictvím této strategie. A tak přestože v revolučním roce 1968 znamenalo hovořit o *oral history* totéž jako hovořit „levicově", tedy vybrat si v politickém spektru levici, o deset let později již máme co do činění se zcela odlišnou orientací tohoto oboru. Částečně má na tomto vývoji podíl jeden z prvních obhájců institucionalizace *oral history* ve Francii Guy Thuillier, který patřil mezi stoupence pravice, částečně však i faktický stav francouzské historiografie, charakterizovaný vítězným mediálním tažením školy Annales a debatou o jejích marxistických východiscích.

V tomto kontextu se již jeví pochopitelnější výběr a zdůraznění předchůdců *oral history* v díle Florence Descampsové. V případě Micheleta zdůraznila autorka pouze ty aspekty jeho osobnosti, ke kterým se mohla přihlásit ve svém pojetí *oral history*. Z toho

důvodu zcela opomíjí velmi rozvinuté Micheletovo sociální cítění a sociální motivaci jeho zájmu o ústní prameny: „levicového" Micheleta si totiž vřadila do svého panteonu již škola Annales. Autorka zato akcentuje příklon Annales k *oral history* a ponechává stranou spor mezi Febvrem a Van Gennepem ze třicátých let minulého století, neboť přihlášení ke škole Annales jí zajišťuje legitimizaci postavení *oral history* ve Francii jako takové. Legitimizační postup Florence Descampsové tak těží z principu, jejž nizozemský historik Willem de Boer nazval právě ve vztahu ke škole Annales „principem svatého Matouše",[6] neboť jak praví Evangelium: „...každému, kdo má, bude dáno a přidáno; kdo nemá, tomu bude odňato i to, co má." (Mt 25, 29) Toto přihlášení však zároveň doprovází nevyřčený předpoklad vymezit *oral history* v tomto kontextu tak, aby dokázala obhájit svou existenci s jinými tématy nežli Annales, čímž ji nutí odklonit se od tradičních témat této školy.

Fakticky se tak cesty *oral history* a Annales ve Francii diametrálně rozcházejí. Svou zásluhu na tomto vývoji má do značné míry již zmiňovaný Guy Thuillier, jenž předložil roku 1976 vlastní návrh nahradit *oral history* – tak jak se konstituovala ve Spojených státech, tedy s důrazem na okamžité využití získaných poznatků – konceptem *archives orales* (tj. sesbíráním a setříděním daného materiálu za účelem jeho pozdějšího využití). Toto pojetí *oral history* ji však zbavuje z našeho pohledu veškeré aktuálnosti a dynamičnosti a v rámci tradičního pnutí mezi archivní a historickou stránkou její činnosti se jednoznačně přiklání k archivnictví. Descampsová je v tomto ohledu Thuillierovou vzornou žačkou a poslušně kráčí v jeho stopách. Koncepce, z níž vychází její pojetí, se opírá výhradně o archivní aspekt využití *oral history*. Zřejmě právě z tohoto důvodu nenalezneme ve druhé polovině knihy, věnované postupům *oral history*, úvahy nad problémem objevení nového prvku subjektivity v rozhovorech sloužících jako historický pramen (vedle subjektivity autora a subjektivity historika-interpreta vstupuje do hry i subjektivita tazatele), nad klasifikací rozhovoru ve spektru historických pramenů či nad sociální funkcí paměti a podobně, ale pouze a výhradně metodické pokyny a poučky. Je to obrovská škoda, neboť v části věnované historii *oral history* se Florence Descampsové podařilo velmi výstižně postihnout vliv Maurice Halbwachse na vývoj francouzské historiografie ve své době. Základní dílo tohoto francouzského „sociologa paměti" první poloviny 20. století – *Les cadres sociaux de la mémoire* (Sociální rámce paměti, 1925) – významně ovlivnilo několik generací francouzských sociologů a historiků.

Florence Descampsová se při vymezení *oral history* shoduje s Joutardem v tom, že používat ve Francii pojem *oral history* (*histoire orale*) je neadekvátní. Jejich argumentace se však liší: zatímco Descampsová se omezuje pouze na odvolání na Thuillierovy teze a jeho inovativní vymezení vůči americké *oral history*, Joutard svou argumentaci přeci jen rozvíjí směrem k úvahám nad daným problémem. Zavedení pojmu *oral history* ve Francii podle něj postrádá zdůvodnění, neboť zde neexistuje jasně vymezený orální diskurz (*discours oral pur*). Joutard však argumentuje i proti koncepci *archives orales*, neboť vytváření takovýchto archivů je vždy poznamenáno vstupem historika do rozhovoru a do jeho přípravy, takže není možno považovat tyto *archives orales* za plno-

6 Viz BOER de, Willem: *L'histoire et ses méthodes*. Lille, Presses Universitaire de Lille 1981, s. 90 n.

hodnotné „archivy". Své úvahy potom zakončuje návrhem na zavedení pojmu *sources orales* (ústní prameny). I na tomto příkladu lze vidět, že metodologickému vymezení *oral history*, jemuž nelze v podání autorky recenzovaného díla nic vytknout, schází širší zakotvení v ontologické a epistemologické reflexi vlastního oboru.

A jakým směrem se tedy ubírá francouzská *oral history*? Jednoznačnou prioritou jejího dalšího vývoje v současnosti je téma „institucionální paměti" (*mémoire institutionelle*), tj. dějiny státních a privátních institucí, bank, ministerstev a podobně. Nejvýznamnějším podnikem se v tomto směru jeví vytvoření *archives orales* francouzského systému Sociálního zabezpečení (*Sécurité Sociale*), které se realizovalo v letech 1975 až 1980. Další, dosud běžící projekty zahrnují například dějiny Výboru pro hospodářské a finanční dějiny Francie (*Comité pour l'Histoire économique et financière de la France*), dějiny banky Parisbas, dějiny Národního ústavu agronomického výzkumu (*Institut National de la Recherche agronomique*), dějiny spořitelen atd. V rámci rozhovorů se využívají životopisná vyprávění se zaměřením na kariérní postup jedince (zaměstnance) během jeho aktivního života, z tematických oblastí se potom praktikuje především výzkum rozhodovacích procesů v těchto institucích. Největším problémem tohoto vymezení se mi však jeví institucionální závislost francouzské *oral history* na státním aparátu, neboť ve většině sledovaných institucí má rozhodující slovo stát.

Směr dalšího vývoje *oral history* ve Francii se tak zdá být určován do budoucna především třemi rozhodujícími faktory: zaprvé, vědomým vymezováním se vůči americkému směru bádání v tomto oboru (lze se domnívat, že tato distance bude proporcionálně ovlivňována také politickou situací, viz tradiční antiamerikanismus nejen francouzské společnosti, ale i vědy); zadruhé, vymezováním se vůči směru Annales, vedeným snahou po obhájení vlastního prostoru, což vedlo v době etablování *oral history* k jejímu odklonu od tradičních témat tohoto oboru a k jejímu zatlačení na „pravici"; zatřetí, v důsledku vynuceného odklonu od „vlastních témat" výzkumu a zatlačení na „pravici" faktickou závislostí francouzské *oral history* na státním aparátu.

Recenze

„Kultura terorismu"

Pohled Noama Chomského na politiku USA

Vlastimil Hála

CHOMSKY, Noam: *11. 9.* Praha, Nakladatelství Mezera 2003, 121 stran. Přeložila Natálie Nerandžičová.

S osobností a názory proslulého amerického filozofa Noama Chomského se český čtenář mohl již seznámit, a také na stránkách našeho časopisu bylo o něm referováno.[1] Předkládaná publikace[2] nepodává uceleně formulovaná autorova stanoviska; tentokrát jde o prezentaci Chomského rozhovorů poskytnutých různým masmédiím i známým osobnostem v reakci na teroristické útoky v USA z 11. září 2001 bezprostředně poté, mezi 19. září a 5. říjnem toho roku (jsou to například rozhovory pro *Il Manifesto, Radio B 92 Beograd, Il Giornale del Popolo, El País, La Libération,* pro Davida Barsamiana, Michaela Alberta, Marili Margomenouovou aj.) Publikace obsahuje na závěr dvě přílohy: první je přetisk zprávy o zahraničních teroristických organizacích vydané Úřadem pro potlačování terorismu při americkém ministerstvu zahraničních věcí, druhá uvádí doporučenou literaturu.

Autor zde hlásá své známé názory, podle nichž jsou vůdčí světovou teroristickou mocností Spojené státy, což tentokrát aplikuje na teroristický útok z 11. září, který byl mezitím nesčíslněkrát interpretován především tak, že od té doby se „svět změnil", že nic už není jako dřív a podobně. Narozdíl od své předchozí recenze považuji v tomto případě za přiměřenější probrat spíše různé motivy Chomského rozhovorů než tyto jednotlivé rozhovory v časovém sledu, a to především proto, že se v nich autorova stanoviska často opakují.

Chomsky vychází ze skutečnosti, že poprvé od roku 1812 bylo napadeno území Spojených států, a dovozuje, že sám tento fakt, nikoli snad epochálnost činu, se přičinil

---

1 HÁLA, Vlastimil: Nevhodné oběti, nesprávný příběh. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 2–3 (1999), s. 337–340.

2 Původně vyšla v nakladatelství Seven Stories Press v New Yorku v roce 2001.

o mimořádnou mediální kariéru teroristického útoku z 11. září, zatímco teroristické napadání území cizích států z americké strany nebo s její podporou je považováno za něco běžného. Svůj postoj k americké politice a stylu jejích řešení vyjadřuje Chomsky formulkou, že jde o „vypořádání s problémy jejich vystupňováním" (s. 11).

Zde publikované rozhovory poskytoval Chomsky ještě v době, kdy nebylo rozhodnuto o napadení Talibanem ovládaného Afghánistánu, a je docela zajímavé, že s touto událostí jednoznačně nepočítal. Vzhledem k určitému časovému rozpětí interview zachycuje v nich Chomsky jak shodu v rozhořčení americké i světové veřejnosti nad krvavými atentáty a v jejich odsouzení, tak i zásadní neshodu v otázce dalšího postupu, tedy v podpoře plánované a počínající vojenské akce USA v Afghánistánu. Sám se k takovým plánům pochopitelně staví naprosto odmítavě. Důvodem je pro něj vedle pacifistických východisek a nesouhlasu s americkou politikou i přesvědčení, že násilná odveta by pomohla bin Ládinovi a jeho fanatikům. Americká strategie a terorismus islámských fanatiků se tak v jeho očích ocitají v zásadě na jedné rovině, obojí tento postoj je mu výrazem pohrdání životy a majetky drobných lidí. V Usámovi bin Ládinovi a jeho souvěrcích vidí nejen obdobné protějšky představitelů státněteroristické politiky USA, nýbrž konkrétněji bojovníky původně vycvičené a financované právě Spojenými státy a jejich – ať už plnoprávnými či spíše loutkovými – spojenci (Velká Británie, Francie, Saúdská Arábie). Původní americkou podporu islámským fanatikům i represivním režimům, jako byl Saddámův v Iráku, Chomsky ve svých výrocích často zdůrazňuje (s. 29, 85 aj.). Podle jeho názoru se v teroristických útocích z 11. září vlastně obrátily proti USA ty síly, které ony samy dříve podporovaly, především proti konkurenční velmocenské politice SSSR za války v Afghánistánu.

Jedním z motivů, který se v Chomského rozhovorech neustále opakuje, je teze o státním terorismu uskutečňovaném USA a jeho hlavním spojencem, Izraelem. Filozof ji dokumentuje na mnoha příkladech, jako bylo bombardování farmaceutické továrny Al-Shifa v Súdánu v roce 1998 pod údajnou záminkou výroby chemických zbraní, jež přivodilo smrt mnoha nevinných civilistů, pomoc protisandinistickým silám v Nikaragui, podpora tureckých, ale také irácких represivních akcí proti Kurdům, záštita nad Kosovskou osvobozeneckou armádou (UCK) a bombardování Jugoslávie, tichá podpora indonéských agresorů v jejich represivní politice na Východním Timoru i samotného Suhartova režimu, a samozřejmě spojenectví s Izraelem proti Palestincům.

O podpoře režimu Saddáma Husajna i ozbrojených formací islámských fanatiků proti sovětské okupaci Afghánistánu mluví Chomsky v různých souvislostech. Veden úsilím demaskovat význam slov, respektive odhalit jejich zamlžující roli, podobně jako v předchozí recenzované knížce, kde psal o „vhodných" a „nevhodných" obětech, i v publikaci o 11. září ironizuje „mezinárodní společenství", jímž USA míní sebe a několik svých spojenců, a „konformní" intelektuály, kteří se drží hlavního proudu (mezi ně řadí i známého amerického filozofa Michaela Walzera).

Kromě ilustrativních případů, z nichž Chomsky zdůrazňuje především nezodpovědnost americké politiky vyzbrojování a výcviku fanatických islámských bojovníků v rámci konkurenčního velmocenského zápasu o Afghánistán, však se obecnější linie jeho úvah zaměřuje na problematizaci, respektive rozbití obecných interpretačních, či

spíše pseudointerpretačních vzorců, které se konkrétní příčiny a podhoubí islámského fundamentalistického terorismu snaží převádět na abstraktní témata „střetu civilizací" či „nenávisti" vůči západním (americkým) hodnotám (s. 71). Tato averze je přitom podle Chomského mnohdy plodem americké politiky.

Tvrdým postupem proti některým arabským zemím totiž USA vlastně podněcují fanatismus islámských bojůvek a pomáhají vytvářet aureolu bin Ládina, tohoto „pohodlného ztělesnění zla", jako bojovníka za práva Palestinců a chudých muslimských obyvatel Blízkého a Středního východu vůbec. Chomsky rovněž poukazuje na to, že přes protiteroristickou rétoriku to byly právě USA, jež – s Izraelem jako jediným spojencem v této záležitosti – v roce 1967 nepodpořily rezoluci Valného shromáždění OSN o terorismu a právu na boj a vyhledávání podpory v zápase proti kolonialistickým a rasistickým režimům (s. 67).

Často se Chomsky vrací k ignorování mezinárodního práva Spojenými státy, pokud se nehodí jejich velmocenským zájmům; tak například neuznaly verdikt Mezinárodního soudního dvora v Haagu, který je svého času odsoudil za „bezprávné užití síly" proti Nikaragui.

Vztah USA k právu je vůbec oblíbeným námětem Chomského úvah; právně čisté řešení, tj. dosáhnout bin Ládinova zatčení a postavit ho před soud, pokud jsou pro jeho obvinění důkazy, USA zavrhly ve prospěch plánování vojenské akce. Chomsky schvaluje v této kauze dokonce i chování Talibanu, který se zachoval „atypicky rozumně" a požadoval pro vydání bin Ládina právě konkrétní důkazy (s. 97). V ignorování mezinárodního práva a přehlížívém vztahu k mezinárodním institucím spatřuje Chomsky typický znak americké politiky vůči Afghánistánu, ale i obecně.

Americkou (a potažmo „západní") politickou koncepci ve vztahu k zemím, jejichž politický či ekonomický systém překáží jejich mocenským zájmům, nazývá Chomsky „kulturou terorismu". Sám klade důraz na humanitární pomoc a odsuzuje válečné akce, neboť tuto pomoc ohrožují a tím dávají v sázku holé přežití mnoha lidí, kteří jsou na ní závislí (jako například v Afghánistánu). Chomsky vyslovuje také určité soudy do budoucna; v tomto směru třeba jeho skepse ohledně amerických příslibů vstřícnějšího postoje vůči palestinským požadavkům se bohužel zdá oprávněná (s. 106). V závěru svých rozhovorů označuje Chomsky za první oběť války neomezený tok informací a vyzývá k občanské statečnosti tváří v tvář hysterii rozpoutávané v souvislosti s událostmi 11. září a přípravami na válku proti talibanskému Afghánistánu.

Nemá smysl probírat Chomského stanoviska v rozhovorech s masmédii v detailech; často se opakují a setkali jsme se s nimi již v předchozích publikacích. Spíše bych se na závěr pokusil stručně komentovat některé charakteristické motivy jeho politického myšlení.

Jako obvykle je autor přesvědčivější v kritické poloze, v demaskování falešných, mocensky účelových interpretačních modelů; například tam, kde poukazuje na zastírání závažnosti jednoho z kardinálních předpokladů, z nějž se živí podhoubí islámského terorismu – přetrvávající okupace palestinských území Izraelem, a vůbec celkově neřešené situace na Blízkém východě – metodou únikového poukazu na „střet kultur a civilizací", náboženství a podobně.

Jestliže Chomsky kritizuje instrumentální charakter americké velmocenské politiky, používání dvojího či kolikerého metru podle toho, jedná-li se o spojence nebo protivníka, má naprosto pravdu. Působivá je v této souvislosti i jeho schopnost rozkrývat slova z hlediska ohýbání jejich významu: například když ukazuje, že hrozný „terorista" i neohrožený „bojovník za svobodu" jsou týmž individuem, jen nahlíženým z rozdílné mocensky instrumentální perspektivy (případ bojovníků UCK, s. 86). Podobně jako v jeho dřívějších vyjádřeních chybí však i zde náčrt pozitivní alternativy instrumentálního pojetí politiky, která by nepodceňovala terorismus jako (relativně) kvalitativně novou hrozbu současného světa, a přesto by se snažila o takovou reformu mezinárodního společenství a jeho právních vazeb, jež by boj proti terorismu umožnila realizovat v univerzálním, tedy „neamerickém" (mocensky účelovém) pojetí.

Další problém vidím v absolutizaci humanitárního hlediska v posuzování mezinárodních problémů, mezi něž náleží i terorismus. Při hodnocení událostí z 11. září 2001 (i všech dalších mezinárodněpolitických kauz), a zvláště následných příprav na válku proti talibanskému Afghánistánu, zastává Chomsky bezpodmínečně humanistické hledisko, aniž ovšem formuluje obecnější předpoklad takovéto absolutní preference: důsledný pacifismus, který jedině by mohl dostát zásadě respektování individuální jedinečnosti a nedotknutelnosti jakéhokoli lidského života, ale nemohl by nikdy odstranit žádný represivní politický režim.

Vydání Chomského rozhovorů vyplňuje skutečně „mezeru" ve spektru domácích názorů na americkou politiku na počátku třetího tisíciletí; v našem intelektuálním prostředí nemá – pokud vím – ostří i jednostrannost Chomského postojů protějšek, a už proto mohou být samy o sobě podnětné. Výtky lze vznést vůči překladu anglických místních názvů a jmen, neboť nerespektuje české ekvivalenty (například *Kartúm* místo Chartúm, *Hekmatyar* místo Hekmatjár a podobně).

Kronika

Jen trošku špinavá válka wehrmachtu na východě Evropy?

Jiří Pešek

Slavná a řadou politických kontroverzí, pouličních demonstrací i odborných diskusí provázená výstava Reemtsmova Hamburského ústavu pro sociální výzkum (*Hamburger Institut für Sozialforschung* – HIS) o masových, na civilistech spáchaných zločinech nacistické armády ve východní Evropě prošla v letech 1995 až 2000 – na počátku vlastně k údivu samotných autorů – s velkým ohlasem třiatřiceti německými a rakouskými městy, kde ji zhlédlo celkem asi osm set tisíc návštěvníků. Výstava s názvem „Vyhlazovací válka: Zločiny wehrmachtu 1941–1944" (*Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*) se opírala o soubor 1433 fotografií dokumentujících hromadné popravy a masakry, jichž se dopouštěli nebo jež přinejmenším organizačně zajišťovali příslušníci německé armády, a o soubor dopisů vojáků, kteří o těchto dobrodružných zážitcích referovali rodinám doma v Německu. Základní ideou expozice, kterou koncipoval a řadou publikací i článků doprovodil a komentoval levicový historik Hannes Heer, bylo poukázat na skutečnost, že poválečný mýtus o „čisté wehrmacht" patří do sbírky rekvizit studenoválečné propagandy a že zločiny třetí říše nelze přičítat nevelké skupině nacistických elit, nýbrž že šlo o masové zločiny na civilistech a zajatcích, které spáchali „obyčejní vojáci", „manželé, otcové, bratři, strýčkové či dědečkové každého z nás". Poněkud příliš provokativní Heer odhadoval, že se spolupachatelství na vraždách civilistů týká snad až osmdesáti procent z více než osmnácti milionů mužů (a žen), kteří prošli službou ve wehrmachtu.

Výstava se v roce 1999 dočkala velmi ostré kritiky dvou mladých, v Německu žijících historiků. Polák Bogdan Musial a Maďar Kristian Ungváry prohlásili fotografickou dokumentaci za nerelevantní a na dvaceti fotografiích doložili, že jde buď o snímky masakrů, které spáchali příslušníci NKVD před ústupem ze západní Ukrajiny na ruských politických vězních a které pouze odkryli vojáci wehrmachtu nebo o fotografie poprav, jež prováděli maďarští spojenci nacistů. Výstava byla poté přezkoumána komisí specialistů a v roce 2001 znovuotevřena v mírně korigované verzi. Tu od té

doby zhlédlo v třinácti městech dalších čtyři sta tisíc návštěvníků. HIS se rozešel s levicově radikálním Heerem[1] a své úsilí o nalezení společné platformy s celkem historické obce Reemtsma v březnu 2004 završil zorganizováním konference, na níž se HIS sešel s hlavním centrem kritiky, mnichovským Ústavem pro soudobé dějiny (*Institut für Zeitgeschichte* – IfZ).

V úvodním referátu konference se ředitel IfZ Horst Möller vyjádřil o nové výstavě pochvalně a soustředil se na otázku počtu pachatelů hromadných vražd civilistů mezi německými armádními vojáky (masakry spáchané SS nebo speciálními policejními pohotovostními oddíly (*Einsatzgruppen*) nebyly tématem diskusí). Podle jeho odhadu se na „kriminálních aktivitách" wehrmachtu podílelo jen čtyři až pět procent armádních vojáků, tedy nejvýše (!) osm set tisíc osob. Je to podle něj sice „ukrutně vysoký počet", znamená to nicméně, že na sedmnáct milionů příslušníků wehrmachtu je v tomto směru nevinných. (Připomeňme, že na kongresu German Studies Association v San Diegu roku 2002 referoval k tomuto tématu Christian Hartmann z mnichovského IfZ a dospěl pro léta 1941 a 1942 k závěru, že na vyvraždění tří milionů ruských zajatců a na masových vraždách snad až dvaceti milionů civilistů se v prvém roce války na východě podílelo jen asi čtvrt milionu armádních vojáků jednotek druhého sledu.)

Kristian Ungváry pak oponoval názorům o ideologické motivaci masových vražd spáchaných německou armádou pomocí argumentace, že maďarská armáda přece páchala během východního tažení tytéž masakry civilistů... aniž by byla jakkoliv indoktrinována nacistickou ideologií. Bernhard Kroener z postupimského Vojenskohistorického ústavu formuloval tezi, že nacismus nalezl ve válce svůj nejkoncentrovanější výraz (*Aggregatzustand*), a poukázal na mimořádně velký podíl záložníků z nižších i středních vrstev (asi šestinásobek oproti počtu profesionálních vojáků) mezi pachateli hromadných vražd. Na něj navázal ve svém vystoupení i renomovaný freiburský badatel o nacismu Ulrich Herbert úvahou, že zejména mnoho mladých vojáků, kteří se podíleli na masakrech, pocházelo z dělnických nenacistických, či dokonce antifašistických rodin. Podle něj způsobil jejich ztrátu civilizačních zábran vůči vraždění pohled na ubohost a zaostalost sovětského obyvatelstva. Velení armády podle něj naplánovalo válku proti SSSR s důrazem na mimořádnou rychlost a bezohlednost jako podmínku úspěchu. Vojenská možnost „operace Barbarossa light" prostě neexistovala.

Německý tisk považoval hamburskou konferenci za zcela mimořádnou událost, za úspěšné nalezení platformy dialogu celého spektra (od levého extrému po pravicový) badatelů zabývajících se druhou světovou válkou. Nepsal bych o konferenci (které jsem se nezúčastnil), kdyby z doposud publikovaných referátů (doufejme, že na konferenční sborník nebude třeba čekat příliš dlouho) nezazníval tón, který je symptomatický pro obrat německé publicistiky a části německého dějepisectví na počátku 21. století; řečeno slovy Ulricha Herberta, po studiích o masových zločinech příslušníků wehrmachtu je načase obrátit pozornost na příšerný osud německých vojáků,

1 Právě mu vyšla nová kniha: *Vom Verschwinden der Täter: Der Vernichtungskrieg fand statt, aber keiner war dabei*. Berlin, Aufbau-Verlag 2004.

bojovníků domobrany (*Volkssturm*) a mladinkých příslušníků protiletadlové obrany, je třeba najít přiměřený tón, „v němž budeme truchlit nad našimi předky".

Výtek na nacistickou adresu prostě již bylo dost (a hromadných vrahů mezi armádními vojáky přece bylo všehovšudy jen osm set tisíc, a navíc ještě většinou záložáků...), je tedy načase věnovat se německému válečnému utrpení. To je tón, který – do velké míry s aktuálním, a to i mezinárodním úspěchem – po léta propagují svazy vyhnanců, to je motiv úspěchu Grassova *Račího pochodu* stejně jako stále silnějšího volání po odsouzení zločinného britského bombardování Drážďan 13. února 1945.[2] Sjednocené Německo dnes usilovně hledá svoji novou pozitivní identitu, a tu lze – jak ovšem bylo v konzervativních kruzích Spolkové republiky deklarováno již vpředvečer „sporu historiků" v polovině osmdesátých let – snáze najít s oporou v kontextualizační relativizaci nacistických zločinů.

Německé dějepisectví ovšem nezapomíná na své zkušenosti a využilo lekce velkých kontroverzí ku svému trvalému prospěchu: na Herbertův referát reagoval nestor bádání o nacistické epoše Hans Mommsen varováním, aby se jeho autor „zajisté neúmyslně" nedopracoval „nepřímého ospravedlňování brutální války na východě".

2 Jak ukazuje britská diskuse o knize Fredericka Taylora *Dresden: Tuesday, February 13, 1945* (London, Bloomsbury 2003), která hájí vojenskou oprávněnost zničení Drážďan, nejsou britští historikové zatím ochotni akceptovat takovýto interpretační posun.

Kronika

Kdo má právo vysvětlovat dějiny?

Na okraj konference o Frakci Rudé armády

Šárka Daňková

Levicový terorismus je v současném Německu uzavřenou kapitolou. Alespoň takový dojem by mohl získat každý, kdo by například v rozvrhu pro zimní semestr 2004–2005 berlínské Svobodné univerzity marně hledal přednášku nebo seminář, které by se vztahovaly k Frakci Rudé armády (*Fraktion Rote Armee* – RAF). Stejně tak by se setkal s obtížemi, kdyby na téže instituci pátral po odborníkovi na zmíněné téma. Právě Svobodná univerzita přitom koncem šedesátých let představovala vedle Frankfurtu nad Mohanem významné centrum studentského hnutí (do tamní menzy dnes vede *Rudi Dutschke Weg*), které bylo podle mnohých jedním z předpokladů pro vznik RAF. Téma levicového extremismu ve Spolkové republice sedmdesátých, osmdesátých a zčásti devadesátých let jako by však dnešku nestálo za to, aby mu byl věnován alespoň samostatný seminář.

Zcela jiný pocit musel mít naopak ten, kdo ve dnech 16. až 19. září 2004 navštívil konferenci o RAF, která se pod názvem „Fenomén RAF – příspěvky k historizaci" a pod záštitou Evangelické akademie a Hamburského ústavu pro sociální výzkum (*Hamburger Institut für Sozialforschung* – HIS) konala v hesenském Arnoldshainu. Zhruba stovka účastníků z celého Německa – historiků, politologů, vysokoškolských studentů, doktorandů i zájemců z řad veřejnosti – na ní diskutovala o Frakci Rudé armády doslova od rána do večera.

Wolfgang Kraushaar, jeden z organizátorů konference, ve svém příspěvku věnovaném Rudi Dutschkemu a ozbrojenému boji zpochybnil tezi, že vznik RAF by nebyl myslitelný bez studentského hnutí konce šedesátých let. Vztahu mezi násilím a německými „osmašedesátníky" se věnoval také Heinz Bude. Jörg Hermann na příkladu Ulrike Meinhofové a Gudrun Ensslinové upozornil na vliv, který měl na některé levicové teroristy protestantismus. Kontakty mezi pracovníky východoněmecké Stasi a členy RAF ve své přednášce plasticky vylíčil Martin Jander. Vazby RAF na zahraniční teroristické skupiny potom byly tématem referátu Christophera Daaseho. A Stefan Reinecke se pokusil představit typologii advokátů teroristů RAF.

Z řady dalších přednášejících vynikl především příspěvek, ve kterém se Dorothea Hauserová snažila najít odpověď na otázku, zda činnost levicových teroristů v Německu, Itálii a Japonsku ve druhé polovině 20. století souvisela se skutečností, že tyto tři země tvořily ve druhé světové válce osu Berlín–Řím–Tokio. A zapomenuto by rozhodně nemělo být zamyšlení Christiana Schneidera nad tím, do jaké míry protagonisty studentského hnutí i RAF ovlivnila potřeba vyrovnat se s tématem nacismu.

Konference byla otevřená všem – a právě v tom se záhy ukázal její největší „háček". Když v zahajovací přednášce v souvislosti s teroristy RAF mluvil zakladatel HIS Jan Philipp Reemtsma o „idiocii" a „touze po moci" a členy Frakce Rudé armády obvinil z toho, že násilí pro ně nebylo posledním možným prostředkem boje, ale vždy účelem samotným, přihlásil se v následné diskusi o slovo celkem nenápadný nakrátko ostříhaný muž s brýlemi: Karl-Heinz Dellwo – jeden z členů komanda, které v roce 1975 přepadlo německé velvyslanectví ve Stockholmu. Tento bývalý terorista, který strávil více než dvacet let ve vězení, se proti označení příslušníků RAF jako „idiotů" důrazně ohradil. Podobně rozhořčeně reagovaly také další přítomné účastnice s teroristickou minulostí, Gabriele Rollniková a Monika Haasová. Všichni tři se přitom s násilím jako prostředkem prosazování politických cílů už před lety rozešli.

Tichý spor mezi pamětníky (kromě bývalých členů RAF se jednalo také o lidi z okruhu sympatizantů Frakce Rudé armády a o ty, kteří teroristy osobně znali) na jedné straně a historiků na straně druhé se tak konferencí táhl od jejího počátku. V otevřenou kontroverzi se proměnil ve chvíli, kdy jeden z představitelů starší generace pamětníků, publicista Klaus Kreimeier obvinil přítomné historiky z přílišného chladu, se kterým údajně přistupují k tématu RAF. A rozepře vyvrcholila poté, co v plénu jeden ze zástupců mladé vědecké generace vyslovil požadavek, aby bylo právo vysvětlovat dějiny přenecháno historikům – odpovědí mu byl hlasitý nesouhlas přibližně poloviny osazenstva přednáškového sálu.

Je tedy pamětník (*Zeitzeuge*) už ze svého titulu přirozeným nepřítelem historika, jak už v odpovědi na reakci Karl-Heinze Dellwa poznamenal Jan Philipp Reemtsma? Řada mladých historiků vyslovila během konference (ať už při diskusi v plénu nebo v následných neformálních rozhovorech) názor, že pamětníci se tohoto sympozia vůbec neměli účastnit – už proto, že smyslem celé akce bylo přispět k historizaci fenoménu RAF, a ne debatovat o tom, jak se například bývalí teroristé cítili v izolaci vězení. (K tomu je nutno dodat, že nikdo z bývalých členů RAF nebyl na konferenci pozván organizátory. Všichni se přihlásili z vlastní iniciativy – jak mohl ostatně učinit kdokoliv z široké veřejnosti.)

Na druhou stranu je určitým příslibem skutečnost, že představitelé obou stran pomyslné barikády byli schopni spolu přes všechny emoce a rozpory po celé čtyři dny diskutovat až na výjimky v relativně věcném tónu. Příslibem toho, že více než čtvrt století po „německém horkém podzimu 1977" jsou historici i pamětníci schopni akceptovat vzájemně rozdílné pohledy na uplynulé události a umožnit tak opravdovou „historizaci" fenoménu RAF. Z průběhu zářijové konference však pozorovatel mohl učinit ještě jeden závěr: kapitola novodobých německých dějin s názvem RAF ještě tak docela uzavřená není.

Anotace

BRZOZA, Czesław (ed.): *Rozkazy dzienne Brygady Świętokrzyskiej Narodowych Sił Zbrojnych 1944–1945*. Kraków, Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego – Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego 2003, 537 s.

Národní ozbrojené síly (*Narodowe Siły Zbrojne* – NSZ) představovaly v polském podzemním odboji jednu z jeho nejradikálnějších složek. Vznikly v roce 1942 sloučením několika takto profilovaných odbojových organizací. Snahy velení největšího odbojového uskupení, Zemské armády (*Armija Krajowa* – AK) a polské exilové vlády v Londýně, jíž byla AK podřízena, o sloučení NSZ s AK nevedly dlouho k žádném výsledku. Až 7. března 1944 podepsali představitelé NSZ smlouvu o sloučení s AK, kterou však všechny partyzánské oddíly NSZ neakceptovaly. Důvodem byl především jejich nesouhlas s údajně příliš vstřícnou politikou polské londýnské vlády vůči Sovětskému svazu. Tento radikální postoj měl svou příčinu v tradičním polském pojetí Ruska, a zvláště SSSR, jako dědičného nepřítele Polska, zejména po sovětské okupaci polských východních území v září 1939, jež Stalin nehodlal vrátit. Oddíly NSZ tak prosluly nejen partyzánským bojem proti německým okupantům, ale také střety s jednotkami Lidové gardy (později Lidové armády), představujícími prosovětské (a Sověty vydatně podporované) křídlo polského domácího odboje.

Svatokřížská brigáda vznikla v létě 1944 z polních oddílů NSZ, které neuznaly sjednocovací úmluvu se Zemskou armádou, a v jejím čele stál plukovník Antoni Szacki (pseudonymy Bohun, Dąbrowski). Až do ledna 1945 působila na polském území, avšak vzhledem k tomu, že její příslušníci zastávali rozhodný antisovětský postoj, nedalo se předpokládat, že by se brigádě podařilo dohodnout s postupující Rudou armádou. Po zahájení sovětské ofenzivy jim proto zbyla jediná možnost – pochod na západ (*marsz na zachód*), hlouběji do německého týlu. Právě během tohoto přesunu spojila brigáda svůj osud s Československem; Němci, s jejichž vědomím byl podniknut, totiž nenamítali nic proti tomu, aby brigáda postupovala přes území protektorátu. Za to chtěli brigádu, čítající okolo tisícovky relativně dobře vyzbrojených vojáků, využít v boji proti Rudé armádě. Velení brigády však jakoukoli spolupráci proti „spojenci našich spojenců" odmítalo a souhlasilo pouze s plněním drobnějších a víceméně neutrálních úkolů, jako bylo například střežení mostu přes Odru v týlu německé armády. Nedostatek prostředků a potřebných sil přitom Němcům znemožňoval likvidaci brigády v boji.

Předválečnou československou hranici brigáda překročila v únoru 1945 nedaleko Chotěvic u Trutnova. Pokračovala pak po vedlejších komunikacích přes Mělník do Rozstání severně od Brna (část trasy polští vojáci absolvovali vlakem), kde strávila několik týdnů.

Blížící se fronta však Poláky donutila, aby 12. dubna 1945 znovu zahájili přesun do západních Čech vstříc americké armádě. V této době se německé velení rozhodlo Svatokříšskou brigádu zničit, ale díky spolupráci s českým domácím odbojem se podařilo včas německé úmysly odhalit. Dne 28. dubna 1945 Poláci úspěšně dorazili do obce Všekary, nacházející se zhruba třicet kilometrů jihozápadně od Plzně. Zde se brigádě podařilo navázat radiový kontakt s Američany. Zároveň Poláci zahájili bojové akce proti Němcům a obsadili silnici na Plzeň v úseku Holýšov–Staňkov. V Holýšově se přitom nacházel ženský pracovní tábor, v němž Němci zadržovali okolo sedmi set žen, z toho 167 Polek. Dne 5. května vojáci brigády (v té době její početní stav činil 1251 osob) na tábor zaútočili a zajali okolo dvou stovek esesmanů a dozorkyň. Druhého dne se dostali do styku s hlídkou postupující třetí americké armády generála Pattona. Američané uznali brigádu za spojeneckou jednotku a odmítli její příslušníky vydat varšavské vládě. Poláci ještě po tři měsíce zůstávali na československém území, rozmístěni v několika západočeských vesnicích v okolí Tachova, a počátkem srpna 1945 odešli do Německa. Zde z nich byly vytvořeny strážní oddíly, které měly na starost ochranu důležitých objektů v americké okupační zóně.

O působení Svatokříšské brigády se v minulosti čeští historici moc nezajímali. Drobné zmínky nalezneme v některých publikacích vydaných před rokem 1989, brigáda se v nich však, v souladu s tehdejší ideologií, líčí velmi negativně jako hnízdo polských fašistických desperátů terorizujících civilní obyvatelstvo. Poslední výzkumy přitom dokazují, že skutečnost byla úplně jiná (viz FRIEDL, Jiří: Niechciani goście: Brygada Świętokrzyska NSZ w Czechosłowacji. In: *Mówią Wieki*, č. 4 (2003), s. 29–35). Nové poznatky k působení brigády na území Československa přináší také edice denních rozkazů jejího velitelství. Především na jejich základě můžeme nyní přesně rekonstruovat pohyb brigády v Sudetech a v protektorátu, nalezneme zde také zajímavé údaje o situaci v poválečném Československu. Vydané dokumenty pocházejí ze sbírek Polského ústavu a Muzea generála Sikorského v Londýně, kam byly předány bývalými vojáky NSZ. Edici předchází zasvěcená předmluva z pera profesora Czesława Brzozy z Jagellonské univerzity v Krakově o historii Svatokříšské brigády. Brzoza také denní rozkazy připravil k publikování a podařilo se mu dohledat i české názvy (v rozkazech jsou uváděny jen v němčině a většinou zkomoleně) většiny obcí v Sudetech a protektorátu, jimiž brigáda procházela. Součástí edice je také jmenný a místní rejstřík. Tento ediční počin našich severních sousedů by určitě neměl ujít pozornosti českých historiků.

Jiří Friedl

ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Uprchlíci po „vítězném únoru"*. Šenov u Ostravy, Tilia 2004, 271 s., 7 příloh, 8 fotografií, 4 grafy, 3 tabulky.

Ačkoliv se většina monografií i článků zabývá historickou interpretací, je třeba uvítat každou pramennou knihu, která dokládá a konkretizuje dosavadní poznatky anebo přináší nová fakta. Lze tím předejít pozdějším dezinterpretacím. *Černou knihu komunismu* (nebo *Černou knihu rodu Habsburků*) lze ideologicky odmítat či vykládat, mnohem hůře by se však dalo takto vypořádat například se jmenným seznamem všech rehabilitovaných politických vězňů Československa z let 1948–1989, který dosud chybí. Podobně chybí jednotný seznam obětí politické perzekuce z let 1939 až 1945, který už asi ani vytvořen nebude (seznam *Vykonané tresty smrti*, který vydal Ústav pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu, tuto část dějin pomíjí). Nejlepším příkladem tohoto typu edice je *Terezínská pamětní kniha*, která obsahuje seznamy desetitisíců jmen lidí, kteří prošli terezínským ghettem. Taková ediční práce je nedocenitelným pramenem pro historiky a morálním zadostiučiněním pro hrstku pozůstalých. Do tohoto kontextu se nyní zařazuje nejnovější publikace Bořivoje Čelovského k dějinám československého exilu: první seznam československých politických uprchlíků po únoru 1948, který vytvořil Václav Lavička asi v roce

1949. Není to první Čelovského počin podobného druhu. Již v roce 1988 vydal dokumentaci o počátcích exilu, která obsahovala korespondenci exulantů z uprchlických táborů. Dal jí tehdy ironický název *Emigranti*, čímž chtěl upozornit na přetrvávající ideologická klišé, která ztotožňují politické uprchlíky – v souladu s komunistickou propagandou – s lidmi, kteří odešli na Západ výhradně z ekonomických důvodů.

Lavičkův seznam eviduje všechny exulanty, kteří byli od 5. března do 3. prosince 1948 zapsáni do prezenční knihy a kartotéky v záchytném táboře Goetheschule v německém Řeznu. Vznikl přepisem evidenčních karet z řezenského záchytného tábora a jeho originál je uložen v Archivu Čechů a Slováků v zahraničí Knihovny Chicagské univerzity. Poskytuje údaje o datu a místě narození, stavu, náboženství, národnosti, povolání a místě posledního pobytu deseti tisíc uprchlíků, a proto je důležitým zdrojem informací pro sociologizující pohledy na československý poválečný exil. S jeho pomocí lze například ověřit totožnost osob, které se pokoušely uprchnout po únoru 1948 na Západ, a odlišit tak agenty se změněnou identitou od pronásledovaných režimem. Seznam zachycuje jména politiků, šlechticů, studentů, ale i celých cirkusáckých rodin a nejobyčejnějších lidí. Podává tak věrný obraz vlny uprchlíků, kteří opustili ČSR v prvních měsících po komunistickém puči v únoru 1948, ať už z politického přesvědčení či z obav před pronásledováním. Čelovský na základě Lavičkova seznamu odhaduje jejich celkový počet v německé okupační zóně na 25 429 osob.

Kniha je příkladem dobře zpracovaného pramene. Čelovský při práci uplatnil znalosti, které nabyl jako zaměstnanec v kanadském statistickém úřadě. Uvádí grafy a tabulky, které zobrazují sociální složení poúnorového exilu, určuje průměrný věk (23,7 let) a poměr pohlaví exulantů (81,5 procent mužů), jejich sociální původ, povolání a podobně. Rozvádí přitom závěry dosavadní odborné literatury. Potvrzuje například poznatek, že nejvíce uprchlíků (i perzekvovaných osob) se po roce 1948 rekrutovalo z řad dělníků – téměř sedmdesát procent uprchlíků, jež zachytil Lavičkův seznam, udalo dělnické povolání.

Právě způsob, jakým v úvodu knihy nakládá s prameny a dokumenty, považuji na Čelovského práci za nejcennější. Jde vlastně o rozšířené vydání práce, kterou Čelovský připravil pro Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; tu ústav vydal pod názvem *Seznam politických uprchlíků* pouze pro interní potřebu a okamžitě byla rozebrána. S novou verzí se díky precizní práci nakladatelství Tilia ze Šenova u Ostravy může nyní seznámit odborná i laická veřejnost. Čelovský knihu doplnil o dobové i soudobé fotografie řezenského tábora i jeho dočasných obyvatel a o řadu zajímavých příloh. Najdeme mezi nimi například mapu uprchlických táborů v západním Německu z let 1948–1950 nebo situační plány táborů v Moschendorfu, Řezně a Fürthu. Autor v knize kromě Lavičkova seznamu zveřejnil také seznam politických uprchlíků, který nalezl v Archivu Ministerstva vnitra ČR. Seznam obsahuje jména lidí, kteří se ve stejném období přihlásili v jiných táborech, než byla Goetheschule.

Když už je řeč o pramenech tohoto druhu pro výzkum exilu po roce 1948, měly by se pro tento účel využít také dokumenty Amerického fondu pro československé uprchlíky, které jsou uloženy v New Yorku a v Minnesotě. Obsahují mimo jiné životopisy, motivační dopisy a osobní údaje o patnácti tisících exulantech, jimž tento fond zprostředkoval vstup do Spojených států v době studené války. Zobrazují osudy vysokých diplomatů, kteří se začali těsně po „únoru" učit krejčími, aby se v exilu uživili, příbuzných vysokých komunistických činitelů stalinského Československa, kteří žádali v USA o azyl, nebo autentické příběhy prostých babiček, které neměly dokončené základní vzdělání, neznaly jazyky, neměly v cizině příbuzné, a přesto se rozhodly z Československa po únoru 1948 odejít.

Čelovský ve své knize také stručně nastiňuje dvanáct příběhů lidí, kteří prošli uprchlickým táborem v řezenské Goetheschule. Příběhy popisuje jako pamětník, který v táboře nalezl své první útočiště po útěku z Československa. Podotýká, že jde o výběr, který ilustru-

je zjevnou pravdu, že každá taková společnost se skládá z nejrůznějších lidských typů, a poukazuje na fakt, že mezi bojovníky za svobodu byla řada obětí komunistického režimu i agentů pracujících agilně pro pražské ministerstvo vnitra. Jeden z otřesných příběhů popisuje snahu Zdenky Konečné nalézt svého manžela, od kterého dostala do republiky dopis, že ji čeká v exilu. Její muž ho však napsal z donucení, než ho zavraždili vyšetřovatelé ministerstva vnitra. Paní Konečná přesto uprchla do Řezna a marně se roky sháněla po svém manželovi, aniž mohla jen tušit, že ho vyšetřovatelé zakopali v lese někde na Slovensku. Na jiném místě upozorňuje na knihu *Emigranti proti národu*, která vyšla v roce 1953 na stranickou objednávku, a připomíná, že i jeden z autorů této knihy z Československa později uprchl.

Čelovský se rozhodl Lavičkův seznam publikovat v celém rozsahu, přestože česká judikatura neumožňuje zveřejňovat osobní údaje osob, které ještě žijí (což je případ většiny uprchlíků registrovaných v seznamu). Naše zákony nedovolují ani vyhledávat v centrálním registru obyvatel pamětníky (což není běžné ani v Evropské unii – například v Rakousku lze hledat v registru obyvatel za poplatek necelých sto korun). Čelovského práce tak mimochodem naznačuje praktickou neužitečnost podobných právních nařízení, jež ztěžují běžný historický výzkum.

Neodpustitelná je absence cizojazyčného komentáře k seznamu, který je skvělým pramenem pro všechny evropské i americké historiky a jako lokální zdroj informací o exulantech, nacházejících pak druhý domov v celém světě. Stálo by za úvahu dodatečně do neprodaných výtisků vlepit stránku v angličtině.

Pramenná kniha *Uprchlíci po „vítězném únoru"* by neměla uniknout pozornosti nikoho, kdo se odborně zabývá poválečnými československými dějinami, a zejména historií exilu. Autor v ní na závěr poukazuje na duchovní význam studia osudu poúnorových uprchlíků – cituje z prohlášení Rady svobodného Československa, že „v exilu je celá česká i slovenská tradice".

Pavel Paleček

KIRSCH, Manfred: *Die Marken bitte! Konsumgeschichten*. Berlin, Eulenspiegel Verlag 2004, 190 s.

Podobně jako v předlistopadovém Československu i v NDR působila v maloobchodě vedle státního obchodu i spotřební družstva, přestože samozřejmě nešlo o nějaké opravdu svobodné podnikatelské subjekty. Historii (a částečně i současnost) východoněmecké sítě spotřebních družstev Konsum zpracovává kniha, kterou napsal bývalý starosta města Güstrow a dlouholetý funkcionář Konsumu Manfred Kirsch. Jak naznačuje podtitul knihy, jedná se spíše o kapitoly z dějin družstev, většinou založené na vzpomínkách dalších bývalých představitelů jednotlivých družstev a jejich provozoven na místní či regionální úrovni.

První část přináší úryvky z historie Konsumu v období NDR, se stručnými průhledy do dějin německého spotřebního družstevnictví od dob císařského Německa. Autor zaměřuje pozornost především na každodenní život v družstvech, na dobové potíže se zásobováním, na běžné paradoxy tehdejší ekonomiky. Připomíná například zkrmování velké části vyrobeného chleba dobytkem, k čemuž jistě přispěla rozhodující měrou skutečnost, že v systému dotovaných cen stál bochník méně než mouka, ze které byl vyroben. Popisuje příběh, kdy zákazník skoupil celou dodávku zeleniny a obratem ji prodal ve výkupně, protože výkupní ceny byly podstatně vyšší než prodejní, apod. Informuje o různých zákrutech nedostatkové ekonomiky, podpultovém zboží, ale také třeba o zkušenostech s výkupem zemědělských produktů v sovětské okupační zóně nebo o fungování zásilkového obchodu na konci 60. a v první polovině 70. let. Zajímavé paralely s českým prostředím nabízí kapitolka o pokusu vytvořit příkladný román z prostředí spotřebního družstva. Vedle vzpomínek přitom Kirsch využívá i archivní materiál, včetně například dopisů zákazníků nebo zápisů ze zásobovacích komisí. První část zakončuje jakési kalendárium Konsumu z východoněmeckých dob.

Poté následuje pasáž věnovaná přelomové době změn po spojení Německa. Nelze se snad

ani divit, že právě zde, v příbězích o špatných rádcích ze Západu, o právnických kličkách a složitostech či o „zradě na družstvu", nejvíce cítíme subjektivní názor autora. Přesto ani tento oddíl nepostrádá zajímavost, mimo jiné i proto, že dává nahlédnout do pocitů určité části dřívějších východoněmeckých občanů, kteří události z 90. let často prožívali jako bolestnou křivdu a nedokázali se zbavit pocitu, že byli připraveni o výsledky své celoživotní práce. Závěrečný oddíl přináší informace o některých sítích družstev a jiných podnicích působících v rámci současného Konsumverbandu, například o továrně na výrobu kartáčů, pražírně kávy, komplexu bývalé družstevní centrály v Lipsku nebo třeba o některých hotelech. I zde tvoří základní osnovu textu vyprávění dlouholetých zaměstnanců a funkcionářů, ať již se jedná o dřívější východoněmecké „kádry", které dokázaly vplynout do nových poměrů, nebo o posily ze Západu. Pozornost se koncentruje opět především na nelehké období počátku 90. let, kdy si hospodářské změny vynutily zánik mnoha družstevních podniků a výraznou restrukturalizaci těch zbývajících, a nechybějí ani údaje o současném stavu jednotlivých přeživších podniků (často zřejmě též sponzorů knihy) a jejich výhledech do budoucna. Zároveň zde ovšem najdeme i pasáže vracející se hlouběji do minulosti, do východoněmeckých časů, nebo dokonce do ještě starších epoch. Za velice zajímavé považuji například vyprávění dlouholeté vedoucí závodní kuchyně školicího a rekreačního střediska Konsumu ve Výmaru nebo bývalého vedoucího a nyní majitele hotelu a restaurace v městečku Lobenstein.

Kirschova kniha zprostředkovává samozřejmě pouhé střípky z historie spotřebních družstev v NDR, navíc viděné ze specifického pohledu jeho funkcionářů. Mnohé ožehavé otázky, týkající se hlavně vyšších struktur vedení družstva, spíše obchází. Na druhé straně však právě pojetí založené na vzpomínkách tehdejších pracovníků družstevních provozoven nepostrádá značnou zajímavost. Publikace spíše upozorňuje na jednotlivé tematické okruhy při zkoumání dějin konzumu v NDR, než že by nabízela dokonalé detailní analýzy. To by však představovalo problém pouze v případě, když by se na této úrovni měl výzkum zastavit. V opačném případě je naopak možno celé, nádherně graficky zpracované a dobovými materiály bohatě ilustrované dílo považovat za zdroj cenných podnětů a inspirací.

Martin Franc

KÜNG, Hans: *Katolícka cirkev: Stručné dejiny*. Bratislava, Slovart 2003, 243 s.

Publikácia katolíckeho teológa Hansa Künga, ktorá je určená širšej verejnosti so záujmom o dejiny katolíckej cirkvi, sa dostáva na Slovensku na pulty kníhkupectiev a javí sa ako nanajvýš aktuálna. Jej pôvodným zámerom bolo vyvolať kritickú diskusiu vo vysokých cirkevných kruhoch o potrebe reformy rímsko-katolíckej cirkvi. To je zásadná myšlienka, ktorá je prítomná v diele od jeho úvodných pasáží až po záver.

Autor sa podujal na neľahký pokus o dejinný náčrt cirkvi, ktorý nemá byť v žiadnom prípade úplný, no na základe dôkladnej znalosti vatikánskych archiválií, ale aj osobnej skúsenosti, chce vrhnúť svetlo na zlomové momenty v jej dejinách, ktoré sú nielen dejinami vzostupov, ale aj pádov a pokleskov. Nezasvätený čitateľ by iste očakával, že to bude akási apológia katolicizmu, no hlboko by sa vo svojom úsudku mýlil. Autor je rímsko-katolíckym kňazom a bol tiež jedným z hlavných radcov Druhého vatikánskeho koncilu (v rokoch 1962–1965), no od roku 1979 má zakázané prednášať teológiu a cirkevné dejiny na všetkých katolíckych univerzitách, hoci aj naďalej sa venuje otázkam náboženstva a hodnôt. Je to spôsobené tým, že nijako nešetrí kritikou do vlastných radov, čo sa vo vysokých cirkevných kruhoch stretáva s nedôverou a odmietaním.

Publikácia je rozdelená na osem kapitol, v ktorých sa autor snaží formulovať jasné tézy ako výsledok vlastného výskumu i skúsenosti. Ako sa vyjadril v úvode, cieľom publikácie je poskytnúť čitateľovi orientáciu najmä v troch hlavných smeroch. Najskôr chce sprostredko-

vať základné informácie o neuveriteľne dramatickom a zložitom vývine cirkvi, ďalej sa usiluje o kritickú inventúru dvadsiatich storočí dejín katolíckej cirkvi a napokon ako konkrétnu výzvu prezentuje svoju predstavu reformy.

Už v prvej kapitole o počiatkoch cirkvi hovorí o nej ako o spoločenstve rovných, čím síce nespochybňuje pápežský úrad ako taký, ale odmieta jeho výlučný primát. Hlavný problém jej dejinného vývoja potom vidí v budovaní jej štruktúr v podobe monarchického episkopátu, čo sa začalo systematicky uskutočňovať v rozpore s ideálom prvotnej cirkvi ako rovného spoločenstva Milánskym ediktom cisára Konštantína roku 313. V súlade s týmto náhľadom za najvážnejší moment ovplyvňujúci podobu cirkvi v nasledujúcich storočiach autor pokladá podvrhy, ktoré pripravovala vo franskom kráľovstve skupina vysoko odborných falšovateľov, pravdepodobne duchovných, a ktoré pripísali Izidorovi Merkatorovi; tie vyvolávali dojem, že život ranej cirkvi sa až do najmenších detailov riadil pápežskými dekrétmi. Tieto podvrhy z 9. storočia vytvárajú aj dnes v radoch cirkevnej hierarchie dojem, že pápežské nároky koncentrovať moc nielen duchovnú, ale aj politickú, sú starobylé a prejavuje sa v nich Božia vôľa. Svedčí o tom aj fakt, že terajší pápež Ján Pavol II. väčšinu z nich legalizoval v *Kódexe kánonického práva*, prepracovanom a ohlásenom v roku 1983. Naďalej tak napríklad platí, že iba pápež môže zvolať ekumenický koncil ako spoločenstvo najvyššej cirkevnej hierarchie, ktorá sa zaoberá závažnými otázkami smerovania cirkvi. V tomto duchu chápe autor aj pokusy o reformu cirkvi v 16. storočí ako oprávnené a opodstatnené a neodsudzuje ich ako vnášanie rozkolu a vyhrocovanie konfliktov vo vieroučných otázkach.

Historika súčasných dejín zrejme najviac zaujme ôsma kapitola, ktorá je prierezom dejín cirkvi v 20. storočí. Za ich najvýznamnejšiu osobnosť pokladá autor pápeža Jána XXIII., ktorý zasadal na pápežskom stolci v rokoch 1958–1963. Až do jeho éry sa cirkev uzatvárala do seba, o čom svedčila nielen latinská liturgia, ale aj ignorovanie závažných spoločenských a politických problémov. Dokumentuje to na osobe pápeža Pia XII. (1939–1958) a povestnom taktnom mlčaní cirkvi o holokauste. Tento germanofilský cirkevný diplomat bez pastoračných skúseností bral skôr zreteľ na záujmy pápežskej kúrie než na osudy konkrétnych mužov a žien. Jeho antisemitizmus dokladá autor slovami: „Nikdy neprejavil ani najmenšie osobné sympatie voči Židom a skôr ich chápal ako národ, ktorý zavraždil Božieho syna." (s. 200) To bol aj jeden z dôvodov, prečo mal Vatikán pri zakladaní štátu Izrael v roku 1948 k nemu mimoriadne odmeraný postoj. Epochálny krok v opačnom smere znamenal Druhý vatikánsky koncil, na ktorom boli splnené dve z troch hlavných požiadaviek reformátorov: používanie materinského jazyka v liturgii a prístup laikov k svätému prijímaniu pod oboma spôsobmi. Úskalia koncilu autor vidí v tom, že sa nediskutovalo aj o ďalších závažných témach spoločenského života, ktoré ovplyvňujú bez ohľadu na vieru život človeka: o možnosti sobášenia kňazov, o rozvode, o kontrole pôrodnosti, o novom poriadku nominácie biskupov, o reforme kúrie a najmä o samotnom pápežstve. Obchádzanie týchto problémov malo potom za následok opätovné upevnenie primátu pápeža, čo viedlo iba k ďalšiemu úbytku členskej základne katolíckej cirkvi. V závere publikácie autor deklaruje svoje presvedčenie, že v súčasnosti žiadne kresťanské náboženstvo, či už pravoslávne, katolícke alebo evanjelické, nemôže byť výlučné, ale len komplementárne. Preto by sa mal klásť čoraz väčší dôraz na upevňovanie ekumenických tendencií, v čom vidí autor jedinú nádejnú perspektívu budúceho vývoja cirkvi.

Publikácia je cenným zdrojom informácií o cirkevných dejinách v širších súvislostiach a ponúka mnohé námety na diskusiu a uvažovanie. Užitočnou pomôckou pre čitateľa je aj terminologický slovník najpoužívanejších výrazov a menný register, ktorý prispieva k prehľadnosti publikácie.

Miroslav Vilhan

LACKO, Martin (ed.): *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov*, sv. 1: *Zborník príspevkov z prvého sympózia Katedry histórie Filozofickej fakulty UCM Trnava. Modrová 19.–20. apríla 2002*. Trnava, Kh FF UCM 2002, 201 s.

Podobně jako v České republice (kromě každoročních studentských konferencí zejména stojí za pozornost stejně častá setkání českých, slovenských, polských a maďarských historiků, již třikrát uspořádaná střídavě v Pardubicích a Vratislavi) se i na Slovensku součástí vědeckého života staly konference mladých historiků, kteří se na nich vzájemně seznamují s výsledky svého bádání a navazují potřebné kontakty a spolupráci. Výsledky prvního z tří dosavadních setkání, uskutečněného v Modrové na jaře 2002, prezentuje anotovaný sborník, jejž sestavil hlavní organizátor sympozia Martin Lacko. Ten také v úvodním slově připomíná důvody, proč se mladí historikové ze Slovenska a také Polska sešli a proč si jako téma jednání vybrali období Slovenské republiky v letech 1939–1945. Vidí je nejen ve skutečnosti, že na vědecké konference bývají prakticky výlučně zváni jen „uznávaní odborníci, známí neraz len množstvom akademických titulov", ale především ve společenské i politické citlivosti tématu, která navíc úzce souvisí s generační zkušeností. Jako východisko se podle Lacka nabízí právě diskuse mladých historiků, vyškolených již po listopadu 1989 a nezatížených komunistickou interpretací dějin Slovenské republiky nebo vlastními zážitky z války, které brání rozvinutí střízlivé debaty o tomto složitém období slovenských dějin. Nelze přitom pominout ani fakt, že slovenská historiografie dosud nebyla schopna předložit souhrnné zpracování historie první Slovenské republiky. Kromě toho, že přetrvává zájem spíše o jiná, „atraktivnější" témata, jedná se podle Lacka též o úkol v dnešní situaci nevděčný a zároveň badatelsky náročný.

Již první příspěvky sborníku dokazují, že cesta k nepředpojatému poznání slovenských dějin za druhé světové války skutečně nebude lehká a vyžádá si pečlivé studium archivních materiálů a zohlednění řady různých faktorů při formulování závěrů. Ondrej Podolec ve své analýze některých prvků slovenské ústavy konstatuje, že ačkoli z hlediska konstrukce politického systému alespoň navenek zachovávala do značné míry kontinuitu s předmnichovskou Československou republikou, výrazně posilovala pozice vlády na úkor sněmu. Ivan A. Petranský ve svém příspěvku přiblížil roli katolické církve ve slovenské společnosti, Jana Stráska se zase na základě studia dokumentů slovenského ministerstva zahraničních věcí pokusila zpracovat hospodářskou spolupráci mezi Slovenskem a Švýcarskem za druhé světové války. Blok studií věnovaných vnitro- a zahraničněpolitickým otázkám uzavírá stať Miroslava Michely o roli Karola Murgaše v radikálních proudech slovenské politiky v letech 1939–1945.

Vojenská problematika je víceméně společná následujícím šesti článkům, z nichž první dva se zároveň týkají slovensko-polských vztahů. Mateusz Gniazdowski na příkladu polským domácím odbojem vydané brožury *Dzisiejsza Słowacja* dokazuje přítomnost hlubší percepce slovenské otázky v okupovaném Polsku a přináší nová zjištění ohledně autorství brožury. Do roku 1939 nás zavádí Boris Súdny, který vyčerpávajícím způsobem popisuje úlet skupiny slovenských letců z Piešťan do Polska 7. června. Působení jednotek slovenské armády na východní frontě se věnují Viliam Štibarný a Matej Medvecký. Zatímco první analyzuje účast slovenských vojáků v boji o Rostov na Donu, druhý na základě studia archivních pramenů zjišťuje podíl slovenské armády na represích vůči civilnímu obyvatelstvu na obsazeném území SSSR. Tematicky poněkud vybočuje stať Marka Budaje o příslušnících národnostních menšin v Maďarské královské armádě. Vyčísluje jejich podíl, počty padlých, zraněných, nezvěstných a zajatých a na závěr upozorňuje na nutnost pokračovat v archivním výzkumu, který je dosud na počátku. Regionálním dějinám patří referát Radoslava Repy, jenž líčí poslední měsíce války v Senici. V centru jeho pozornosti přitom leží zejména činnost tamní služebny sicherheitsdienstu a opatření proti partyzánům a odbojovým skupinám.

Sborník uzavírá Martin Lacko zamyšlením nad přístupem historika nejnovějších dějin k pramenné základně. Navrhuje témata, která by v rámci dějin první Slovenské republiky bylo důležité prozkoumat (například postoj Slováků k pronásledování židovských spoluobčanů, vztah slovenské společnosti k režimu a státu) a kritizuje zkostnatělé lpění na pramenech, jež nemohou vždy dát spolehlivou odpověď na otázky, které si historikové kladou. Vyzývá k práci s pamětníky a na vlastní zkušenosti dokládá, že svědectví získané řadu let po určité události může být spolehlivější než dokument, jenž vznikl jen krátkou dobu po události. Zanedbávání *oral history* přitom může, jak Lacko upozorňuje, způsobit nenahraditelné ztráty.

Není pochyb, že sborník přináší zajímavé a důležité studie, jež by ani čeští historikové neměli pominout. Zároveň je potěšitelné, že se letos podařilo vydat druhý svazek sborníku a do tisku se připravuje i svazek třetí, který se bude věnovat tentokrát Slovenskému národnímu povstání.

Jiří Friedl

LIPTÁK, Ľubomír: *Changes of Changes: Society and Politics in Slovakia in the 20th Century*. Bratislava, Historický ústav SAV – Academic Electronic Press 2002, 167 s. Zostavila Elena Mannová. Do angličtiny preložili Martin C. Styan a Sharon Miklošová. Predslov napísal Roman Holec.

Anotovanú knihu zostavila editorka Elena Mannová z anglických prekladov štúdií a esejí historika Ľubomíra Liptáka, ktoré boli pôvodne publikované v nemčine alebo slovenčine v rôznych zborníkoch, časopisoch a knihách a z textov, ktoré boli napísané špeciálne do tohto výberu. Predslov historika Romana Holca hodnotí najvýznamnejšie Liptákove diela a zaraďuje autora do časopriestoru slovenskej historiografie. Kniha je po formálnej stránke rozdelená na dva tematické bloky – „Spoločnosť" a „Politika".

Časť venovaná spoločnosti pozostáva z piatich štúdií: v prvej z nich, s názvom „The Urban Middle Class in Slovakia after 1918: Continuity and Discontinuity", autor porovnáva národnostné a konfesionálne zloženie a obsahy kolektívnej pamäte u mestského obyvateľstva Slovenska pred a po rozpade Rakúska-Uhorska, pričom sa snaží identifikovať najdôležitejšie determinanty spoločenského vývoja. Za centrálny medzník samozrejme považuje rozpad monarchie, keďže ak pred rokom 1918 existoval silný tlak na nemaďarské národnosti, aby sa pomaďarčili, po roku 1918 pôsobil tlak presne opačný – počet obyvateľov maďarskej národnosti klesol o tretinu, čo, spolu s príchodom Čechov na Slovensko, vyústilo aj v nové rozdelenie mocenských pozícií v mestách a viedlo k zmene oficiálnej historickej pamäte. V štúdii „The Modernization of Slovakia: Nation, State, Society" sa snaží Lipták aplikovať koncept modernizácie na Slovensko. Podľa autora hlavnými faktormi modernizácie bolo novoveké chápanie racionality, zmena rýchlosti ekonomického vývoja, zvýšená masová mobilita a vzostup individuality, čo malo za následok uvoľnenie tradičných spoločenských štruktúr. Ďalej autor uvažuje, čím sa líšil stalinský a neo-stalinský koncept modernizácie od západoeurópskeho, a tým *ex post* otvára široký priestor pre analýzu špecifického vývoja nielen na Slovensku, ale aj v celej strednej a východnej Európe. Témou štúdie „Free Masons in Slovakia, 1869–1918" je činnosť, štruktúra, vzťahy s inými skupinami, ako aj hodnotové a politické orientácie slovenských slobodomurárov v inkriminovanom období. Autor dochádza k záveru, že nemožno hovoriť o jednotnej „politike" slobodomurárov, keďže táto bola determinovaná ich spoločenskou, národnostnou a konfesionálnou príslušnosťou. V skvelej štúdii „Monuments of Political Changes and Political Changes of Monuments" sa autor zaoberá fyzickou demoláciou a premiestňovaním pomníkov, sôch, bust, obrazov v rôznych slovenských mestách, ako aj prepisovaním významov historickej pamäte mestského obyvateľstva od roku 1910 do roku 1992. V poslednom príspevku tohto tematického bloku, „Bratislava as the Capital of Slovakia", autor uvažuje o úlohe, význame a premenách obra-

zu Bratislavy, ako hlavného mesta Slovenska, vo vedomí Slovákov, ako aj samotných Bratislavčanov, v horizonte rokov 1919 až 2000.

Druhý oddiel, „Politika", obsahuje eseje zamerané na štúdium podmienok formovania slovenského politického systému a politickej kultúry do roku 1945. V prvej z týchto štúdií, „External and Internal Factors in the Formation of Political Systems in Slovakia", autor vychádza z predpokladu, že nástup totalitných režimov na Slovensku nemožno explanovať len vonkajšími podmienkami. Rovnako pôsobili aj domáce faktory, ktoré do značnej miery poznačili sociálnu a mentálnu štruktúru obyvateľstva a umožnili regrutáciu a reprezentáciu explicitných kolaborantov a latentnú kolaboráciu väčšiny obyvateľov. Domnievam sa, že Liptákom zmienené faktory vytvárajú zaujímavý analytický model, vhodný pre skúmanie vzniku totalitného prostredia, ako aj pre širšie komparatívne štúdium. V štúdii „Slovak Political Parties, Societies and Political Culture up to 1914" sa autor zaoberá vznikom slovenských politických strán, rozborom ich (ne)činnosti, ktorá však bola dôsledkom uhorského volebného systému a sociálnej štruktúry Slovenska, a ich ideologickým zafarbením. Konštatuje, že k rozvinutiu ich činnosti a ideologickému vyprofilovaniu mohlo prísť až v rámci zmenených podmienok v prvej Československej republike. Štúdia „Geopolitical Ideas about Slovakia during the Second World War, their Influence on the Regime and Resistance" pojednáva o komplikovaných vzťahoch slovenského štátu, ako satelitu nacistického Nemecka, a zahraničnej protinacistickej emigrácie. Autor sleduje, ako vplývali rokovania londýnskeho a moskovského exilu, a neskôr aj rozhodnutie o povojnovom obnovení Československa, na predstaviteľov a zahraničnú politiku slovenského štátu. Posledná štúdia knihy, „Political Elites in Slovakia in 1945", nadväzuje na štúdiu predchádzajúcu. Autor v nej skúma, akým spôsobom došlo v roku 1945 ku transformácii politických, kultúrnych a ekonomických elít slovenského štátu a ich začleneniu do štruktúr obnovenej ČSR, a taktiež si všíma, akú úlohu v tomto procese zohrali antinacistické elity.

Peter Švík

MANDLER, Emanuel: *Oba moji prezidenti: Václav Havel & Václav Klaus*. Praha, Libri 2004, 192 s.

Nápad přihlásit se k oběma legitimně zvoleným prezidentům, jejichž příznivci jinak tvoří výlučné tábory, je vyloženě chvályhodný, neboť nám umožňuje nahlédnout něco z jejich „našinskosti". Stejně tak je dobré, vybředne-li něčí výklad ze (zejména v západní literatuře o Československu a České republice) již automatické havlovsko-klausovské polarizace české politiky. Mandler připomíná protirežimní kořeny obou prezidentů v 60. letech, zatímco po roce 1989 se pomalu a každý jinak vzdávali toho, co nebylo v souladu s míněním veřejnosti. Ani jeden z prezidentů dnes podle autora není ochoten vážně reflektovat politickou minulost národa a státu, namísto toho oba spolu s celou českou politikou všemožně akceptují poválečnou národněsocialistickou revoluci (s. 17). Implicitně populistický duch nepolitické politiky se dále vznáší nad českou politikou, ať už v podobě skupin a straniček intelektuálů, podporovaných Havlem a „americkými penězi", nebo v podobě Klausovy ODS, chápající „politické" formy politiky pouze povrchně, v rovinách hlubších ovšem vyznávající rovněž hodnoty národní jednoty.

Autor v úvodu předesílá, že se nesnažil „o 'objektivní' vykreslení postav obou osobností ... ani o faktografické postižení událostí této doby" (s. 10), formální stránka textu je přesto poněkud matoucí. Místy se jedná téměř o antologii publikovaných Mandlerových článků, jinde autor staví na textové analýze: přitom jako by neexistovaly žádné Klausovy texty od chvíle, kdy opustil redakci *Tváře*, respektive ineditní *Sborníky* (redigované právě Mandlerem a dalšími), až do okamžiku jeho vstupu do Koordinačního centra Občanského fóra – a jako by už tehdy byl Klausův vývoj k protiněmeckému nacionalismu dokonán. Podobně Havlova činnost za „normalizace" je redukována na rozpracování koncepce nepolitické politiky a útoky na (Mandlerovu a Doležalovu) Demokratickou iniciativu. Nic proti přiznaným memoárovým prvkům ani funkčnímu míšení žánrů, avšak internetové diskuse

čtenářů českých deníků nebo rozhovor časopisu *Story* s Livií Klausovou jsou pro autorovy teze přece jen nedůstojnou oporou.

Zopakujme, že je zcela v pořádku poukazovat na rozporuplnost antipolitického sebepojímání mainstreamu Charty 77, na jeho elitářské implikace či na prvky odporu vůči parlamentní demokracii v myšlení Václava Havla. V něčem je však Mandler přece jen příliš nespravedlivý: zdrojem strachu v „normalizační" společnosti podle něj nebyl režim, nýbrž Prohlášení Charty 77, které přivodilo represe (s. 52), a chartisté byli odpovědní rovněž za rostoucí propast mezi disidentským ghettem a obyvatelstvem. Centrální teze, totiž absence vyrovnání české společnosti s národněsocialistickou revolucí třetí republiky, je legitimní. Mandler se pouze mýlí, domnívá-li se, že on jediný je ochoten ji ve veřejné či odborné debatě bránit, a proto si musí brát ku pomoci tak radikální prostředky.

Adéla Gjuričová

MAREL, Martin: *Vysídlení Němců z jižní Moravy*. Brno, Vojenská akademie 2002, 192 s.

Poválečné vysídlení německého obyvatelstva z Československa patří k poměrně frekventovaným tématům české polistopadové historiografie. Vedle prací věnujících se této problematice v celostátním měřítku objevují se i tituly, které přibližují odsun Němců po roce 1945 v jednotlivých regionech nebo vymezených lokalitách. Do této skupiny patří také publikace brněnského historika Martina Markla mapující proces vysídlení i celkovou situaci německého obyvatelstva na jižní Moravě v letech 1945–1949.

Markel se ve své práci, která je zároveň autorovou disertací, omezil na oblasti německého osídlení v jihomoravském příhraničí, zejména v okolí Znojma, Mikulova a Slavonic. Německé osídlení na jižní Moravě však bylo širší, početná německá komunita žila v Brně a jeho okolí nebo na Vyškovsku. Autor v úvodu vysvětluje důvody zúžení záběru argumentem, že sledovaná oblast tvořila uzavřený a samostatný celek, jenž byl navíc od dalších německých oblastí na jižní Moravě oddělen českým osídlením.

Formálně a metodologicky se Markel přidržuje ve své publikaci osvědčeného postupu, který ve zpracování této látky zavedl v 90. letech minulého století opavský historik Tomáš Staněk. Práci člení do jednotlivých časových etap – na období konstituování československé moci, kde se podrobně věnuje závažné problematice divokého vyhánění Němců různými partyzánskými skupinami, dále na období od postupimské konference do konce roku 1945, kdy se odehrával organizovaný odsun, a konečně na období dodatečného vysídlování po roce 1947. V rámci těchto period se autor zabývá kategorizací německého obyvatelstva (antifašisté, rakouští státní příslušníci) a osudy německého majetku, popisuje organizované transporty z jihomoravského území, líčí situaci neodsunutých Němců i dalších starousedlíků, jejich vysídlování do vnitrozemí a nelehký život v novém „počeštěném" a novoosídleném prostředí.

Zvláštní kapitolu tvoří „Otázka mocenského postavení jihomoravských Němců a prosazení jejich zájmů", kde si autor všímá pokusů o nastolení německé samosprávy po odchodu nacistů a před příchodem československé správy a německého odporu včetně činnosti werwolfů na sledovaném území. V kapitole „Mimořádný lidový soud ve Znojmě" věnuje mj. značnou pozornost procesu s předákem znojemských Němců a nacistickým prominentem Felixem Bornemannem, jehož lidový soud odsoudil na doživotí, avšak po deseti letech byl propuštěn a následně vyhoštěn do Spolkové republiky Německo, kde se stal záhy jedním z vrcholných představitelů landsmanšaftu.

Vysídlení jihomoravských Němců autor neopomenul zařadit do širších souvislostí. Pokouší se prozkoumat, jaké místo náleželo dotyčnému jihomoravskému regionu a jeho německým obyvatelům ve vysídlovacích plánech zahraničního odboje. Zjišťuje přitom, že po válce celá oblast měla být zbavena německého živlu a „čechizována", což se také uskutečnilo. Na území, kde v roce 1930 žilo podle autorových záznamů 128 tisíc německých pří-

slušníků, jich na konci 40. let zůstalo jen několik set, převážně osob žijících ve smíšeném manželství.

K celkovému zpracování nemám závažnější výtky. Autor odvedl kvalitní práci, přičemž vycházel především z důkladné znalosti pramenné základny a bohatě využil také poznatků dosavadní literatury, kde se nevyhnul ani rozboru a kritickému zhodnocení titulů německé produkce, vycházející převážně z krajanských vysídleneckých kruhů. Nakladatelům se však příliš nezdařila příloha map se zakreslenými vysídlenými německými obcemi a jejich „barevné" rozlišení podle intenzity vysídlení na jednotlivých místech. Vinou černobílé reprodukce se rozlišení vytrácí a mapky jsou tak prakticky nepoužitelné. Konečně bych upozornil i na jeden prokazatelně mylný údaj v textu, a to datum divokého odsunu Němců ze Slavonic, který se neudál 28. května 1945, jak uvádí autor, ale až 6. června. To jsou však jen drobné vady na jinak kvalitní a vysoce odborně kvalifikované práci.

David Kovařík

VALEŠ, Vlasta: *Die Wiener Tschechen einst und jetzt: Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien. / Vídeňští Češi včera a dnes: Úvod do dějin a současnosti české národnostní skupiny ve Vídni.* Praha, Scriptorium 2004, 144 s. + 34 s. obrazových příloh.

Označil-li v předmluvě k recenzované knize současný prezident Mezinárodního PEN-klubu Jiří Gruša její autorku za jednoho z největších znalců dějin české menšiny ve Vídni i v Rakousku, zajisté věděl, o čem píše. Právě v době, kdy publikace vyšla, končil své působení ve funkci velvyslance České republiky v Rakousku. A řekněme hned, že i z Prahy bylo zřetelně vidět, že byl vskutku vynikajícím reprezentantem své země, že účinně přispěl ke sbližování obou zemí a značnou pozornost věnoval i vídeňské krajanské komunitě. Vlasta Valešová, dlouholetá pracovnice Rakouské akademie věd, viceprezidentka Vědeckého fóra Češi ve Vídni a archivářka Školského spolku Komenský ve Vídni, vytvořila dílko, které se stane nadmíru užitečnou pomůckou všem zájemcům o dějiny vídeňských a rakouských Čechů. Studie, napsaná způsobem, který upoutá, byla vytvořena s promyšlenou koncepcí a využila úctyhodnou masu dosud vydané literatury a částečně i dostupných archivních pramenů.

Česká (či československá) menšina v Rakousku, koncentrující se do Vídně a Dolních Rakous, která na začátku 20. století přesahovala podle oficiálních údajů sto tisíc osob (autorka přitom upozorňuje na úskalí statistického zjišťování národnosti v Rakousku, opírající se od druhé poloviny 19. století o deklaraci „obcovací řeči"), náležela a náleží mezi naše nejvýznamnější krajanské komunity na světě. Její mimořádné postavení bylo dáno před rokem 1918 už tím, že její většina sídlila v hlavním městě habsburské monarchie a mohla napomáhat tomu, aby čeští politikové, podnikatelé, obchodníci, kulturní činitelé z českých zemí se ve Vídni nemuseli cítit jako v cizím městě. Vazby mezi Čechy v Rakousku a jejich „starou vlastí" neztratily na významu ani po roce 1918. Po únoru 1948 a znovu po srpnu 1968 se potom především Vídeň stala důležitým záchytným bodem moderních exulantů. Dodejme, že při posledním sčítání lidu v roce 2001 se k české obcovací řeči v Rakousku přihlásilo více než osm tisíc osob, což je cifra bezmála dvojnásobná ve srovnání s rokem 1981 (s. 134).

Zasvěcený výklad Vlasty Valešové se odvíjí od druhé poloviny 19. století, kdy nabývala na mimořádném rozsahu migrační vlna z českých zemí do Vídně a Dolních Rakous. V té době rovněž začala být budována organizační struktura života Čechů. Právě zmapování institucionální sítě (především pak spolkové struktury) a jejího vývoje si Valešová uvážlivě zvolila za jakousi kostru svého výkladu. Takový zorný úhel umožňuje autorce rozpoznat vnitřní rozrůzněnost krajanské komunity v Rakousku. Je potěšitelné, že upozorňuje i na slovenskou komunitu v Rakousku a na nejednotný poměr jejích příslušníků a organizací ke komunitě české.

Těžiště výkladu periody do roku 1945 tkví především v meziválečném období, přičemž se autorka zaměřuje na postižení politické struktury života české menšiny ve Vídni, charakteristiku jejího sociálně-ekonomického vývoje a v neposlední řadě na otázky menšinového školství a vzdělání, sportu a kultury. Při analýze vývoje po roce 1945 se Vlasta Valešová věnovala reemigraci po skončení druhé světové války, která měla za následek málem zánik české komunity ve Vídni a v Rakousku. Klíčovým problémem se pro Čechy ve Vídni posléze stal vztah k emigraci po roce 1948 a později k nové vlně přistěhovalců po roce 1968. Autorka nezastírá, že postoj různých českých organizací v Rakousku ke komunistickému režimu v Československu po roce 1948 nebyl jednotný. Právě pochopení této skutečnosti jí umožňuje reálný pohled na mezinárodní aspekty vývoje české menšiny v Rakousku a v širším smyslu na reflexi československého „reálného socialismu" v cizině. Nezanedbatelná část publikace se věnuje vývoji po listopadu 1989. Prostor dostává především analýza současné spolkové činnosti, náboženského života a tisku české menšiny ve Vídni (mimo ni již o českém etniku v Rakousku v podstatě nelze mluvit).

Publikace Vlasty Valešové poskytuje základní orientaci historikům zajímajícím se o dějiny Čechů ve Vídni a v Rakousku. Lze s potěšením konstatovat, že téma zahraničních Čechů přitahuje ve stále větší míře pozornost tuzemských badatelů i příslušníků krajanských komunit. Posledně zmínění pečují aktivně o uchování kulturního a archivního dědictví svých předků a předchůdců. Patrně jen ze skromnosti nezmiňuje Vlasta Valešová svůj vlastní podíl na záchraně a inventarizaci jedinečného archivu Školského spolku Komenský ve Vídni. Právě uchování a využití českých archiválií v Rakousku představuje v současnosti velkou a zajímavou výzvu především pro mladší badatele, kteří se dokáží podívat na minulé děje bez apriorních předsudků. Vlastě Valešové lze popřát, aby se jí další dílo v tomto směru dařilo. V rámci vídeňské komunity není naštěstí ve svém úsilí o zachování historického povědomí o české menšině osamocena. Chci jen stručně zmínit, že téměř souběžně s její prací byly vydány dvě zajímavé a obsažné publikace, které se věnují zachycení českých památek ve Vídni (PESENDORFER, Franz – BROUSEK, Karl – BROUSEK, Maria: *Wiener Impressionen: Auf den Spuren tschechischer Geschichte in Wien. / Vídeňské imprese: Po českých stopách dějin Vídně*. Wien, Verband Wiener Volksbildung 2003, 198 s.) a dějinám české kultury a sportu ve Vídni po roce 1945 (BROŽÁK, Miroslav – BROŽÁK, Jitka: *Kultura a sport v české menšině po druhé světové válce. / Kultur und Sport in der tschechischen Volksgruppe nach dem Zweiten Weltkrieg*. Wien, Vereinigung der Tschechen und Slowaken in Österreich 2003, 112 s.). Přednosti všech tří publikací je, že zprostředkovávají vzpomínky přímých účastníků historických dějů a přinášejí i bohatý fotografický materiál. Každý krok v tomto směru je určitě velice důležitý.

Jiří Křesťan

VARINSKÝ, Vladimír: *Jozef Vicen a Biela légia*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 2003, 124 s.

Studie slovenského historika Vladimíra Varinského (působí na Fakultě humanitních věd Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici) se zabývá skupinou protikomunistického odporu na Slovensku s názvem „Bílá legie" a životními osudy Jozefa Vicena, který byl jedním z jejích hlavních organizátorů. Autor se uvedené problematice věnuje již několik let a předložená studie tak v ucelené podobě přináší výsledky jeho dosavadního bádání. Celá práce je rozdělena do tří kapitol.

Po předmluvě z pera dosud žijícího Jozefa Vicena, který předestírá svůj pohled na činnost Bílé legie, první kapitola sleduje právě jeho životní dráhu, a to především s ohledem na formování jeho politických postojů, které ho později přivedly k vyhraněnému antikomunismu. Měl k tomu všechny předpoklady. Od mládí vštěpované národní cítění spolu s křesťanskou výchovou se naprosto rozcházelo s myšlenkami, které hlásala komunistická

ideologie. Výrazný vliv na jeho osobnost mělo studium na Vyšší vůdcovské škole Hlinkovy mládeže stejně jako členství v Rodině, což bylo společenství vedené chorvatským knězem Tomislavem Kolakovičem (založené na počátku roku 1944), které se věnovalo pastorační práci mezi slovenskou křesťanskou mládeží. Slovenské národní povstání, které vypuklo koncem srpna 1944, znamenalo pro Vicena rozhodující mezník v jeho životě. Neuposlechl sice výzvy Kolakoviče, aby pomohl využít povstání k boji o poválečný charakter nového státu, v němž by Rodině připadlo příznivé postavení, pod německým vedením se však zapojil do zpravodajských aktivit proti povstání. Na konci války byl zatčen Sověty a odvezen do zajateckého tábora v polské Ratiboři, ze kterého se mu ale podařilo uprchnout. Na Slovensko se znovu vrátil v srpnu 1945 a ihned začal organizovat odbojovou činnost. Rozpory uvnitř Rodiny však vyvrcholily jeho odchodem do amerického okupačního pásma v Německu na podzim 1945, kde navázal styky se slovenskou emigrací. Rozvrácené poměry a konflikty v jejím středu ohledně dalšího postupu pak přivedly Vicena na myšlenku vytvořit vlastní odbojovou organizaci za vydatné pomoci americké zpravodajské služby CIC. Sám Vicen však dodnes jakoukoli spolupráci s americkými výzvědnými službami popírá. Ve svých aktivitách mohl pokračovat do roku 1957, kdy byl z Vídně unesen agenty Státní bezpečnosti a poté řadu měsíců vyslýchán. V roce 1958 pak byl odsouzen k 25 letům vězení, z nějž byl propuštěn na amnestii v květnu 1968.

Kapitola s názvem „Biela légia" líčí, zejména na základě protokolů z výslechů Jozefa Vicena orgány StB, vznik a formování této organizace slovenské luďácké emigrace. Autorem a duchovním otcem celého projektu byl dle vlastních slov sám Vicen. Jejím smyslem měla být údajně především ochrana slovenského obyvatelstva před komunistickými represemi, ve druhé fázi projekt počítal s obnovou slovenské státnosti. Soustředila se jednak na získávání zpravodajských informací ze Slovenska, jednak na propagandistické ovlivňování slovenského obyvatelstva prostřednictvím rozhlasového vysílače „Biela légia". Vlastní vznik Bílé legie je datován do druhé poloviny roku 1948, vysílač se posluchačům poprvé ozval v dubnu 1950. Jedním z hlasatelů byl i Vicen. Varinský přitom konstatuje, že důkladné osvětlení těchto otázek je problematické vzhledem k torzovitosti pramenné základny. Poslední kapitola, nazvaná „Biela légia na Slovensku", se snaží objasnit vznik, činnost, strukturu, vývoj a posléze likvidaci všech buněk organizací Bílé legie (některé jiné odbojové organizace na území Slovenska pracovaly rovněž pod hlavičkou Bílé legie, což bylo zjevně v rozporu s jejím programem) bezpečnostními orgány na východním a středním Slovensku.

Anotovaná studie přináší cenný příspěvek k poznání jedné důležité, ale také rozporuplné kapitoly protikomunistického odboje na Slovensku. Jako hlavní zdroje informací autor využil výslechové protokoly Jozefa Vicena a dokumenty operativní složky StB, které zachycují činnost Bílé legie a postup bezpečnostních orgánů v celé kauze. Přihlížel rovněž k pamětem Jozefa Vicena, které byly vydány v roce 1999. Všechny prameny interpretuje citlivě, s jistou dávkou skepse vůči jejich obsahu. Vlastní hodnotící stanovisko k rozporným aktivitám Vicena a Bílé legie, které sice usilovaly o svržení komunistického režimu, ale k ideálům demokracie měly rovněž daleko, však ke škodě věci zřetelně nezaujímá. I tak se ale dá říci, že Varinský předkládá plastický (i když samozřejmě neúplný) pohled na zajímavou epizodu novodobých dějin nejen samotného Slovenska, ale i celého Československa.

Radek Slabotinský

Summaries

Articles

Stanislav Budín, a Non-card-carrying Communist

Martin Groman

The article seeks to present as complete a picture as possible of the little-known career of the journalist and writer Stanislav Budín (1903–1979). It does so by focusing on the development of his outlook and his peculiar relationship with Communism and the Czechoslovak Communist Party (CPCz) to which he remained inwardly devoted for years, even after having been expelled. It also seeks to determine possible motives for Budín's positions and decisions, particularly for his loyalty.

Budín was born into the relatively well-off family of a Jewish merchant in Kamenec Podoľskij, the regional capital of the Podolia Guberniya, Galicia. He experienced first-hand the political convulsions that affected the town beginning in 1917 – revolution, civil war, pogroms. In the early 1920s he left Galicia for Poland. From there, together with a wave of Russian émigrés, he went to Prague, where he soon took a degree at the Czech polytechnic (ČVUT) and participated in the left-wing youth movement. He tried both Anarchism and Zionism but abandoned them, and was at first inclined to the Socialists. Gradually, however, he came to identify with Communism, which he would remain loyal to for the rest of life. He joined the CPCz in the early 1930s, when it was led by the Stalinist group around Klement Gottwald. Budín was entrusted with journalistic and propaganda tasks. After the dismissal of Josef Guttmann, Editor-in-Chief of the Party paper *Rudé právo*, Budín was named in his place in 1934 and was later put in charge of the leftwing newspaper *Haló noviny*. He held these jobs until early 1936, when he met with the same fate as Guttmann. For his allegedly accommodating attitude towards the Socialist in the 'united front in the fight against Fascism' he was accused of 'opportunism' and 'Trotskyism', dismissed from the editorial board, and, together with his wife, thrown out of the CPCz. This experience shook him so much that he even considered suicide. In the summer of 1939 he escaped from the Protector-

ate of Bohemian and Moravia and made his way to the United States, where he found a job as an editor of *New Yorské Listy*, a newspaper of Czechoslovaks living in the USA. He took the Beneš line in the anti-German struggle, and even criticized the Communists, but, as the war was coming to a close, he again shifted to the left. In 1946 he returned to Czechoslovakia and once more entered the service of the CPCz, though no longer a Party member. He wrote for *Kulturní politika* and other periodicals, and on the authority of Václav Kopecký, the Minister of Information, he began to build up the Pragopress propaganda agency. After the Communists took power in Czechoslovakia in late February 1948 Budín's rather non-partisan book about the United States became the target of criticism, and he was again rebuked for alleged Trotskyism in connection with the investigation into a parody of a new collection of verse by the Czech Communist writer Vítězslav Nezval. He was prevented from publishing, and found employment in the archives of the Czechoslovak Press Agency (ČTK) and then in the archives of the Institute of Journalism Studies (Novinářský studijní ústav), where he nervously waited out the Communist show trials of the early 1950s. In the 1960s he published a number of books about journalists and politicians as well as books about his travels. In 1968 he became Editor-in-Chief of the Reform-Communist political weekly *Reportér*, but with the onset of 'Normalization' policy following the Soviet-led military intervention he went into seclusion and, in 1977, signed the founding document of the Charter 77 human-rights movement.

The author argues that Budín represents the kind of intellectual who approached both his work and his life ideologically. His views and attitudes developed from a desire to bring about profound change in society, to improve the lives of the poor, and to achieve the ideal of social harmony and brotherly love. The author posits the view that Budín's devotion to the CPCz was born of having been an uprooted Jewish exile who inwardly longed to be part of a community whose actions, solidarity, and transcendental project offered the possibility of going beyond, and denying, the individual dimensions of human life.

'The Youth Are Leading Brno': Otto Šling and his Career in Brno, 1945–50

Jiří Pernes

The article presents Otto Šling as a politician somewhat different from the usual Communist functionaries. It shows him to be an intelligent, educated, brave, and ambitious man, who gained renown for his unconventional ways of management. He was born into a German-Jewish bourgeois family in Nová Cerekev near Jihlava, in 1912. While a university student he joined the Communist Party of Czechoslovakia (CPCz), fought in the Spanish Civil War, and spent the Second World War as an exile in Great Britain, where he was in the leadership of the anti-Fascist Young Czechoslovak organization. After returning home in spring 1945 he became Secretary of the CPCz Regional Committee in Brno and, with his energetic demeanour, he attained a strong position in the

Party. According to the testimony of his contemporaries he was at the time one of the non-dogmatic functionaries, who were trying to achieve a Czechoslovak road to Communism.

After the Communist takeover in February 1948 he managed to get an idea accepted to organize an event in Brno, which would draw the largest part of the public, particularly young people, into the CPCz. Under the name 'The Youth Are Leading Brno' it took place on 13–15 May 1949, and the article considers the event in detail. For three days almost all managers and top employees in Brno (the second largest city in Czechoslovakia) left their jobs and young people – most of whom had no experience in management but were exceptionally self-confident and devoted to the Communist Party – took their place. Almost 20,000 young people participated in the event, for which they had been specially trained. The régime considered it such a success that it repeated the event the next year in a larger form and under the name 'May – Youth Month', in Brno and other places in the country. Šling managed to open the first Czechoslovak Pioneer Centre in Brno, based on the Soviet model, and organized other unconventional propaganda events in the area. Soon, however, he found himself caught in the cogs of the show trials, which would cost him his life. In October 1950 he was arrested, accused of sabotage and espionage, sentenced to death in the trial of the CPCz General Secretary Rudolf Slánský and others, and executed in 1952.

Trial and Error: František Graus's Difficult Journey out of Ideological Imprisonment

Karel Hrubý

The article is concerned with the intellectual development of the leading Czech medievalist František Graus, particularly in 1953–69, as Editor-in-Chief of the *Československý časopis historický*, the most important journal of history in Czechoslovakia at the time. He was born in Brno in 1921, and as a Jew spent most of the war years in Theresienstadt (Terezín) and other concentration camps. After the war he took a degree in history and began, with exceptional industry, a career as a historian. He devoted himself to medieval history, and as an educated, dyed-in-the-wool Marxist he was entrusted with running *Československý časopis historický*. This enabled him to influence people well beyond the bounds of his field, and ultimately to shape the development of Czechoslovak historiography in general. In the 1950s he consistently applied the ideas and methods of dialectic materialism in his writing, lectures, and work as an editor, and he advocated a politically expedient conception of historiography. Belief in laws of development based on Marxist-Leninist theory and legitimating the dictatorship of the Communist Party became the basic prerequisites of his work as an historian.

After Khrushchev's 'secret speech' denouncing the 'Cult of Personality' in 1956, Graus began to lose faith, though he cautiously continued to conform to the views of the Party leadership. From 1963 onwards, Czech and Slovak culture began to escape

the throes of politics, and this development began to have a palatable effect on historiography. At this point Graus too resolved to be more openly critical of Party ideology and the existing methods of controlling scholarship and society. He abandoned the dogma about the laws of historical development, and slowly became inclined towards new trends in Western historiography. In his book reviews he introduced new works to Czech readers, particularly works of the Annales School. He published in languages other than Czech and Western universities invited him to collaborate. He began to read primary sources more closely, and tried to interpret them without ideological ballast and he sought inspiration in related disciplines in the social sciences.

With the general shake up of the Czechoslovak political system and attempts at reform in 1968, Graus tried openly to achieve a new conception of historiography, one that was comprehensive and in the international context, including its bright side and its dark. The Soviet-led Warsaw Pact intervention in Czechoslovakia in August 1968 provoked him to protest vigorously. The following year he bluntly criticized the dogmatic régime of the 1950s and its brutal methods, yet analyzed only the 'objective' factors, criticizing the 'times', and condemning their 'excesses', but not assigning co-responsibility for this development to his fellow historians or himself. Even as an émigré and as a teacher at Gießen and Basle, he never publicly considered his own role in the deformation of Czech historiography in the 1950s. His mature work met with international acclaim. His development as a citizen, however, remained behind his development as a scholar.

Proponents of Continuity and Innovation: The Czechoslovak Freemasons from London back in Czechoslovakia after the Second World War

Jana Čechurová

The means of association and social communication of Freemasonry have a tradition going back almost 300 years. This ancient institution, which, in the spirit of the Enlightenment, also prided itself on being progressive, and was in the twentieth century faced with a number of remarkable trials and tribulations. Using as her example the fate of members of the Freemasons' lodge in London exile, called the 'Jan Amos Komenský' lodge, which maintained the continuity of Czechoslovak Free-masonry during the Second World War, the author describes the ideas, outlines, and limits of this progressiveness and how relative the category can be in revolutionary times. Describing the activity of the Czechoslovak émigré Freemasons against the background of the work of Beneš and his collaborators to liberate Czechoslovakia, she puts the topic into a broader political and intellectual context and also provides insights into the Freemasons' ideas about the post-war world and their place in it. She also compares these with the reality that emerged, which was in many respects predetermined. The development of the London Lodge also demonstrates the process by which historical advantage and superior position, which was the experience of the ultimately victorious émigrés, became a fundamental handicap. The apparently marginal prob-

lems of one social micro-segment, an élite group of Freemasons, thus manifest a number of features in common with the general search for answers to questions that were highly relevant at the time.

The complicated restoration of Freemasonry in Czechoslovakia in 1945–47, led mainly by Czechoslovak Freemasons from London, was a risky affair, but the period after the Communist takeover of February 1948 meant its unavoidable end. The representatives of this 'bourgeois' organization sought to co-exist with the new régime but its hopes were soon dashed. Secret-police interest in the Freemasons was, however, not particularly acute until after the organization was disbanded in April 1951, in particular with the preparations for the show trial of Rudolf Slánský. Clearly, members of this order, particularly those who spent the war years in London and established themselves within the government and bureaucracy at home, could be used as a textbook example of collaborators of the 'conspiratorial centre' cited so often by the prosecution in the show trials. The author clearly demonstrates, however, on the basis of the available records, that the interest of the state security forces in the Freemasons stemmed exclusively from the suspicion that the Freemasons maintained, as part of their activity, dangerous contacts with the capitalist West. The essence of Freemasonry appeared to be of utterly secondary interest to the state security forces, which was at the time a blessing for the Freemasons.

Memoirs

My Years as a Student of History, 1950–55

Vladislav Moulis

The author devotes this chapter of his memoirs-in-the-works to the years when he was a student at Charles University in 1950–55. After a description of the atmosphere (including the ideological campaign) at the university following the Communist takeover in February 1948, he acquaints the reader with lectures in the field of history and the teachers giving them. He names colleagues and describes their future lives. He returns to his academic interests at the time and the literature he read. He then recalls the international situation at the beginning of the 1950s and the internal political events of the days, particularly the trial of Rudolf Slánský and those associated with him. He adds his own present views (also of himself) and sees the years 1953–54 as having been important for his own maturing. In conclusion he describes the last year of his studies, his completing his dissertation (on Czechoslovak recognition of the Soviet Union and the signing of the treaty of alliance in the mid-1930s), and beginning his first job (in the Slavonic Library, Prague).

Reviews

A Weak Beginning to a Project with Potential: How Will It End?

Jan Křen

Kárník, Zdeněk and Kopeček, Michal (eds). *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, vol. 1: Prague: ÚSD AV ČR and Dokořán, 2003, 317 pp.; vol. 2: Prague: ÚSD AV ČR and Dokořán, 2004, 363 pp.

The project 'The Czechoslovak Communist Party and Radical Socialism in Czechoslovakia', which has so far resulted in the two volumes of essays under review, constitutes, according to the reviewer, a breakthrough, because the history of the local Communist movement is a neglected topic of historical research. He has ambivalent feelings about the two volumes, however. Their strength, he argues, lies in the distinction they generally make between radical socialism and Communism as the main lines of research, as well as the variety of genres and the thoroughly high level of the contributions, particularly those by the young historians. Their weakness, however, lies in the fact, he maintains, that the leaders of the project have not attempted an inventory of previous research, not sought to present an overview of the topic, and have failed to provide a clear conceptual keystone that would have prevented the topic from being so diffuse.

The Political Memory of Communism

Marie Černá

Mayer, Françoise. *Les Tchèques et leur communisme: Mémoire et identité politiques*. Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, 2004, 304 pp.

The reviewer describes the book under review as a many-layered, inspired work, in which the author, a French historian, examines how the memories of Communism were formed in various interest groups of Czech society after 1989 and how they shared in shaping their socio-political identity. Her actual topic is an analysis of the discourse of the 'politics' of memory, with an emphasis on disputes about its legislative framework, and, at the next level, an interpretation of important factors of Czechoslovak political history in the 1990s. In her individual chapters the author focuses on former dissidents, Communists and heirs of the CPCz, former 'Normalizers', political prisoners, agents, collaborators of the secret police, and historians.

Cultural Politics in General and in Particular

Petr Šámal

Knapík, Jiří. *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950.* Prague: Libri, 2004, 359 pp.

The reviewer maintains that Knapík's book constitutes the most complete charting out of Czechoslovak policy on the arts in the years the totalitarian régime was being formed. Diverse sources, thoughtful interpretation, and sober judgment have enabled Knapík convincingly to describe events in the arts and the emerging State mechanisms to control them, and to reconstruct the establishment of their institutional framework. The period is usefully divided into four stages with a description of their determining features, an appraisal of the power dimension of the conflict between two centres (the Ministry of Information, led by Václav Kopecký, and the Cultural-Propaganda Department of the CPCz Central Committee, led by Gustav Bareš) seeking to control policy in the arts after the Communist takeover 1948, and a discussion of the context of the ideological campaign against some artists.

A Useful Reference Book on the History of the Social Democrats

Zdeněk Kárník

Tomeš, Josef (ed.). *Průkopníci a pokračovatelé: Osobnosti v dějinách české sociální demokracie 1878–2003.* With Jiří Malínský, Karel Zemek, and the Historical Commission of the Czechoslovak Social Democrat Party. Prague: Demos and Česká strana sociálnědemokratická, 2004, 197 pp.

Apart from some minor faults the reviewer praises the professional approach and high-quality editing of this factual, well-balanced dictionary. In addition to the biographical core containing about 500 entries, the dictionary includes an introduction, entries on topics related to the Social Democrats, and nine highly informative appendixes.

In Search of the Keys to the Period of the 'Phoney Peace'

Jiří Křesťan

Pynsent, Robert B. (ed.). *The Phoney Peace: Power and Culture in Central Europe 1945–49.* London: The School of Slavonic and East European Studies at University College London, 2000, 536 pp.

The work under review is a volume of articles based on papers from a conference that took place in London at Easter, 1988. Edited by Robert B. Pynsent, Professor of Czech and Slovak literature at University College London, it is a volume, the reviewer believes, which should not be ignored by any person seriously interested in central Europe from the end of the Second World War to the formation of the Soviet bloc. The concept of 'culture' is understood here in the widest possible sense, and the contributions cover a wide range of topics, considering phenomena in the arts, cultural politics, foreign policy, and economics. Although they do not constitute an internally coherent whole, they do offer in sum a number of remarkable analyses and impetuses to further research.

How Victims of the Stalin Régime were Rehabilitated

Michal Reiman

Artizov, A. N., Sigachev, Y. V., Shevchuk, I. N., and Khlopov, V. G. (Eds). *Reabilitatsiya: Kak eto bylo. Dokumenty Prezidiuma TSK KPSS i drugiye materialy*, vol. 1: *Mart 1953 – fevral 1956;* vol. 2: *Fevral 1956 – nachalo 80-kh godov.* (Rossiya XX vek.) Moscow: Mezhdunarodnyi fond 'Demokratiya', 2000 and 2003, 503 and 959 pp.

This two-volume publication contains more than 400 documents on the exoneration of victims of Soviet political repression and its consequences, under the Soviet government led by Nikita S. Khrushchev. The reviewer summarizes the key questions of this complicated process, which lasted from Stalin's death to Brezhnev's coming to power, after which rehabilitation was more or less stopped. He reproaches the editors, however, with having made a somewhat tendentious selection of documents, in the sway of Khrushchev's positive self-portrayal on the question of rehabilitation, though the work as a whole, he argues, adds considerably to our knowledge of the dismantling the Stalinist system in the USSR.

Russian Émigrés in Czechoslovakia: A View from Elsewhere

Miluša Bubeníková

Chinyaeva, Elena. *Russians outside Russia: The Émigré Community in Czechoslovakia 1918–1938.* Munch: Oldenbourg, 2001, 280 pp.

The reviewer believes that this work, the first English-language monograph on the topic, does not quite meet our expectations. Its structure and the depth of the analysis, she argues, suffer from unevenness. Moreover, some activity of the Russian émigrés (for example, their work in academia) is insufficiently considered here. The overall picture of the Russian émigré community in Czechoslovak between the wars, its emergence, composition, influences shaping it from within, and relations with the Czech

milieu, the attitudes of Czechoslovak officials, as well as the international context of refugees and immigration in the Europe, is, nonetheless, presented, and the author has used sources unknown in the Czech Republic (for example, the record groups of the League of Nations). She considers the most striking fruit of Russian-émigré intellectual activity to be the theory of Eurasian-ness, which they developed mainly in Paris and Prague.

The Onerous Legacy of the Annales School: French Oral History in the Service of the State Bureaucracy

Doubravka Olšáková

Descamps, Florence. *L'Historien, l'archiviste et le magnétophone: De la constitution de la source orale à son exploitation.* Paris: Comité pour l'histoire économique et financière de la France, 2001, 864 pp.

By international standards this monumental work, written by a French historian, belongs among the basic works on oral history. In terms of methodological thoroughness it surpasses American reference books and it contains a useful interpretation of the history of the field. Nevertheless it ignores several important conceptual questions. The reviewer judges the book against the background of the complicated process of establishing *oral history* in French historiography in the twentieth century. What was decisive in this sense was its relationship with the Annales School, which in its research 'appropriated' the special topics which *oral history* usually distinguishes itself by (for example, the history of the 'ordinary man' and of social minorities), and which occupied key positions in the institutions of French historiography. *Histoire orale* had to define itself in this small space and this led to its orientation towards research of institutional memory, its affinity with the political rightwing, and defining itself in contrast to American *oral history*. The book under review fulfils these tasks this very well.

'The Culture of Terrorism': Chomsky's View of US Politics

Vlastimil Hála

Chomsky, Noam. *11. 9.* Prague: Nakladatelství Mezera, 2003, 121 pp. Translated from the English by Natálie Nerandžičová.

The work under review is the Czech translation of Chomsky's *9–11* (New York, 2001). The volume comprises interviews with Chomsky, the American linguist-philosopher, which he provided to various mass media after the terrorist attacks on the United States on 11 September 2001. In the interviews he posits the basic thesis that Islamic terror is to a certain extent the product of US 'state terrorism' he presents a purely

humanitarian (pacifistic) solution of conflicts in contrast to the expediential conception of US politics. Although Chomsky's critical sallies are, in the reviewer's opinion, occasionally thought provoking, his greatest weakness lies in the absence of practicable alternatives.

Chronicle

Was the War the Wehrmacht Waged in Eastern Europe Really Only Slightly Dirty?

Jiří Pešek

The author reports on a conference in Hamburg, in March 2004, which arose out of a debate about the controversial exhibition on the crimes of the Wehrmacht in Eastern Europe ('Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944') and was devoted to this topic. He also mentions the change in 'mood' in German historiography, which has partly shifted attention from an interpretation of German crimes to an interpretation of German victims of the war.

Who Is Entitled to Explain History? Remarks on a Conference about the Red Army Faction

Šárka Daňková

In connection with a conference that took place in Arnoldshain, Hessen, in September 2004, the author consider the question of whether the Red Army Faction terrorist organization is present in the German historical consciousness and, if so, how.

Contributors

Miluša Bubeníková (1957) teaches languages at the Faculty of Mathematics and Physics, Charles University, and specializes in the history of nineteenth and twentieth-century Russian literature and Russian émigrés in Czechoslovakia. She is co-author of *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945* (Prague, 1996).

Jana Čechurová (1969) is a Senior Lecturer in the Institute of Economic and Social History at the Faculty of Arts, Charles University. Her primary professional interest is Czech history in the first half of the twentieth century. She is author of *Česká politická pravice: Mezi převratem a krizí* (Prague, 1999) and *Čeští svobodní zednáři ve XX. století* (Prague, 2002).

Marie Černá (1972) reads sociology at the Faculty of Social Sciences, Charles University, and is now a researcher at the Institute of Contemporary History, Prague, specializing in biographical sociology.

Šárka Daňková (1977) works at the Institute of International Studies, in the Faculty of Social Sciences, Charles University. Her chief research interest is modern German and Austrian history.

Martin Groman (1976) has a degree in journalism and is a graduate student at the Faculty of Social Sciences, Charles University. He also works for Czech Radio. His research area is the history of Czech media in the twentieth century.

Vlastimil Hála (1951) is a Senior Researcher in the Institute of Philosophy, at the Academy of Sciences, Prague. His chief research interest is ethics in the history of philosophy. He is author of *Impulsy Kantovy etiky* (Prague, 1994) and a number of articles on the history of philosophy and contemporary philosophy (including Bolzano, Brentano, Hösle, and Habermas).

Karel Hrubý (1923) is a sociologist, and has lived in Basle since 1968. In 1983–91 he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the arts and politics quarterly of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences, which is published in New York. His principal research interest is the sociology of change in political systems both early (the Hussite period) and recent. With Milič Čapek he is co-author of *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981).

Zdeněk Kárník (1931) is Professor of History in the Institute of Economic and Social History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. The focus of his research is Czech and German social history of the nineteenth and twentieth centuries. He is author of *Habsburk, Masaryk či Šmeral: Socialisté na rozcestí* (Prague, 1996) and the three-volume *České země v éře První republiky: 1918–1938* (Prague, 2000–03).

Jan Křen (1930) is Professor of History in the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague, and he also lectures at universities in Austria and Germany. He is concerned with the modern history of central Europe and Czech-German relations, and is author of *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918* (Prague, 1991; published in German in 1996) and *Historické proměny češství* (Prague, 1992).

Jiří Křesťan (1957), archivist and historian, heads a department of the Central State Archive, Prague. His main scholarly interest is the history of Communism and Socialism in the Bohemian Lands, particularly Zdeněk Nejedlý, about whom he wrote *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Prague, 1996).

Vladislav Moulis (1931) was, until 1993, a Senior Researcher in the Institute of Central and East European History. Although retired, he still conducts research on the history of the Soviet Union and Czechoslovak-Soviet relations. Among his publications are *Podivné spojenectví: K československo-sovětským politickým a hospodářským vztahům mezi dubnem 1945 a únorem 1948* (Prague, 1996) and *Běsové ruské revoluce* (Prague, 2002).

Doubravka Olšáková (1977) is a researcher in the Centre for the History of Scholarship, Prague, and is also a postgraduate student at Charles University and the Sorbonne. Her areas of research are nineteenth-century history and Czech historiography after 1945.

Jiří Pernes (1948) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History at the Czech Academy of Science. Apart from the history of the Habsburgs he is currently researching the crisis of the Communist system in Czechoslovakia in 1953–57 and also émigrés after the Communist takeover of 1948. He is the author of a number of works on Czech and central-European history, particularly of the nineteenth and twentieth centuries, including *Habsburkové bez trůnu* (Prague, 1995), *Až na dno zrady: Emanuel Moravec* (Prague, 1997), and *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Prague, 2003).

Jiří Pešek (1954) is Head of German Studies in the Institute of International Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. He is co-author of several books and author of a number of articles, primarily concerned with cultural history from the Middle Ages to the present.

Michal Reiman (1930) is Professor Emeritus of Political Science and Modern European History at the Freie Universität Berlin. He is currently working in the Institute of International Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His area of specialization is world history and the history of the Soviet Union. Among his publications are *Lenin, Stalin, Gorbačov: Kontinuita a zlomy v sovětských dějinách* (Hamburg, 1987, and Prague, 1991) and, most recently, *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí* (Prague, 2000).

Petr Šámal (1972) is a researcher in the Institute of Czech Literature, Prague, and Editor-in-Chief of its periodical, *Česká literatura*. He is currently involved in a project on the history of Czech literature after 1945, and is concerned with literary criticism and changes in aesthetic norms in post-1945 Czech literature.

Contents

Articles

Martin Groman — Stanislav Budín, a Non-card-carrying Communist 9

Jiří Pernes — 'The Youth Are Leading Brno': Otto Šling and his Career in Brno, 1945–50 45

Karel Hrubý — Trial and Error: František Graus's Difficult Journey out of Ideological Imprisonment 61

Jana Čechurová — Proponents of Continuity and Innovation: The Czechoslovak Freemasons from London back in Czechoslovakia after the Second World War 83

Memoirs

Vladislav Moulis — My Years as a Student of History, 1950–55 107

Reviews

Jan Křen — A Weak Beginning to a Project with Potential: How Will It End? 127

Marie Černá — The Political Memory of Communism 133

Petr Šámal — Cultural Politics in General and in Particular 138

Zdeněk Kárník — A Useful Reference Book on the History of the Social Democrats 145

Jiří Křesťan — In Search of the Keys to the Period of the 'Phoney Peace' . . . 149

Michal Reiman — How Victims of the Stalin Régime were Rehabilitated . . . 156

Miluša Bubeníková — Russian Émigrés in Czechoslovakia: A View from Elsewhere . . . 165

Doubravka Olšáková — The Onerous Legacy of the Annales School: French Oral History in the Service of the State Bureaucracy . . . 176

Vlastimil Hála — 'The Culture of Terrorism': Chomsky's View of US Politics . . . 182

Chronicle

Jiří Pešek — Was the War the Wehrmacht Waged in Eastern Europe Really Only Slightly Dirty? . . . 186

Šárka Daňková — Who Is Entitled to Explain History? Remarks on a Conference about the Red Army Faction . . . 189

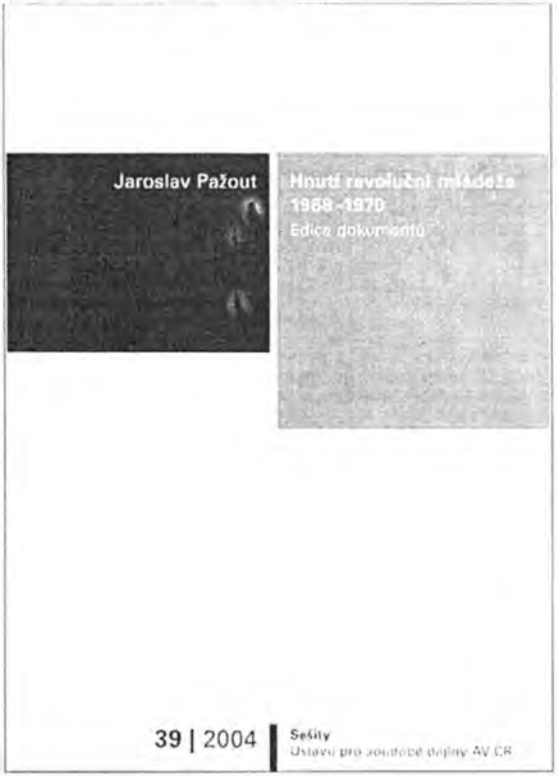
Annotations . . . 191

Summaries . . . 204

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
vydal v nové edici Hlasy minulosti:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
v edici Sešity naposled vydal:

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce: *soudobe.dejiny@usd.cas.cz* nebo *drapala@usd.cas.cz*.
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
   b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie**: Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku**: Autor stati – spoluautoři (viz výše): Název: Podnázev. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu**: Autor stati – spoluautoři (viz výše): Název: Podnázev. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku**: Autor stati (viz výše): Název: Podnázev. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rezmezí stran.
   c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny
budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

KNIHOVNA

PE 6387

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Ročník XI. Cena ve volném prodeji 68 Kč.

Martin Groman Stanislav Budín – Komunista bez legitimace

Jiří Pernes Mládež vede Brno
Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1950)

Karel Hrubý Zkušenost omylu
Nesnadná cesta profesora Františka Grause z ideologického zajetí

Jana Čechurová Nositelé kontinuity a inovátoři
Poválečné osudy londýnských zednářů v Československu

Vladislav Moulis Léta mých studií historie (1950–1955)

Recenze

Kronika

Anotace